

Ofeliya Əbilhəsən qızı Mahmudova

**Türkiyə-Azərbaycan
münasibətlərinin
beynəlxalq xüsusi
hüquqi tənzimlənməsi**

- 15409 -

66.4(5)
u 15
Elmi redaktor: hüquq elmləri doktoru, professor Ə.İ.Əliyev

Rəyçilər:

hüquq elmləri doktoru, professor R.F.Məmmədov
Karadeniz Ekonomik İşbirliyi Teşkilatı Türk Grubu Başkanı,
AK Parti İstanbul millət vəkili, doktor İsmail Səfi
hüquq elmləri doktoru Ə.İ.Sadiqov
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent R.K.Məmmədov
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ə.Q.Məmmədov

Ofeliya Əbillhəsən qızı Mahmudova. «**Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsi**». Bakı, «Bakı Çap Evi» 2013. 220 səh.

Monoqrafiya Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin nəzəri və təcrübi problemlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. İlk dəfə monoqrafik səviyyədə dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin predmeti ola bilməsi məsələsi və bununla bağlı hüquq ədəbiyyatında mövcud olan fikirlər, o cümlədən tənzimlənmə obyektini və tənzimlənmə predmeti ilə əlaqəli bir sıra məsələlər kompleks şəkildə işıqlandırılır.

İSBN 978 9952 463 563 0

© Mahmudova O.Ə., 2013

Mahmudova Ofeliya Əbillhəsən qızı
Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsi

Monoqrafiya Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin nəzəri və təcrübi problemlərinin təhlilinə həsr edilmişdir.

İlk dəfə monoqrafik səviyyədə dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin predmeti ola bilməsi məsələsi və bununla bağlı hüquq ədəbiyyatında mövcud olan fikirlər, o cümlədən tənzimlənmə obyektini və tənzimlənmə predmeti məsələsi ilə əlaqəli bir sıra məsələlər kompleks şəkildə işıqlandırılır. İşdə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin hüquqi tənzimlənmə sistemində yeri, beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti, ilk növbədə, onun tənzimlənmə obyektini təşkil edən münasibətlərin xarakteri və xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin, beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin, hüququn ümumi prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyətlərinin zəruriliyi və əhəmiyyəti araşdırılır və təhlil edilir. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin hüquqi əsasını təşkil etməklə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin tənzimlənməsində də iki formada (birbaşa və birbaşa olmayan) iştirakı xüsusi qeyd edilir. Müəllif Türkiyə-Azərbaycan dövlətlərinin hüquqi inteqrasiyasında beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin təkmilləşməsinə yönəlmiş bir sıra təkliflər irəli sürür.

Kitab beynəlxalq hüquqşünaslar, hüquq fakültəsinin müəllim və tələbələri, hakimlər, vəkillər, habelə beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq ilə maraqlanan istənilən şəxslər üçün nəzərdə tutulub.

Mahmudova Ofeliya Abilhasan
**Private international legal regulation of the
Turkish-Azerbaijani relations**

The monography is devoted the analysis of theoretical and practical problems of the international private legal regulation of the Turkish-Azerbaijan relations.

For the first time at monographic level the question of possibility of interstate relations by a subject of the international private legal regulation, and opinions in the legal literature in this connection, and also the questions connected with the object of regulation and a subject of regulation is in a complex taken up. In this work it is considered the place of the international private legal regulation in system of legal regulation, the legal nature of the international private law, and first of all, character and the features of relations making its object of regulation.

It is investigated and analyzed the necessity and importance of mutual relation and mutual activity of the conventional principles of international law, principles of the international private law and general principles of law in the international private legal regulation of the Turkish-Azerbaijan relations. Forming a legal basis of the international private legal regulation, participation of the conventional principles of international law in regulation of the Turkish-Azerbaijan relations is especially marked in two forms (direct and indirect). The author makes some offers directed on improvement of the international private legal legislation in legal integration of the Turkish-Azerbaijan states.

The book is provided for international lawyers, to teachers and students of law faculty, the judges, advocates, and also for any persons, interested in the international public law and in the international private law.

Махмудова Офеля Абильтгасан кызы
**Международное частноправовое регулирование
Турецко-Азербайджанских отношений**

Монография посвящена анализу теоретических и практических проблем международное частноправовое регулирование Турецко-Азербайджанских отношений.

Впервые на монографическом уровне комплексно освещается вопрос возможности межгосударственных отношений предметом международного частноправового регулирования, и в связи с этим мнения в юридической литературе, а также вопросы, связанные с объектом регулирования и предметом регулирования. В работе рассматривается место международного частноправового регулирования в системе правового регулирования, правовая природа международного частного права, и в первую очередь, характер и особенности отношений, составляющие его объект регулирования.

Исследуется и анализируется необходимость и значение взаимоотношения и взаимодействия общепризнанных принципов международного права, принципов международного частного права, общих принципов права в международном частноправовом регулировании Турецко-Азербайджанских отношений. Формируя правовую основу международного частноправового регулирования, участие общепризнанных принципов международного права в регулировании Турецко-Азербайджанских отношений особо отмечается в двух формах (непосредственно и опосредованно). Автор выдвигает некоторые предложения, направленные на усовершенствование международного частноправового законодательства в правовой интеграции Турецко-Азербайджанских государств.

Книга предназначена для юристов-международников, преподавателей и студентов юридических факультетов, судей, адвокатов, а также для всех тех, кто интересуется международным публичным правом и международным частным правом.

Ön söz

Obrazlı desək, bəşəriyyət bu gün XXI əsrdə qloballaşmanın təkərləri üzərində hərəkət etməyə məhkumdur. Qloballaşma-vahid dünya iqtisadi və içtimali sistemlərin yaradılması prosesi olub, əhəmiyyətli dərəcədə insan həyatına da təsir göstərir. Bu təsir qloballaşma prosesinin təzahürü kimi iqtisadi inteqrasiyanın sürətlənməsində, beynəlxalq münasibətlər sisteminin (əsasən, iqtisadi-maliyyə) humanistləşdirilməsində, əsas insan hüquq və azadlıqlarına qayğı və hörmətin dövlətlər tərəfindən xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmasında, dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin və qarşılıqlı asılılıqlarının dərinləşməsində və s. göstərir.

Müasir dövrdə beynəlxalq əməkdaşlığın müxtəlif sferalarında dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərini və qarşılıqlı asılılığını şərtləndirən ən mühüm meyarlardan biri - təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi prosesidir. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi obyektiv və zəruri proses olaraq yeni səviyyədə iqtisadi münasibətlərin olmasını tələb edir. Müasir qloballaşan dövrdə dövlətlər və onların fiziki və hüquqi şəxsləri səviyyəsində iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafı - dünya təsərrüfat sistemlərinin beynəlmilləşməsinin birbaşa nəticəsidir. Bu isə özünü nəinki çoxtərəfli, həm də ikitərəfli münasibətlərdə də biruzə verir. Qeyd olunan bu obyektiv proses qədim tarixi köklərə və mədəniyyətə, dövlətçilik ənənəsinə malik olan, dil birliyi, mənəvi yaxınlıq, qonşuluq və s. amillərlə xarakterizə olunan Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri üçün də xarakterikdir.

Hazırda Türkiyə və Azərbaycan arasındakı əməkdaşlıq yalnız əmtəə və xidmət mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, birgə müəssisələrin yaradılması, birgə istehsal və birgə tədqiqatların aparılması və sair məsələləri özündə birləşdirən sənaye əməkdaşlığı da daxil olmaqla geniş dairədə elmi-texniki yaxınlaşmanı əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi bu əməkdaşlıq dövlətlər səviyyəsində və o cümlədən, dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri səviyyəsində həyata keçirilə bilər. Başqa sözlə, Türkiyə və Azərbaycan arasındakı dövlətlərarası münasibətlər təbii olaraq onların fiziki və

hüquqi şəxsləri arasında da beynəlxalq xarakterli münasibətlərin yaranmasını şərtləndirir. Türkiyənin Antaliya şəhərində 2006-cı ildə keçirilən «Türk dövlətləri və cəmiyyətlərinin 10-cu dostluq, qardaşlıq və işbirliyi» qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, ənənəvi dövlətlərarası münasibətlərlə yanaşı, insanlar arasında da münasibətlər mövcuddur.

Bu isə o deməkdir ki, dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan münasibətlər həmin dövlətlərin özləri arasında yaranan münasibətlərdən törəyir və zəruri hallarda fiziki və hüquqi şəxslər arasındakı beynəlxalq münasibətlər həmin şəxslərin mənsub olduğu dövlətlər arasında yaranan münasibətlərə keçə bilər. Yəni Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında münasibətlər geniş mənada onların fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətləri də əhatə edir. Bu fikir daha çox beynəlxalq təsərrüfat münasibətləri sferası üçün xarakterikdir. Belə ki, bu sferada baş verən istənilən əmtəə və xidmət mübadiləsi kimilər arasında baş verməsindən asılı olmayaraq dövlətlərarası əlaqəni ifadə edir. Digər tərəfdən, münasibətin subyektivi, münasibətin xüsusiyyəti barədə obyektiv təsəvvür yaratmır. Belə ki, Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri həm özləri, həm də fiziki və hüquqi şəxslərlə xüsusi münasibətlərə daxil ola bilərlər.

Dövlətlər arasında xüsusi münasibətlərin yaranması, dövlətlərarası münasibətlər və beynəlxalq xüsusi münasibətlərin yaxın olması və sair amillər dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının birgə tətbiqində ifadə olunan kompleks tənzimlənməsini və ya həmin münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimlənmə sferasına daxil olmasını şərtləndirir. Qeyd olunan tənzimlənməni zəruri edən digər amil, beynəlxalq xüsusi münasibətlərlə bağlı dövlətlərin milli hüquq sistemi arasında münasibətlərin yaranmasıdır.

Monoqrafiya tədqiqatının mövzusu kimi seçilmiş «*Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsi*» mövzusu elmi-nəzəri və təcrübi baxımdan olduqca aktual və maraqlı bir mövzu olmaqla, eyni zamanda, monoqra-

fiyada irəli sürülən bir sıra müddəalar diskussiya xarakteri daşıyır. Ona görə ki, nə Azərbaycanın, nə də Türkiyənin hüquq elmində dövlətlərarası münasibətlərin xüsusi hüquqla tənzimlənməsi məsələsi hər hansı formada elmi tədqiqatın araşdırma predmeti olmamışdır. Digər tərəfdən, hüquq ədəbiyyatında bu məsələnin ayrı-ayrı aspektləri araşdırılsa da, dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə obyektini kimi kompleks elmi təhlili aparılmamışdır. Və hətta bu problemə beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə ixtisaslaşmış bəzi hüquqşünas alimlər müasir iqtisadi inteqrasiyanın reallıqları ilə hesablaşmayaraq köhnə ideoloji kontekstdən yanaşırlar.

Deməli, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, müasir dünya üçün xarakterik olan dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi asılılıqlarının dərinləşməsi beynəlxalq xüsusi hüququn da qloballaşmanın tələblərinə adaptasiya olunması zərurətini şərtləndirir.

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsində qeyd olunduğu kimi obyektiv olaraq hüququn predmeti ola biləcək iki ictimai münasibət növü mövcuddur: dövlətlərarası və dövlətdaxili. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi münasibətlər, müxtəlif dövlətlərin, məsələn, Türkiyə və Azərbaycanın fiziki və hüquqi şəxsləri səviyyəsində yaranan münasibətlər, Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında yaranan münasibətlərdən törəmədir və onlara münasibətdə ikincili xarakter daşıyır.

Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin törəmə xarakterli olması qanunauyğun hal hesab edilir. Belə ki, dövlət beynəlxalq hüququn əsas subyektini olmaqla müxtəlif sferalarda və səviyyələrdə, o cümlədən fiziki və hüquqi şəxslərin münasibətləri səviyyəsində beynəlxalq hüquqi ünsiyyətin həlledici təşkilatçısı qismində çıxış edir, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq subyektivliyini və fəaliyyət sferasını müəyyən edir. Dövlət müxtəlif iqtisadi sazişlər bağlayır, hüquqi şəxslərinin xarici iqtisadi fəaliyyətini tənzimləyir, fiziki şəxslərinin iştirak etdiyi beynəlxalq ailə, nikah, əmlak, vərəsəlik və sair münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi şərtlərini müəyyən edir.

Beləliklə, bir tərəfdən fiziki və hüquqi şəxslər beynəlxalq sferada qarşılıqlı münasibətlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət

tərəfindən müəyyən olunan konkret səlahiyyətlər əldə edirlər, digər tərəfdən, fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətləri tənzim etməklə dövlət özünün suveren səlahiyyətlərini həyata keçirir.

Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərdən törəməsi, müvafiq olaraq həmin dövlətlərin, konkret halda isə Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin hüquq sistemləri, o cümlədən bu sistemlərin maddi əsasını təşkil edən ictimai münasibətlərin qarşılıqlı əlaqədə olmasını şərtləndirir. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi münasibətlər həm də sistemlərarası xarakterə də malikdir.

İqtisadiyyat, siyasət, təhsil, elm, mədəniyyət və s. sferalarda inteqrasiya müvafiq olaraq dövlətlərin hüquqi inteqrasiyasını da zəruri edir. Dövlətlərin daxili hüququnun inkişafı həmişə bu və ya digər dərəcədə beynəlmilləşmə prosesindən asılı olur. Dövlətlər özlərinin hüquq sistemini formalaşdırarkən həm hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq standartlara, həm də başqa dövlətlərin hüquq təcrübəsinə istinad edirlər. Hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti olduqca çoxplanlı bir proses olmaqla, hüquq düşüncəsindən təbii hüquq tətbiq etməyə qədər sistemin bütün elementlərini özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, bu və ya digər problemin birgə həlli üçün maliyyə, əmək, əqli və sair ehtiyatların birləşdirilməsi ilə yanaşı, dövlətlərin hüquqi siyasətinin də əlaqələndirilməsi vacibdir. Bütövlükdə, inteqrasiya proseslərinin mühüm tərkib hissəsi kimi hüquqi siyasətin əlaqələndirilməsi, dövlətlərin tələbatından və buna hazır olmasından asılı olaraq ayrı-ayrı hüquqi məsələlər üzrə razılaşmadan başlamış vahid hüquqi məkanın formalaşmasına kimi geniş bir prosesi əhatə edir.

Mahiyyət etibarını ilə inteqrasiya prosesləri və hüquqi siyasətin əlaqələndirilməsi bir medalın iki üzüdür. Belə ki, vahid və ya oxşar hüquq normaları yaratmadan inteqrasiya mümkün deyil, digər tərəfdən, bu cür normaların olması inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsi üçün stimullaşdırıcı rolunu oynayır. Qeyd olunan aspektdə Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin hüquqi inteqrasiyasında beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin əhəmiyyəti də xüsusi

önəm kəsb edir.

Dil fərqlinin olmaması, eyni hüquq ailəsinə aid olmaları (kontinental hüquq ailəsi) və sair amillər də bu prosesə əsaslı təsir edir. Digər tərəfdən, dövlətdaxili qanunvericilikdə cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətinin təsirinin, hüquqi ənənələrinin, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və sairədən irəli gələn təsirlərin əksini tapması Azərbaycan və Türkiyə respublikalarının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində və həmin qanunvericiliyin təfsir və tətbiq prosesində oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin olmasını şərtləndirir.

Türkiyə Respublikasının hüquq sisteminin müsəlman hüquq sisteminə yaxın olması, Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin sosialist hüquq ailəsindən çıxması amili iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyini nə qədər fərqləndirirsə, onların hər ikisinin roman-german hüquq ailəsinə aid olmaları bu qanunvericiliyin ümumi cəhətlərə malik olmasını və ya ola bilməsini asanlaşdırır. Sonuncu amilin nəticəsidir ki, hər iki hüquq sistemində beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi normativ aktlardan ibarətdir. Belə ki, hər iki hüquq sistemində beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi sisteminin mərkəzində «*Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında*» Qanun durur.

Qeyd edək ki, Türkiyə-Azərbaycan ikitərəfli müqavilələrində beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının olduqca az olması və tərəflərin, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə az iştirak etməsi, iki dövlət arasında münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin əhəmiyyətini birəbeş artırır. Bu qanunvericiliyin mərkəzində isə milli hüquq sistemləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin həyata keçirilməsinin əsas forması kimi kolliziya normaları durur.

Hesab edirik ki, nəzərdən keçirilən problemin məqsədyönlü surətdə tədqiq edilməsi bu tədqiqat işi ilə başlanır və o, həm Türkiyə, həm də Azərbaycan hüquq elmində yeni tədqiqat istiqamətlərinin açılması üçün başlanğıc rolunu oynaya bilər.

Başqa bir məqamı da xüsusi vurğulamaq istərdik ki, son dövrlər Türkiyə və Azərbaycanın ali təhsil ocaqlarının birgə işti-

rakı ilə hüquqi əməkdaşlığın inkişafı və genişləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlanmışdır. Buna bariz nümunə kimi 28-29 oktyabr 2011-ci il tarixində keçirilmiş Bakı Dövlət Universiteti, Türkiyənin Özyegin Universiteti və Qafqaz Universitetinin birgə təşkil etdiyi «İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və şəxsiyyət hüquqları» adlı II Beynəlxalq Türkiyə-Azərbaycan hüquq simpoziumunu misal göstərmək olar.

Monoqrafiya tədqiqat əsərinin yazılmasında və nəşrə hazırlanmasında verdikləri dəyərli tövsiyələrə, təkliflərə, rəylərə, göstərdikləri diqqət və qayğıya görə müəllif Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin professor - müəllim heyətinə və şəxsən hüquq elmləri doktoru, professor Rüstəm Məmmədova, hüquq elmləri doktoru, professor Əmir Əliyevə, hüquq elmləri doktoru Mövsüm Mövsümova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rahim Məmmədova, hüquq elmləri doktoru, dosent Əfsər Sadıqova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əlizadə Məmmədova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Rauf Qarayevə, hüquq elmləri doktoru, professor Vladimir Naumoviç Denisova, hüquq elmləri doktoru, professor Leonid Dimitriyeviç Timçenkoya, hüquq elmləri doktoru, professor Aleksandr Aleksandroviç Merejkoya, Karadeniz Ekonomik İşbirliyi Təşkilatı Türk Grubu Başkanı, AK Parti İstanbul millət vəkili, doktor İsmail Səfiyə, Karabük Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi Əli Əsgərə dərin minnətdarlığını bildirir.

Rahim Kamil oğlu Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq
fakültəsinin «Beynəlxalq ümumi
hüquq» kafedrasının dosenti,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	6
I Fəsil. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemində beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin yeri.....	14
1.1. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin anlayışı, mahiyyəti və hüquqi təbiəti.....	14
1.2. Türkiyə- Azərbaycan münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin predmeti kimi.....	41
II Fəsil. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin prinsipləri	73
2.1. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin prinsiplərinin ümumi səciyyəsi.....	73
2.2. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi əsası kimi.....	81
2.3. Beynəlxalq nəzakət prinsipi.....	103
2.4. Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi üzrə dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipi.....	110
2.5. Milli rejim prinsipi.....	123
2.6. Daha əlverişli rejim prinsipi.....	128
2.7. Dövlət immuniteti prinsipi.....	135
2.8. Sıx bağlılıq prinsipi.....	143
2.9. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt prinsipi.....	150

III Fəsil. Milli hüquq sistemlərinin inteqrasiyası Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin zəruri şərti kimi.....	159
3.1. Türkiyə-Azərbaycan dövlətlərinin hüquqi inteqrasiyasında beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin əhəmiyyəti (müqayisəli təhlil).....	159
3.2. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmə üsullarının unifikasiyası və harmonizasiyası Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin tənzimlənməsinin zəruri şərti kimi.....	180
Nəticə	202
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	209

I Fəsil

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemində beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin yeri

1.1. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin anlayışı, mahiyyəti və hüquqi təbiəti

Tənzimlənmə obyektini kimi beynəlxalq münasibətlər geniş məzmunludur. Dövlətlər arasında müxtəlif sferalarda əməkdaşlıq həm onların öz aralarında, həm də fiziki və hüquqi şəxsləri arasında əmlak, şəxsi qeyri-əmlak xarakterli münasibətlərin əmələ gəlməsini şərtləndirir. Həmin münasibətlər müxtəlif xarakterli olsalar da, eyni məkanda, beynəlxalq sferada yaranırlar və onların kompleks əsaslarla tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dövlətlər arasında yaranan münasibətlər beynəlxalq ümumi hüquqla, onların fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlər isə beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənilir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiətinə keçməzdən əvvəl, bu anlayışla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi hüquq (private international law) termini ilk dəfə olaraq ABŞ Ali Məhkəməsinin hakimi Core Storn tərəfindən 1834-cü ildə nəşr olunan «Kolliziya hüququnun şərti» adlı əsərində istifadə edilmişdir. Buna qədər beynəlxalq xüsusi hüquq «kolliziya hüququ» (conflicts of law) kimi tanınmış və sonralar hər iki anlayışdan paralel olaraq istifadə olunmuşdur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda həm dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsində və eyni zamanda beynəlxalq müqavilə təcrübəsində beynəlxalq xüsusi hüquq anlayışına daha çox üstünlük verilir. Fikrimizcə, bu anlayış beynəlxalq xüsusi hüququn fəaliyyət sferasını daha düzgün müəyyən edir və tənzimlənmə sistemi kimi əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Nəzərə alsaq ki, «beynəlxalq xüsusi hüququn fəaliyyət sferası müvafiq

cəmiyyətin həyatının həm daxili, həm də xarici aspektlərini əhatə edir», onda şərti mənada işlənilib-ışlənməməsindən asılı olmayaraq «beynəlxalq xüsusi hüquq» anlayışı, fəaliyyət sferasına daxil olan münasibətlərin bir dövlətin sərhədlərindən kənara çıxmasını (beynəlxalq sferada yaranmasını), ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak (xüsusi) xarakterli olmasını, bu münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn qaydaların hüquq normaları sistemini təşkil etməsini ifadə edir.

Göründüyü kimi, beynəlxalq xüsusi hüquq anlayışına daxil olan hər hansı bir termin beynəlxalq xüsusi hüququn müəyyən bir xüsusiyyətini ifadə edir və hüquq ədəbiyyatında bu və ya digər xüsusiyyətə üstünlük verilməsindən asılı olaraq beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti, hüquq sistemində yeri ilə bağlı müxtəlif fikirlər, mövqelər mövcuddur. Bu mövqeləri üç əsas qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa aid mövqeyə görə beynəlxalq xüsusi hüquq milli (dövlətdaxili) hüquq sistemində daxildir.

Bu mövqedən çıxış edən və hüquq ədəbiyyatında «sivilistlər» adlandırılan müəlliflər, əsas dəlil kimi tənzimlənmə obyektini təşkil edən münasibətlərin mülki-hüquqi (xüsusi) xarakterli olmasını qeyd edirlər.¹ Bundan başqa, beynəlxalq xüsusi hüquqda mülki-hüquqi kateqoriyalardan istifadə edilməsi və mənbələrin milli xarakter daşması və ya müvafiq normaları dövlətlərin müstəqil müəyyən etməsi,² vahid beynəlxalq xüsusi hüququ təşkil edə biləcək bütün dövlətlər üçün məcburi olan maddi və kollizion normalar sisteminin olmaması³ və s. kimi dəlillər də beynəlxalq xüsusi hüququn milli hüquq sistemində aid edilməsi üçün əsas kimi istifadə olunur.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, istər rus doktrinasında (Lunts L.A., Boquslavski M.M., Anufriyeva A.P., Zve-

¹ Лебедев С.Н. О природе международного частного права //СМПП. 1979, М., 1980, с.75

² Федосеева Г.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.29

³ Maurice V. Polak. Towards codified dutch private International Law! / Martinus Nijhoff Publishers / Dordrecht. XXXVIII-NILR 1991, p.313

kov V.P.), istərsə də digər dövlətlərin doktrinalarında (Çeşir C., Nort P.- İngiltərə, Reape.L-Almaniya, Batifol A. - Fransa və b.) bu mövqedən çıxış edən müəlliflər üstünlük təşkil edir. Yeri gəlmişkən, həm Türkiyə doktrinasında¹, həm də Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında² bu mövqə müdafiə olunur.

Çox maraqlıdır ki, bu qrupa daxil olan müəlliflər tənzimlənmə obyektinin xüsusi (mülki-hüquqi) xarakterli olması məsələsində vahid mövqə nümayiş etdirlər və, beynəlxalq xüsusi hüququn milli hüquq sistemindəki yeri ilə bağlı məsələyə münasibətdə müxtəlif mövqelərdən çıxış edirlər. Məsələn, bir çox müəlliflər (Braginski M.İ., Makovski A.L.və b.) kollizion normaların müstəqil tənzimlənmə obyektinə malik olmamasını və digər amilləri əsas götürərək beynəlxalq xüsusi hüququn mülki hüququn tərkib hissəsi olmasını qeyd edirlər. Müəlliflərin əksər hissəsi (Pereterski İ.S., Lunts L., Boquslavski M.M., Çeşir C, Nort P. və b.) beynəlxalq xüsusi hüququn milli hüquq sistemində ayrıca yeri olan müstəqil sahə³ və ya xüsusi sahə⁴ olması mövqeyindən çıxış edirlər. Hətta, Anufriyeva L.P. və Kudaşkin V.V. beynəlxalq xüsusi hüququ milli hüququn yarım sistemi kimi müəyyən edirlər.⁵

Beynəlxalq xüsusi hüququn milli hüquq sistemində müstəqil yer tutması digər dövlətlərin doktrinasında da qəbul olunur. Məsələn, Çeşir C. və Nort P. beynəlxalq xüsusi hüququn ingilis hüquq sisteminin müstəqil həlqəsi olduğunu qeyd edirlər.⁶

Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti barədə ikinci qrup mövqeyə görə beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq hüquq sistemində daxil edilməlidir. Bu mövqedən əsasən beynəlxalq hüquq-

¹ Ergin Nomer. Dövlətlər hususi hukuku. İstanbul, 1996. s. 10

² Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2000. s. 10

³ Международное частное права (от ред. Г.К.Дмитриева, М., 2003, с.39.

⁴ Богуславский М.М. Международное частное право. М., 2002, с.30

⁵ Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права; правовые категории. М., 2002, с.396; Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004, с.94-95

⁶ Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. М., 1992, с.22

şünaslar (Kırılov S.B., Qrabar V.E., Blişenko A.M., Malinin S.A., Məmmədov Ə.Q. və b.) çıxış edirlər. Həmin mövqeyin tərəfdarlarının əsaslandığı mühüm dəlil tənzimlənmə obyektini təşkil edən münasibətlərin beynəlxalq sferada baş verməsidir. Qeyd etməliyik ki, bu sferada mövcud olan münasibətlərin xarakterinə uyğun olaraq beynəlxalq hüquq ümumi və xüsusi olmaqla iki hissəyə bölünür¹ və onların hər birisi özünəməxsus tənzimlənmə obyektinə və metoduna malikdirlər. Həm beynəlxalq xüsusi hüququn, həm də beynəlxalq ümumi hüququn beynəlxalq sferada baş verən münasibətləri tənzim etməsi, eyni məqsədə xidmət etmələri və oxşar prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərmələri belə deməyə əsas verir ki, beynəlxalq hüquq yalnız beynəlxalq ümumi hüququ ehtiva etmir.² Belə ki, «müasir beynəlxalq hüquq» termini hansı hüquqi tənzimlənmə vasitələrinin tətbiqindən asılı olmayaraq müasir beynəlxalq münasibətlərin hamısını əhatə edir.³

Beynəlxalq hüququn ümumi və xüsusi hissədən ibarət olması fikri ümumi hüquq nəzəriyyəsində də qəbul olunur⁴ və BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyası haqqında Əsasnaməsinin 1-ci maddəsində nəzərdə tutulan «Komissiya əsasən beynəlxalq ümumi hüququn məsələlər ilə məşğul olur, eyni zamanda, beynəlxalq xüsusi hüquq məsələlərini də araşdırma bilər» müddəasına əsaslanır.⁵

Beynəlxalq xüsusi hüququn beynəlxalq hüquqi təbiətə malik olması fikri, beynəlxalq müqavilənin onun əsas mənbələrindən olması ilə əsaslandırılır.

¹ Блищенко И.П., Дориа Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. М., 1999, с.10-19

² Мəmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının xüsusi hüquq qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Avtoreferat, 2005, s.15

³ Храбсков В.Г. Некоторые аспекты проблемы правовой природы и сущности международного частного права на современном этапе // Актуальные проблемы современного международного права. Выпуск 5, М., 1976, с.196.

⁴ Марченко М.Н. Теория государства и права. М., 2002, с.563

⁵ Действующее международное право. М., 1999, с.58

S.B.Krilova görə «beynəlxalq xüsusi hüququn əsas məzmunu beynəlxalq müqavilə hüququnda nəzərdə tutulmalıdır, yalnız beynəlxalq müqavilələri öyrənməklə bu məzmunu aşkar etmək olar».

Bundan başqa hüquq ədəbiyyatında bu mövqeyin əsaslandırılması üçün, beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə obyektinin mülki məsələlərlə bağlı dövlətlərarası münasibətlərdən ibarət olması və kollizion normaların publik xarakterli olması kimi dəlillərdən istifadə edilməsinə də rast gəlinir.¹

Beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti barədə mövcud olan üçüncü qrup mövqe üçün (Müllerson R.A., İssad M., Neşatayeva T.N. və b.) məsələyə kompleks yanaşma xasdır. Lakin yanaşma eyni olsa da müxtəlif formalarda ifadə olunur.

Bu yanaşma içərisində «yarımsistem kompleks» adlanan konsepsiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Konsepsiyanın mahiyyəti ondadır ki, beynəlxalq xüsusi hüquq qeyri-hakimiyyət (xüsusi) xarakterli beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı milli hüquq sistemlərinin müəyyən hissələrinin həm öz aralarında, həm də beynəlxalq ümumi hüququn müəyyən hissəsi arasında qarşılıqlı fəaliyyətin nəticəsi olaraq yaranır.²

Beynəlxalq xüsusi hüququ müxtəlif hüquq sistemlərini «birləşdirən körpü»³ adlandıran T.N.Neşatayeva və «Süni qurum»⁴ adlandıran V.V.Qavrilov da bu konsepsiyayı müdafiə edirlər.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xüsusi hüququ kompleks hüquq sahəsi,⁵ kompleks hüquq sistemi⁶ kimi qəbul edən mövqelər də mövcuddur. Sonuncu mövqedən çıxış edən N.Y.Yerpi-

¹ Ладженский А.М. К вопросу о юридической природе так называемого международного частного права. Вестник МГУ, 1948, №5, с.17

² Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982, с.120

³ Нешатаева Т.Н. Международное частное право. Пермь, 1991, с.6

⁴ Гаврилов В.В. Междураодное частное право. М., 2001, с.13

⁵ Международное частное право. Сборник документов / К.А.Бекяшев, А.Г.Ходаков. М., 1997, с.9-10

⁶ Скариндов А.С. Международное частное право. СПб, 2002, с.7

levaya görə «beynəlxalq xüsusi hüquq- xarici elementli əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini kollizion-hüquqi və maddi-hüquqi metodların köməyi ilə tənzimləyən, dövlətdaxili qanunvericilik, beynəlxalq müqavilə və adət normalarını özündə birləşdirən kompleks hüquq sistemidir».¹

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas üç qrup mövqedən başqa, son dövrlərdə hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xüsusi hüququn təbiəti ilə bağlı digər baxışlara da rast gəlmək mümkündür.

Məsələn, A.A.Rubanov beynəlxalq xüsusi hüququ, hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində hüquqlararası münasibətləri tənzimləyən normalar kompleksi kimi müəyyən edir. Q.İ.Tunkinə görə beynəlxalq xüsusi hüquq qismən milli hüquq sistemində, qismən də beynəlxalq ümumi hüquqa aid olan hüquq normaları kompleksidir və öz tənzimləmə obyektinə malik olsa da, xüsusi sistem və ya hüquq sahəsi deyil. Oxşar mövqedən çıxış edən A.Q.Boqatirova görə isə, beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq və milli hüquq sistemləri arasında duran «xüsusi sistemlərarası hüquqi törəmədir». Aralıq vəziyyətdə olması beynəlxalq xüsusi hüququn müstəqilliyini qeyri-mümkün edir.²

Professor B.N.Koltsovun fikrincə, beynəlxalq xüsusi hüquq insan cəmiyyətinin inkişaf mərhələlərinə uyğun böyük inkişaf yolu keçən soxölçülü sosial-normativ hadisədir.³

Y.M.Kolosovun fikrincə, beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq ümumi hüquq və milli hüquq sistemləri ilə paralel mövcud olan müstəqil hüquq sistemidir.Yaxın mövqedən çıxış edən A.İ.Minakova isə beynəlxalq xüsusi hüququ «asl inkişafı son dövrlərdə başlayan, milli və beynəlxalq formalarda ifadə olunan xüsusi hüquq sistemi» kimi müəyyən edir.⁴

¹ Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.7

² Богатырев А.Г. Инвестиционное право. М., 1992, с.65-66

³ Кольцов Б.И. Философские проблемы международного частного права //Актуальные проблемы современного международного права. Выпуск - 5, М.,1976, с.197-218

⁴ Колосов Ю.М. Рецензия на кн.: Международное воздушное право. Кн. 1.

Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatında da beynəlxalq xüsusi hüququn ayrıca hüquq sistemi olması barədə fikirlərə rast gəlmək olur. Məsələn, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Ə.Q.Məmmədovun fikrincə, beynəlxalq xüsusi hüquq- özünəməxsus tənzimləməyə malik olan və formalaşmaqda olan xüsusi hüquq sistemidir.¹

Göründüyü kimi, beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti ilə bağlı mövcud olan mövqelərin müxtəlifliyi bu məsələnin həllinin heç də asan olmadığını göstərir. Bu mövqelərdən hansı daha düzgündür? Bu məsələyə hansı yanaşma səmərəli nəticələr verə bilər? və s. və bu kimi sualları cavablandırmaqdan ötrü müqayisəli təhlil və dialektik məntiqə əsaslanaraq məsələyə sistemli yanaşmaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd olunan mövqeləri təhlil etdikdə, onların hər birinin müəyyən dəlillərə əsaslandığını görmək olar. Lakin müvafiq mövqelərdən çıxış edən müəlliflər mövqelərini əsaslandırarkən istifadə etdikləri dəlilləri birtərəfli qaydada mütləqləşdirirlər. Belə ki, beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının beynəlxalq xüsusi münasibətlərin beynəlxalq xarakterli olmasını önə çəkməsi, milli hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının isə əksinə, bu münasibətlərin mülki hüquqi xarakterli olmasını rəhbər tutması, münasibətlərin ikili xarakterə malik olmasının yaddan çıxarılmasına və ya hər hansı xarakterə «ögey» münasibətin yaranmasına səbəb olur. Bununla bağlı İsveçrə hüquqşünası P.Laliv çox düzgün olaraq qeyd edir ki, indiyə qədər beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənən münasibətlərin spesifik, beynəlxalq təbiəti arxa planda qalmış, eyni zamanda qeyri-spesifik, başqa sözlə, xüsusi xarakteri müstəsna olaraq diqqət mərkəzində olmuşdur.²

Bundan başqa, hər bir qrupun əsaslandığı bəzi dəlillər vardır ki, onlara əsaslanmaq müəyyən dərəcədə mübahisə doğurur

M: Наука, 1980 // С.Г. и П., 1981, №7, с.146-148

¹ Минаков А.И. Международный договор как источник международного частного права (вопросы теории.) // СЕМП. 1986. М., 1987, с.240

² Lalive P. Tendancies et methodes en droit international prive // Rec. des. Cours – Leiden, 1970. p.53,

və qeyri-məntiqidir. Məsələn, milli hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarları beynəlxalq xüsusi hüquqda mülki-hüquqi kateqoriyalardan istifadə olunması kimi bir dəlilə əsaslanırlar. Əslində, V.A.Xrabskovun qeyd etdiyi kimi, digər hüquq sahələrində mülki-hüquqi kateqoriyalardan istifadə, heç də həmin hüquq sahəsi ilə tənzimlənən münasibətlərin özünəməxsusluğunu inkar etmir.¹ Digər tərəfdən isə bu növ kateqoriyalardan istifadə edilməsi münasibətin xarakteri ilə bağlıdır və heç də həmin münasibətlərin milli hüquq sistemindən kənar tənzim edilməsini istisna etmir. Eləcə də, beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının beynəlxalq xüsusi hüququn obyektinin mülki hüquqi məsələlərlə bağlı dövlətlərarası münasibətlərdən ibarət olması fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki münasibətlərin beynəlxalq sferaya çıxması və dövlətlərin bu münasibətdə iştirakı həmin münasibətlərin xüsusi xarakterini itirməsi demək deyildir.

Fikrimizcə, beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti məsələsinə yanaşarkən onun tənzimləmə obyektini təşkil edən münasibətlərin müvafiq xüsusiyyətlərini, ikili xarakterli olmasını, bundan irəli gələcək tənzimləmə mexanizmində üzə çıxan xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi hüququn kompleks xarakterli hüquq sistemi olması fikri ilə razılaşmaq düzgün olardı.

Qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq xüsusi hüququn kompleks xarakteri həm Rusiya hüquq doktrinasında, həm də xarici ölkələrin hüquq doktrinasında müdafiə olunur. Məsələn, Əlcəzair hüquqşünası M.İssadın fikrincə, beynəlxalq xüsusi hüquq mənbəyinə görə əsasən dövlətdaxili, obyektinə görə isə beynəlxalqdır.² Belə fikirlərə fransa hüquq doktrinasında da rast gəlmək mümkündür.³

Təhlil olunan sahə üzrə tanınmış beynəlxalq hüquqşünas alim

¹ Храбсков В.Г. Проблемы соотношения международного публичного и международного права, 1977. М., 1977, с.124

² Иссад М. Международное частное право. М., 1989, с.10

³ Gutmans D. International prive. 3.ed. P., p. 21

T.N.Neşatayevanın fikrincə M.İssadın beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbəiti ilə bağlı qeyd olunan fikirləri beynəlxalq xüsusi hüququn yarım sistem kompleks olması mövqeyi ilə üst-üstə düşür.¹ Bu mövqeylə tam razılışmaq düzgün olmazdı. Əslində beynəlxalq xüsusi hüququn ikili təbəitini, onu yarım sistem kompleks kimi müəyyən etməklə və ya onu beynəlxalq və milli hüquq olmaqla iki hissəyə bölməklə izah etmək² qeyri-məntiqiçdir.

«Yarım sistem kompleks» ideyasının əsasında tənzim ediləcək münasibətlərin mürəkkəb ikili xarakterə malik olması amili durur. Belə ki, bu münasibətlər, bir tərəfdən, beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimləyə bilinir, çünki onun tərəfləri fiziki və hüquqi şəxslərdir, digər tərəfdən, həmin münasibətlər hər hansı dövlətlərin sərhədlərindən kənara çıxdığı üçün müstəsna olaraq milli hüquq əsasında tənzimləyə bilməz.³ Bu nəzəriyyənin müsbət cəhəti odur ki, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətdaxili münasibətlər olmadığını müəyyən edir. Lakin onların tənzimlənməsi məsələsində sırf formal-məntiq metoduna əsaslanır. Və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının hüquqi təbiətini kimin iradəsini ifadə etməsindən (mənbəyindən) asılı olaraq müəyyən edir.⁴ Bu isə nəzəri baxımdan düzgün deyil, çünki beynəlxalq xüsusi hüququn yaranmasına səbəb mənbənin olması deyil, daima təsərrüfat əlaqələrinin obyektiv inkişafını doğuran xüsusi ictimai münasibətlərin olmasıdır.⁵ Digər tərəfdən, beynəlxalq qeyri-hakimiyyət münasibətlərinin ikili xarakterli olması özü – özlüyündə onların sistemdənkənar təbiətə malik olmasına dəlalət

¹ Нешатаева Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс. М., 2004, с.26

² Храбсков В.Г. Международное частное право в системе общего международного права / Правоведение, 1982, №6, с.38

³ Мюллерсон Р.А. Международное публичное и международное частное право; соотношение и взаимодействие // СЕМП, 1985, М., 1986, с.86

⁴ Мюллерсон Р.А. О соотношении международного публичного, международного частного и национального права // С.Г. и П., 1982, №2, с.84

⁵ Кузнецов. М.Н. Международное частное право. М., 1991. с.55

etmir.¹ Əksinə, R.A.Müllersonun qeyd etdiyi kimi, tənzim edilən münasibətlərin eyni növ olması, onları tənzimlədən normaların sadəcə bir toplu olmadığını, müəyyən sistemliliyə malik olduğunu göstərir.² Başqa sözlə, burada söhbət summativ tamdan deyil, sistemli tamdan gedir.

Sistemli tamın xarakterik xüsusiyyəti isə, tanınmış hüquqşünas alim, professor C.A.Kərimovun qeyd etdiyi kimi, onun qanunauyğun və funksional olmasıdır.³ Dinamik inkişafda olan bir tam kimi, beynəlxalq xüsusi hüququn qanunauyğunluğu onun tənzim etdiyi münasibətlərin qanunauyğunluğu ilə müəyyən olunur. Genetik baxımdan münasibətlərin eyni cinsli olması hüquq sisteminin vahidliyini şərtləndirir. Beynəlxalq xüsusi hüquq sistemində tənzim olunan münasibətlərin obyektiv xarakteristikası, onların ümumi və spesifik keyfiyyətlərində əks olunub. Həm birinci, həm də ikinci eyni növ münasibətlərə mənsub olmaqla beynəlxalq xüsusi hüquq sisteminin, onun institutlarının, ayrı-ayrı struktur və normalarının qarşılıqlı əlaqəsində ifadə olunan vahidliyini ifadə edir.⁴

Başqa sözlə, beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının təyinatını beynəlxalq xüsusi münasibətlər müəyyən edir və onların hansı formada müəyyən olunması isə bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir. L.P.Anufriyevanın qeyd etdiyi «beynəlxalq xüsusi hüququn əsil beynəlxalq xarakteri»⁵ ilk növbədə onun tənzim etmə obyektini təşkil edən ictimai münasibətlərdə ifadə olunur. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüququn məzmunu beynəlxalq xarakterlidir. Fəlsə-

¹ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004, с.91

² Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982, с.121

³ Керимов Д.А. Общая теория государства и права: предмет, структура, функции. М., 1977, с.111

⁴ Международное частное право /Под рук. Н.И.Марышевой. М., 2000, с.9

⁵ Ануфриева Л.П. Международное частное право. Общая часть. М., 2000, с.93

fədən məlum olduğu kimi məzmun formanın müəyyən edilməsi üçün əsasdır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin praktiki olaraq realizəsi bir qayda olaraq dövlətdaxili səviyyədə baş verir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn ikili xarakterli olması, onun kompleksliliyi məhz bununla, beynəlxalq xarakterli məzmunun milli formada ifadə olunması ilə izah edilməlidir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda tənzim etmənin özünəməxsusluğu da qeyd olunan xüsusiyyətlə şətləşir.

Bununla bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi hüququn kompleksliyi heç də onun fəaliyyət sferasına beynəlxalq sferada baş verən ailə, əmək, mülki-prosessual və s. münasibətlərin aid edilməsi ilə izah edilməməlidir. Eyni zamanda, beynəlxalq xüsusi hüququ kompleks hüquq sistemi kimi müəyyən edib, amma fəaliyyət sferasını yalnız beynəlxalq sferada baş verən sırf milli xarakterli münasibətlərlə məhdudlaşdırmaq¹ və ya beynəlxalq xüsusi hüququ yalnız kompleks xarakterli hüquq sahəsi kimi² də müəyyən etmək düzgün deyildir. Çünki, S.S.Alekseyevin qeyd etdiyi kimi, «xüsusi hüquq sadəcə hüquq sahəsi deyil, yüksək dərəcəli özünəməxsus hüquq sferasıdır». Bu baxımban beynəlxalq xüsusi hüququn maddi əsasını beynəlxalq sferada baş verən xüsusi, mülki, ailə, əmək, mülki-prosessual və s. münasibətlər sistemi təşkil edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn normativ sistemi isə, həmin münasibətlər sisteminin müəyyən etdiyi, həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili formada müəyyən olunan kollizion, xüsusi maddi hüquqi və beynəlxalq mülki proseslə bağlı prosesual normalardan ibarətdir. Bu nomraların beynəlxalq xüsusi hüquq çərçivəsində müəyyən sistem təşkil etməsi və ya normalar kompleksindən ibarət olması bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki hüququn tənzimləmə sistemi kimi

dəyəri, müvafiq ictimai münasibətlərin sistemli tənzim etməsinə dədir.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq xüsusi hüquq kompleks xarakterli hüquq sistemidir. Onun kompleksliyi beynəlxalq məzmunun (beynəlxalq xarakterli münasibətlərin) milli –hüquqi formada (dövlətdaxili səviyyədə realizə olunması) ifadə olunmasındadır. Hansı ki, bu xüsusiyyət tam olaraq beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə öz əksini tapır.

Beynəlxalq xüsusi hüququn qeyd olunan özünəməxsusluğu onun tənzimləmə sistemində və tənzimləmə mexanizmində ifadə olunur və bu təbiidir. Çünki hüquq nəzəriyyəsindən də bəlli olduğu kimi hüquqi tənzimləmə obyektini təşkil edən ictimai münasibətlərin məzmununu hüquqi tənzimləmənin məzmunun özünəməxsusluğunu müəyyən edir.¹ Başqa sözlə desək, tənzimləmə müəyyən ictimai münasibətlərin obyektiv xüsusiyyətlərinin hüquqi ifadəsidir. Məlum olduğu kimi, forma obyektiv olaraq mövcud ola bilməz, əgər müəyyən məzmun kəsb etməzsə, əksinə bu məzmun müəyyən formada ifadə olunmazsa, real ola bilməz.²

Göründüyü kimi, tənzim edilməli olan münasibətin xarakteri, bu münasibətlərə hüquqi təsirin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, «hüquqi təsir» və «hüquqi tənzimləmə» anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Hüquqi təsir dedikdə ictimai münasibətlərə hüququn bütün təsir növləri başa düşülür. Hüquqi tənzimləmə isə xüsusi hüquqi vəsaitlərin (hüquq norması, hüquq münasibətləri və s.) köməyi ilə ictimai münasibətlərə nəticəvi, normativ təşkilati təsirdir.³ Beləliklə hüquqi tənzimləmə həcm etibarilə hüquqi təsir anlayışına aiddir. Lakin hüquqi tənzimləmənin obyekt qismində yalnız elə münasibətlər çıxış edə bilər ki, həmin münasibətlərin iştirakçıları sub-

¹ Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.10-11

² Международное частное право. Сборник документов /К.А.Бекяшев, А. Г.Ходаков, М., 1997, с.9-10

¹ Общая теория права и государства /В.В.Лазарева. М. 1996, с.136

² Керимов Д.А. Философские проблемы права. М., 1972, с.220.

³ Проблемы теории государства и права. Учебник. М., 1987, с.226

yektiv hüquqlara və hüquqi vəzifələrə malik ola bilsinlər, yəni konkret hüquq münasibətlərinin subyekti olsunlar.¹ Başqa sözlə desək, hüquqi tənzimetmədə hüququn ictimai münasibətlərə təsiri, hüquq norması və onun əsasında yaranan hüquq münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimetmə dedikdə, beynəlxalq sferada yaranan xüsusi münasibətlərə beynəlxalq xüsusi hüquq prinsip və normaları, eləcə də onlar əsasında yaranan beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilən məqsədyönlü təsir başa düşülür.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi tənzimetmə hüquqi təsir mexanizminin struktur elementi olmaqla həm də hüququn fəaliyyət mexanizminin də tərkibinə daxildir.² Bu baxımdan hüquqi tənzimetmənin hüquq yaradıcılığı və hüququn realizəsi ilə qarşılıqlı nisbətinin müəyyən edilməsi də əhəmiyyətlidir. Belə ki, hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, hüquq-yaratma birbaşa olaraq hüquqi tənzimetmənin məzmununa daxil deyil. Lakin onlar bir-birilə sıx bağlıdırlar. Çünki hüquq-yaratma müvafiq iradənin konkret hüquq normalarında ifadə olunması prosesi olmaqla, hüququn ictimai münasibətlərə təsiri prosesindən əvvəl baş verir. Amma hüquq-yaratma, ictimai münasibətlər iştirakçılarının hüquqi vəziyyətinin normativ əsasını müəyyən etməklə hüquqi tənzimetmə fəaliyyətinin şərtidir.

Hüququn realizəsi ictimai münasibət iştirakçılarının faktiki davranışlarından ibarət olmaqla ictimai münasibətlərə hüququn təsirinin nəticəsi qismində çıxış edir və müəyyən dərəcədə hüquqi tənzimetmədən sonra baş verir. Hüquqi baxımından hüququn realizəsi hüquqi tənzimetmə prosesini tamalayır və hüququn realizəsini ifadə edən hüquqi hərəkətlər (aktlar) hüquqi tənzim-

etmə mexanizminin həlledici həlqəsini təşkil edir.¹

Beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi və tətbiqini eyniləşdirən S.B.Çerņiçenkonun fikrinə, «beynəlxalq hüququn realizəsi», «beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi», «beynəlxalq hüquqi tənzimetmə» ifadələri bir-birinə çox yaxındır. Onlar arasında müəyyən fərqli cəhətlər olsa da «tətbiq», «realizə», «həyata keçirmə» terminləri dövlətlərarası münasibət iştirakçılarının beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətini ifadə etməklə «beynəlxalq hüquqi tənzimetmə» terminini də özündə ehtiva edir.²

Hüququn tətbiqinin hüquqi tənzimetmə sistemində aid edilməsi, fikrimizcə, düzgündür. Çünki hüququn tətbiqi, konkret hüquqi işin həll edilməsi istiqamətində hakimiyyət xarakterli fərdi-hüquqi fəaliyyətdir və bu fəaliyyətin nəticəsi hüquqi qüvvəyə malik olmaqla, yalnız təminedicə funksiyanı yerinə yetirmir, həmçinin ictimai münasibətlərin fərdi tənzimetməsini həyata keçirir.³ Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimetmə üçün tətbiq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, kollizion normanın tətbiqi təcrübəsi göstərir ki, bu tətbiq heç də münasibətə hüquqi təsirin nəticəsini ehtiva etmir.

Beləliklə, hüquqi tənzimetmə hüquqi reallığın dinamik və fəaliyyətdə olan tərəfini əks etdirməklə özündə müəyyən struktur elementlərini birləşdirən bir sistemdir. Hüquqi tənzimetmə adlanan bu sistem iki yarım sistemdən: tənzim olunan və tənzim edəndən ibarətdir.⁴ Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimetmə sistemində tənzim olunan yarım sistem qismində beynəlxalq sferada baş verən (beynəlxalq xarakterli) xüsusi münasibət sistemi çıxış edir. Bu münasibətlər tənzimetmə obyektini təşkil edir. Tənzim edən yarım sistem qismində isə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzim-

¹ Сильченко Н.Б. Проблемы предмета правового регулирования //Г.и П., 2004, №12, с.62

² Лукашук И.И. Международно-правовое регулирование международных отношений. М., 1975, с.6

¹ Проблемы теории государства и права. Учебник. М., 1987, с.238.

² Черниченко С.Б. Теория международного права. Т.1, М., 1999, с.57

³ Алексеев С.С. Право азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999, с.365.

⁴ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М., 1996. с.159

etmə mexanizmi çıxış edir. Tənzimləmə mexanizmi ictimai münasibətlərə hüquqi təsiri təmin edən hüquqi vasitələrin sistemidir. Belə bir özünəməxsus mexanizmin olması, hüquqi fərqləndirici cəhətdir. Konkret olaraq, hüquq sferasında tənzimləmə mexanizminin özünəməxsusluğu isə bu sferadakı tənzimlənməli olan ictimai münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Bu nisbət beynəlxalq xüsusi hüquqda özünü daha çox biruzə verir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin, bir tərəfdən, xüsusi xarakterli olması və bir qayda olaraq dövlətdaxili səviyyədə realizə olunması, həmin münasibətlərin bütövlükdə xüsusi hüquq sistemi üçün xarakterik olan tənzimləmə metodu əsasında tənzim edilməsini və bu tənzimləmədə dövlətdaxili (milli) hüquq normalarının mühüm rol oynamasını qaçılmaz edir. Digər tərəfdən, bu münasibətlərin beynəlxalq sferada baş verməsi və bir neçə dövlətin hüquq sistemi ilə bağlı olması, onların tənzimlənməsində beynəlxalq hüquqi tənzimləmə üçün xarakterik olan hüquqi vasitələrdən istifadə edilməsini, həmçinin bu münasibətlərlə bağlı olan müvafiq dövlətlərin hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətdə olmasını və nəticə etibarilə xüsusi problemin-kolliziya probleminin yaranmasını şərtləndirir. Hansı ki, bu problemin həlli tənzimlənmənin zəruri şərtini təşkil edir.¹

Məhz qeyd etdiyimiz bu amillər beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə özünəməxsus metodlardan və eyni zamanda, hüquqi vasitələr kompleksindən istifadəni zəruri edir. Hüquq ədəbiyyatından da məlum olduğu kimi hansı tənzimləmə metodlarından istifadə edilməsini səciyyələndirən müəyyən amillər mövcuddur və onları tənzimləmə metodunun əsas elementləri adlandırırlar.² Onlar aşağıdakılardır: 1) münasibət iştirakçılarının hüquqi statusu; 2) hüquq münasibətlərinin yaranma, dəyişmə və xitamının əsasları; 3) hüquq münasibəti subyektinin hüquq və və-

zifələrinin müəyyən edilməsi üsulları; 4) münasibət iştirakçılarının hüquqlarının müdafiəsi qaydaları.

Hər bir elementi təhlil etsək, beynəlxalq xüsusi hüquqda onların özünəməxsus şəkildə ifadə olunduğunun şahidi olarıq. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquqda subyektlərin hüquqi vəziyyəti, onların hüquqbərabərliyi, eyni zamanda hüquqi müstəqilliyi ilə səciyyəvidir. Bu baxımdan, beynəlxalq xüsusi hüquqda tənzimləmə həm beynəlxalq ümumi hüquqdakı tənzimləməyə, həm də dövlətdaxili mülki hüquqi tənzimləməyə oxşardır. Müqayisəli təhlillər aparsaq görürük ki, beynəlxalq ümumi hüquqda tənzimləmə münasibət subyektlərinin hüquq bərabərliyinə və müstəqilliyinə əsaslanarsa da, burada tənzimləmə hakimiyyət xarakteri daşıyır¹ və subyektlərin suverenliyə malik olması ilə izah edilməlidir.

Subyektlərin hüquq bərabərliyi və müstəqilliyinə münasibətin əmlak xarakterli olması ilə müəyyən edilməsi beynəlxalq xüsusi hüquqda tənzimləmə dövlətdaxili mülki hüquqi tənzimləməyə oxşayır. Amma beynəlxalq xüsusi hüquqda subyektlərin hüquq bərabərliyi, onların müxtəlif dövlətlərə mənsub olmaları baxımından faktiki vəziyyətləri qeyri-bərabərlik kimi xarakterizə oluna bilər, çünki müxtəlif hüquq sistemləri eyni hala müxtəlif qiymət verirlər. Belə bir qeyri-tarazlığın olmaması üçün beynəlxalq xüsusi hüquq xüsusi alətlərdən istifadə edir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquqda kollizion və xüsusi maddi-hüquq normaları kimi unikal hüquq normalarından və kollizion-hüquqi və maddi-hüquqi (xüsusilə, ümumiləşdirilmiş normalara əsaslanan) tənzimləmə metodlarından istifadə olunur.²

Onu deməliyə ki, hüquq münasibətlərinin faktiki əsasları baxımından beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə mülki-hüquqi tənzimləməyə yaxındır. Bu onların xüsusi hüquq sisteminə aid olmasından irəli gəlir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda ənənəvi hüquq-

¹ Дмитриева Т.К. Международное частное право (часть статьи ГК. РФ) М., 2002, с.18

² Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.12.

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М., 1996. с.166

² Ануфриева А.П. Соотношение международного публичного и международного частного права. Правовые категории. М., 2002, с.58-59.

qi fakt qismində əqdlər, müqavilələr, zərər vurma və s. çıxış edir. Lakin bu faktların digər hüquq sistemi çərçivəsində baş verməsi beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün xarakterik olan müəyyən xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə ki, münasibətin yaranma əsası bir dövlətin hüquqi ilə müəyyən olunur, münasibət isə başqa hüquqla tənzimlənir¹ və ya hüquqi faktın başqa hüquqla müəyyən olunması, münasibətlərin müstəsna olaraq hər hansı digər milli hüquqla tənzimlənməsini qeyri-mümkün edir.²

Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquq münasibəti subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi hüquqi məcburiyyət və icazə vermə üsulları əsasında yerinə yetirilir. Hansı tənzimləmə metodundan istifadə isə, bu üsullardan hansına üstünlük verilməsindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu baxımdan, beynəlxalq xüsusi hüquqda dizpozitiv (əlaqələndirmə) metoddan istifadə edilməsi buradakı tənzimləmədə, icazəvermə üsuluna yəni (dispozitiv normalara) məcburiyyət üsuluna (imperativ normalara) nisbətdə üstünlük verilməsi ilə izah edilməlidir. Məhz buna görə də beynəlxalq xüsusi hüquqda subyektlər öz hüquq qabiliyyətlərinin realizəsi yollarını seçməkdə azaddırlar. Beynəlxalq xüsusi hüquqda bu müstəqillik tərəflərin iradə azadlıqlarında ifadə olunur. Bu prinsip beynəlxalq xüsusi hüquq sferasındakı beynəlxalq müqavilələrdə və əksər dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın (Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2000-ci il Qanunu, - m.1.2.)³ və Türkiyənin (Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında 1982-il Qanunu, m.24)⁴ beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində təsbit olunur. Həmin prinsiplərə görə tərəflər öz aralarındakı münasibətlərə hansı hüquq norma-

¹ Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.13

² Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982, с.118

³ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyatı. 3-cü buraxılış. Bakı. 2001. s. 527-530

⁴ Международное частное право. Иностранное законодательство /Составитель А.Н.Жильцов, А.И.Муранов. М. 2000. с.527-586.

larının tətbiq edilməsinə razılığa gəlməklə müəyyən edə bilələr. Tətbiq ediləcək hüquq normaları qismində hər hansı dövlətin hüquq sistemi və ya qeyri-milli hüququn¹ daha doğrusu yaradılmasında dövlətin birbaşa iştirak etmədiyi normativ qaydalar çıxış edə bilər.

Tövsiyyə xarakterli olmaları ilə ümumilik təşkil edən bu qaydalar² əsasında həyata keçirilən tənzimləmə hüquqi yazılarda «qeyri-dövlət tənzimləməsi» adlanır.³

Beləliklə, dispozitiv metoddan istifadə olunan iradə azadlığının mövcud olduğu dövlətdaxili mülki hüquqi tənzimləmədən fərqli olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquqda tərəflərin iradə azadlığına əsaslanan fərdi tənzimləmə ilə yanaşı, «qeyri-dövlət tənzimləməsi» adlanan spesifik tənzimləmədən də istifadə olunur.

Ümumiləşdirilmiş qaydalar külliyatı, nümunəvi kontraktlar, davranış məcəllələri, və s. formalarda mövcud olan qeyri-dövlət tənzimlənməsinin bir sıra başlıca xüsusiyyətləri var. 1) qeyri-dövlət tənzimlənməsi alətləri ilk növbədə hüquqyaratma və hüquqi realizənin mühüm elementi kimi beynəlxalq ticarət sferasında əhəmiyyətli rol oynayır; 2) qeyri-dövlət tənzimlənməsi dövlət tənzimlənməsi ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Dövlət belə qaydaların yaranmasında bir qayda olaraq birbaşa iştirak etməsə də, həmin qaydaların tətbiqini lazımi gəldikdə təmin edir; 3) qeyri-dövlət tənzimlənməsi məhdud xarakter daşıyır. Belə ki, bir tərəfdən, «ümumi» hüquq normaları ilə, digər tərəfdən, beynəlxalq xüsusi hüququn imperativ normaları ilə məhdudlaşır; 4) qeyri-dövlət tənzimlənməsində mövcud beynəlxalq xüsusi münasibətlər hər hansı hüquqa göndərmə olmadan birbaşa tənzim edilir. Belə ki, əsasən beynəlxalq formada müəyyən olunan və bu tənzimləmənin normativ əsasını təşkil edən qaydalar maddi xarakterli olmaqla «beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunan

¹ Звеков В.П. Международное частное право. М., 1999, с.308

² Джудитта Кордеро Мосс. Автономия воли в практике международного коммерческого арбитража. М., 1996, с.46.

³ Международное частное право / От ред. Г.К.Дмитриева. М. 2003, с.384

ümumiləşdirilmiş maddi hüquq kimi fəaliyyət göstərir¹ və kolliziya probleminin yaranmasının qarşısını alır.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda subyektlərin hüquq müdafiəsi məhkəmə və arbitrajlar vasitəsilə həyata keçirilir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda mövcud olan müdafiə mexanizminin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, bu mexanizmlərin fəaliyyəti beynəlxalq xarakterli ola bilər. Bu daha çox beynəlxalq ticarət arbitrajları üçün xarakterikdir və bu arbitrajlar institutu hesab olunur.²

Beynəlxalq xüsusi hüquqda hüquqi tənzimləmə sistemi dispoziitiv olsa da tənzimləmə obyektini təşkil edən münasibətlərin beynəlxalq xarakterli olması və bir neçə dövlətin hüquq sistemi ilə bağlı olması, həmin münasibətlərin tənzimlənməsi prosesində baş verən aşağıdakı nəticələri doğurur:

1) münasibətlə bağlı olan hüquq sistemləri arasında qarşılıqlı əlaqənin yaranması;

2) konkret münasibətin tənzimlənməsi zamanı həmin hüquq sistemləri arasında kolliziyanın (toqquşmanın) əmələ gəlməsi;

3) hüquq sistemləri arasında yaranan münasibətlərin xüsusi üsulla tənzimlənməsi.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq hüquqlararsı münasibətlər adlandırılan³ bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün hüquqi vasitə qismində kolliziya hüququ çıxış edir. Müxtəlif hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin münasibətlər birbaşa maddi hüquq normaları ilə deyil, qeyri-birbaşa, yəni kollizion normalar əsasında həyata keçirilir və tətbiq ediləcək hüququn seçilməsi ilə bağlı yaranan kollizion hüquq münasibətləri, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzim-

¹ Лунц А.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.33-34

² Ануфриева Л.Т. Международное частное право. Общая часть. М., 2000, с.97

³ Рубанов А.А. Вопросы теории международных межправовых отношений // С.Г.и П., 1991, №10, с.98-105

lənməsinə xidmət edən xarici elementli mülki hüquq münasibətlərinin faktiki tərkibinə daxil olur.¹

Konkret beynəlxalq xüsusi münasibətlərlə bağlı olan hüquq sistemləri arasında yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinin qanunauyğunluğunu A.A.Rubanov aşağıdakı kimi müəyyən edir:

1) ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı bir ölkənin hüquq sistemi digər ölkələrin hüquq sistemlərinin mövcudluğunu nəzərə alır;²

2) ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı hər bir ölkənin hüquq sistemi, dünyada digər ölkələrin hüquq sistemləri ilə tənzimlənmən sosial münasibətlər kompleksinin mövcud olmasına əsaslanır;

3) ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı bir ölkənin hüquq sistemi, digər ölkələrin hüquq sistemlərinin xüsusi qrup sosial münasibətləri, məhz xarici xarakteristikaya malik münasibətləri tənzim etmək qabiliyyətinin olmasına əsaslanır.³

Hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqədə olması konkret beynəlxalq xüsusi münasibətin tənzimlənməsi zamanı onlar arasında kolliziyanın (toqquşmanın) yaranması ilə də müşayiət olunur. Bununla bağlı bir sıra suallar meydana çıxır: 1) kolliziya və onun aradan qaldırılması nədən ibarətdir? 2) beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi yalnız kolliziya metodu ilə həyata keçirilmirmi?; 3) kolliziya və maddi hüquqi tənzimləmə metodlarının qarşılıqlı nisbəti necədir? və s.

«Kolliziya» latın sözü olub mənası «toqquşma», «ziddiyyət» deməkdir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda söhbət konkret xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı milli hüquq sistemləri arasında baş verən toqquşmadan gedir. Kolliziyanın aradan qaldırılması beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün mühüm əhəmiyyət

¹ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. СПб, 2004, с.108

² Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М.,1984, с.20

³ Yenə orada, s. 31-36

kəsb edir. Beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında kolliziyanın aradan qaldırılması bir sıra müəlliflər tərəfindən tənzimetmənin məqsədi kimi deyil, beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi metodu kimi müəyyən edilir, maddi və kollizion tənzimlənmə isə ümumi metodun ayrı-ayrı üsulları kimi müəyyən olunur.¹

L.P. Anufriyeva bu mövqeyi haqlı olaraq tənqid edir² və fikrimizcə, onun bu məsələ ilə bağlı mövqeyi ilə tam razılaşmaq olar. Həqiqətən kolliziyanın aradan qaldırılması beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimetmənin cari məqsədini təşkil edir və hüquqi tənzimetmə metodunun elementləri baxımından da qəbul edilməlidir. Çünki hüquqi tənzimetmə metodu, ictimai münasibətlərə hüquqi təsir üsullarının məcmusudur və toplu halında subyektlərin hüquqi statusunda ifadə olunur.³

Beynəlxalq xüsusi hüquqda yalnız kolliziya metodundan istifadə edilməsi, ilk növbədə beynəlxalq xüsusi hüququn yalnız kollizion normalarından ibarət olması barədə mövqə ilə izah edilməlidir. Amma hazırkı bu şəraitdə iqtisadi inteqrasiyanın genişlənməsi, çoxlu sayda ümumiləşdirilmiş maddi normaların meydana gəlməsi və s. amillər beynəlxalq xüsusi hüququ kolliziya hüquqi kimi qəbul etməyi qeyri-məntiqi edir. İsveçrə hüquqşünası Pyer Lalivin qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinin yalnız qanunların kolliziyası ilə məhdudlaşdırılması üçün nə nəzəri, nə də təcrübi baxımdan heç bir inandırıcı əsas mövcud deyil.⁴

Kolliziya metodunun vahid olması fikri beynəlxalq xüsusi hüququn yarım sistem kompleks olması mövqeyindən də əsaslan-

¹ Звеков В.П. К вопросу о соотношении материально-правового и коллизийного способов регулирования в международном частном праве // СЕМП, 1973, 1975, с.285; Ермоласв В.Г., Сиваков О.В. Международное частное право. Курс лекций. М., 1999, с.12.

² Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права; М., 2000, с.51-53.

³ Проблемы государства и права. Учебник. М., 1987, с.232.

⁴ Lalive P. Tendancies et methodes en droit international prive // Rec. des Cours – Leiden, 1970. p.33

dırılır. R.A.Müllersonun qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq qeyri-hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi zamanı müxtəlif dövlətlərin milli hüququnun müəyyən hissəsi həm öz aralarında, həm də beynəlxalq ümumi hüququn müəyyən hissəsi arasında qarşılıqlı hüquqi əlaqəyə daxil olurlar.¹ Həm kollizion normalar, həm də beynəlxalq hüquq normalarına istinad edən göndərici normalar müxtəlif hüquq sistemləri arasındakı birbaşa hüquqi əlaqənin formasıdır.² Bu forma əsasında tənzimetmə həmişə göndərici (kollizion) norma maddi hüquq norması kimi sxem üzrə həyata keçirilir. Belə ki, beynəlxalq hüquqa istinad olunduqda milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qeyri-hakimiyyət xarakterli münasibətlər üçün müəyyən olunan maddi-hüquqi normalar, kollizion norma vasitəsilə isə dövlətdaxili münasibətlər üçün yaradılan maddi hüquq normaları tətbiq olunur. Beynəlxalq qeyri-hakimiyyət xarakterli (beynəlxalq xüsusi) münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak edən maddi-hüquq normalrı öz mənbəyinə görə həmişə ya dövlətdaxili hüquq, ya da beynəlxalq ümumi hüquq normalarıdır.³

Fikrimizcə, sonuncu mövqeylə razılaşmaq olmaz. Belə ki, beynəlxalq hüquqa istinad edən göndərici normalarla kollizion normaları eyniləşdirmək düzgün deyil. Birincisi, baxmayaraq ki, kollizion norma da göndərici normaldır, beynəlxalq hüquqa göndəriş edən normaların məqsədi beynəlxalq hüquq normalının müəyyən dövlət ərazisində həyata keçirilməsini, icra edilməsini təmin etməkdir. Kollizion normalın məqsədi isə səlahiyyətli hüququn seçilməsidir. İkincisi, beynəlxalq müqavilə normalarına

¹ Мюллерсон Р.А. О соотношений международного публичного, международного частного и национального права // С.Г., и П., 1982, №2, с.86

² Мюллерсон Р.А. Коллизийные и отсылочные нормы в регулировании международных отношений // Вестник МГУ. Серия 11, право, 1983, №5, с.54

³ Мюллерсон Р.А. Коллизийные и отсылочные нормы в регулировании международных отношений // Вестник МГУ. Серия. 11, право, 1983, №5 с.54

göndəriş edən normalara tətbiq ediləcək hüququn müəyyən edilməsi nöqtəyi-nəzərdən deyil, beynəlxalq müqavilə ilə dövlət-daxili aktın qarşılıqlı münasibəti müstəvisindən baxmaq lazımdır.¹ Üçüncüsü, beynəlxalq hüquqa göndəriş edən normalar beynəlxalq xüsusi hüquqa aidiyyəti olmayan aktlarda da nəzərdə tutulur və bu baxımdan belə normalar yalnız beynəlxalq xüsusi hüquq üçün xarakterik deyil. Dördüncüsü, beynəlxalq müqaviləyə göndəriş, eyni iradənin, amma başqa formada istifadə olunan nəticəsinə, kollizion normanın göndəricisi isə tamamilə «yad» iradə ifadəsinin nəticəsində olur.

Digər tərəfdən, tənziyyətə metoduna, tənziyyətə obyektini bir kənara qoyub, yalnız tənziyyətmənin mənbəyi baxımından yanaşmaq da düzgün deyil. Hansı ki, bu yanaşma daha çox beynəlxalq xüsusi hüququ yarım sistem kompleks kimi qəbul edən konsepsiya üçün daha xarakterikdir.² Bu konsepsiyaya görə hüquqa üç əsas; müqavilə, birtərəfli iradə ifadəsi (qanunverici) və göndərici və ya kollizion tənziyyətmə metodları məlumdur və məlum hüquq sistemlərində bu metodlardan müxtəlif modifikasiyada istifadə olunur.³

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüquqa tənziyyətmə obyektinin eyni növ ictimai münasibətlərdən ibarət olması və normativ tərkibin kollizion və maddi hüquq normalarından təşkil olunması beynəlxalq xüsusi hüquqda iki müxtəlif: kollizion və maddi hüquqi tənziyyətmə metodundan istifadə edilməsini əsaslandırır. Beynəlxalq xüsusi hüquq üzrə tanınmış alim L.A.Luntsun qeyd etdiyi kimi bunlardan birinin (kollizion, tənziyyətmə üsulunun) beynəlxalq xüsusi hüquqa, digərinin (maddi hüquqi tənziyyətmə

üsulunun) mülki hüquqa aid edilməsinin heç bir əsası yoxdur.¹

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu iki tənziyyətmə metodu ilə yanaşı, digər tənziyyətmə metodlarının mövcud olması barədə beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında mövqelər vardır. Belə ki, ədəbiyyatda unifikasiya metodu,² dövlətdaxili qanunvericilikdə müəyyən olunan və beynəlxalq xüsusi hüquqi münasibətlər üçün nəzərdə tutulan maddi hüquq normaları vasitəsilə həyata keçirilən tənziyyətmə metodu,³ iradə azadlığına əsaslanan tənziyyətmə metodu⁴, beynəlxalq xüsusi hüququn üçüncü, xüsusi metodları kimi qəbul olunur. Bu məsələni mübahisə predmetinə çevirmədən qeyd edə bilərik ki, adlarını qeyd etdiyimiz tənziyyətmə metodları özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olsalar da müəyyən mənada mövcud olan iki tənziyyətmə metodlarından bu və ya digərinə aid edilə bilər. Məsələn, unifikasiya metodunu (həm kollizion, həm də maddi-hüquqi tənziyyətməyə), iradə azadlığı və milli maddi-hüquq normalarına əsaslanan tənziyyətməni maddi-hüquqi tənziyyətməyə aid etmək olar. Bununla bağlı qeyri-dövlət tənziyyətməsinin ayrıca tənziyyətmə kimi göstərilməsi müəyyən mənada ziddiyyətli görsənə bilər.

Əslində bu tənziyyətmənin normativ əsasları maddi xarakterlidir və bu tənziyyətmədə kolliziya probleminin baş verməsinin qarşısı alınır. Bu baxımdan qeyri-dövlət tənziyyətməsinə maddi-hüquqi tənziyyətməyə aid etmək olar. Amma normativ əsas təşkil edən qaydaların spesifik qaydada müəyyən olunması, onların hüquqi təbiəti, o cümlədən bu tənziyyətmənin beynəlxalq xüsusi münasibət iştirakçılarının fəaliyyəti ilə bağlı olması və s qeyri-dövlət tənziyyətməsinə ayrıca tənziyyətmə üsulu kimi müəyyən et-

¹ Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. М., 1999, с.125

² Мюллерсон Р.А. Международное публичное и международное частное право; соотношение и взаимодействие // СЕМП. 1985, М., 1986, с.66

³ Нешатаева Т.Н. К вопросу о правовых системах, регулирующих международные отношения // РЕМП. 1993, 1994, Санкт-Петербург, 1995, с.50

¹ Лунц Л.А. Курс международного частного права. М., 2002, с.33

² Ламинцев А.А. Международное частное право; в вопросах и ответах: Учебное пособие. М., 2004. с.4

³ Лунц Л.А. Мартышева Н.Н. Садинов О.Н. Международное частное право. М., 1984. с.9

⁴ Иванов Л.А., Маковский А.Л. Международное частное право. Л., 1984, с.28

məyə əsas verir.

Konkret hüquqi tənzimetmə sistemində iki müxtəlif metoddan istifadə olunması, əlbəttə ki, onlar arasında nisbət məsələsinin aydınlaşdırılması zərurətini şərtləndirir, nəzərə almaq şərti ilə ki, metodların çoxluğu şəraitində bir metod digərini istisna etmir.¹ Lakin hər hansı metodun daha səmərəli olması da istisna olunmur. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquqda maddi-hüquqi (birbaşa və ya xüsusi) tənzimetmədə kolliziya problemi, onun baş verməsinin qarşısı alınmaqla, birbaşa, yəni hər hansı hüquq sisteminə göndəriş olmadan «yerindəcə» həll edilir. Kollizion hüquqi (göndərici və ya ümumi)² tənzimetmədə kolliziya problemi, bu və ya digər hüquq sisteminin seçilməsi ilə dolayısı, bir neçə mərhələdən keçməklə həll edilir.

Konkret xüsusi münasibətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alması, münasibət tərəfləri və tətbiqedici orqanlar üçün müəyyənlik yaratması və s. baxımından maddi hüquqi tənzimetmə kollizion tənzimetmədən daha səmərəlidir və bu keyfiyyətinə görə də mövcud olduğu sferalarda maddi-hüquqi metod kollizion metoddan subsidiar qaydada istifadə olunmasını şərtləndirir. Məsələn, «Əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında» 1980-ci il Vyana Konvensiyası³ tənzimetmə predmetinə aid olan, amma konvensiya ilə birbaşa həll olunmayan məsələlərin beynəlxalq xüsusi hüquq (kollizion-kursiv mənimdir) normaları əsasında həll edilməsini nəzərdə tutur (7-ci maddə).

İki tənzimetmə metodunun qarşılıqlı nisbəti ilə bağlı bir sıra dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində müvafiq müddəalar təsbit olunub. Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin beynəlxalq xüsusi hüquqa aid III hissəsində, (m.1186, b.3) müəyyən olunur ki, müvafiq münasibətlərin tam olaraq beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulan maddi-hüquq normaları ilə tənzim

¹ Иссад М. Международное частное право. М., 1989, с.57,

² Богуславский М.М. Международное частное право. М., 2002, с.89.

³ Международное частное право. Сборник документов / Сост. К.А.Бекяшев, А.Г.Ходоков, М. 1997, с.202

edilməsi, kollizion norma əsasında tənzimetməni istisna edir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələyə Azərbaycan və Türkiyə Respublikalarının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində münasibət bildirilmir və belə bir münasibətin bildirilməsi məqsədamüvafiq olardı.

Maddi-hüquqi və kollizion-hüquqi tənzimetmə metodları arasında nisbət dinamik xarakter daşıyır və bir sıra amillərin təsirinə məruz qalır, lakin beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti hər iki tənzimetmə metodunun paralel olaraq fəaliyyət göstərməsini zəruri edir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimetmə sistemində normativ tənzimetmə funksiyasını beynəlxalq xüsusi hüquq normaları həyata keçirir. Beynəlxalq xüsusi hüququn normativ tərkibi xüsusi olaraq beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulan maddi-hüquq normalarından və kollizion normalardan ibarətdir. Maddi hüquq normaları münasibət tərəfləri üçün konkret hüquq və vəzifələr müəyyən edən normalardır. Kollizion normalar isə münasibətin tənzimlənməsi üçün daha səlahiyyətli olan maddi hüquq normalarını müəyyən edən qaydalardır. Həm maddi hüquq, həm də kollizion normalar beynəlxalq hüquqi və milli hüquqi formada müəyyən olunur. Yaradılma formasından asılı olmayaraq onları birləşdirən cəhətsə ümumi tənzimetmə obyektinə malik olmalarıdır.

Tənzimetmə obyektini təşkil edən münasibətlərin beynəlxalq sferada mövcud olması və həmin münasibətlərin normativ tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin mühüm əhəmiyyət daşımalarını şərtləndirir. Beynəlxalq əlaqələrin iştirakçısı kimi fiziki və hüquqi şəxslərin münasibətlərinin tənzimlənməsi beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarına zidd həyata keçirilə bilməz. Bu normaların pozulması, dövlətlər arasında qarşılıqlı iddiaların yaranmasına səbəb olar.¹ Belə vəziyyətin yaranmasının səbəbi, beynəl-

¹ Храбсков В.Г. Проблемы соотношения международного публичного и

xalq xüsusi münasibətlərin müvafiq olaraq dövlətlərarası münasibətlərin vəziyyətindən asılı olmasıdır.¹

Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə həm birbaşa hüquqi əsas kimi çıxış edə bilər, həm də beynəlxalq xüsusi hüququn norma və prinsiplərinin formalaşması və fəaliyyətinə hüquqi təsir edə bilər. Belə prinsiplərə, beynəlxalq nəzakət, qarşılıqlıq, milli və daha əlverişli rejim, dövlət immuniteti, iradə azadlığı və s. aiddir.

Beynəlxalq sferada yaranan beynəlxalq xüsusi münasibətlər qeyd olunan prinsip və normaların əsasında dövlətdaxili səviyyədə beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri və ya xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri qismində realizə olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquqda tənzimləmənin özünəməxsusluğunu müəyyən edən də məhz budur. Bu özünəməxsusluq aşağıdakılarda ifadə olunur: hüquqi tənzimləmənin dispoitiv xarakter daşması, səlahiyyətverici və məcbureddici hüquqi üsullardan istifadə olunması; beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı milli hüquq sistemləri arasında hüquqi əlaqələrin yaranması, bu fonda beynəlxalq xüsusi hüquq üçün xarakterik olan kolliziya probleminin baş verməsi və həmin problemin həll edilməsi üçün xüsusi hüquqi vasitələrdən (kollizion normalardan) istifadə edilməsi; maddi hüquqi və kollizion tənzimləmə metodlarından paralel istifadə olunması: qeyri-dövlət tənzimləməsinin tənzimləmə sistemində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi; beynəlxalq hüquqi və dövlətdaxili mülki-hüquqi tənzimləmə vasitələrindən uzlaşdırılmış şəkildə istifadə edilməsi.

Bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin məqsədi, beynəlxalq xarakterli xüsusi münasibətlərin (beynəlxalq məzmununun) dövlətdaxili səviyyədə realizə olunmasını (milli formada ifadə olunmasını) təmin etməkdir.

1.2. Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin predmeti kimi

Artıq qeyd etdik ki, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə sisteminin özünəməxsusluğu, tənzim olunan ictimai münasibətlərin, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Bu xüsusiyyətlərlə şərtlənən bir çox məsələlər vardır ki, həmin məsələlər müəyyən bir dövr ərzində beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinasında mübahisə predmetinə çevrilmişdir. Həmin məsələlərlə bağlı mübahisələri geniş şəkildə təhlil etmədən və tədqiqatımızın məqsədinə uyğun olaraq bu məsələlərin bəzisinə səthi də olsa toxunacağıq. Barəsində qeyd etdiyimiz məsələlərdən birincisi, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimləmə obyektinə və ya tənzimləmə predmetinə olmasındadır.

Ümumiyyətlə istər ümumi hüquq, isərsə də beynəlxalq hüquq ədəbiyyatlarında «tənzimləmə obyektinə» və «tənzimləmə predmetinə» anlayışları bir qayda olaraq eyni mənalı anlayışlar kimi istifadə olunur. Ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi üzrə tanınmış hüquqşünas alim, professor S.S. Alekseyev qeyd edir ki, hüquqi məsələlərin həlli zamanı «predmet» və «obyekt» anlayışları çox hallarda üst-üstə düşür. Hüquqi təsirin obyektinə məhz hüquq tənzimləmə predmetidir.¹ İctimai münasibətlər hüquqi təsirin ümumi obyektidir. Hüquq tənzimləmə predmetinə qismində isə bu münasibətlərin iştirakçılarının müxtəlif hərəkətləri, fəaliyyətləri çıxış edir.² Müxtəlif mövqələrin təhlili bu məsələ ilə bağlı belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müəyyən istisnalar nəzərə alınmaqla obyekt və predmet anlayışları tənzim ediləcək ictimai münasibətləri ifadə edirlər. Fikrimizcə, tənzimləmə obyektinə anlayışından istifadə olunması daha düzgündür. Çünki, məhz ictimai münasibətlər insanların sosial fəaliyyətinin və əlaqələrinin əsasında dur-

международного частного права // СЕМП, 1977. М., 1979, с.123

¹ Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982, с.118

¹ Проблемы теории государства и права. Учебник. М., 1987, с.231.

² Общая теория права и государства. (Под. ред. В.В. Лазарева.) М., 1996, с.136

maqla hüquqi təsirin bilavasitə obyektı olurlar.

Karkasını, skeletini ictimai münasibətlər təşkil edən ¹ sosial fəaliyyət və sosial əlaqələr hüquqi tənzimləmənin predmetini təşkil edir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda obyekt və predmet anlayışlarının mahiyyətinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, istər rus, istərsə də digər dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə predmetinin xarici elementi mülki hüquq münasibətlərindən və ya beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərindən ² ibarət olması fikri hakim mövqe tutur.

Uzun müddət beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında mübahisə predmeti olmayan bu mövqe, V.V.Kudaşkinin qeyd etdiyi kimi, əsas diqqətin beynəlxalq xüsusi hüququn predmetinin - xarici elementli mülki hüquq münasibətlərinin öyrənilməsinə yönəldilməsinin və beynəlxalq xüsusi hüququn obyektinin, yəni xarici elementli mülki hüquq münasibətlərinin əsasında duran bilavasitə ictimai münasibətlərin praktik olaraq tədqiq edilməməsinə şərtləndirmişdir.³

Bundan başqa, tənzimləmə predmetinin xarici elementli mülki hüquq münasibətləri kimi müəyyən olunması başqa bir problemin, ictimai münasibətlərlə hüquq münasibətlərinin eyniləşdirilməsi probleminin meydana çıxmasına şərait yaradır. Beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında bu məsələyə ilk olaraq A.A. Rubanov diqqət yönəlmişdir. Onun fikrincə, hər bir hüquq norması kimi beynəlxalq xüsusi hüquq normaları da hüquq münasibətini deyil, ictimai münasibətləri tənzimləyir. Hüquq münasibəti ictimai münasibətlərin hüquq norması ilə tənzimlənməsinin nəticəsidir.⁴

¹ Сильченко Н.Б. Проблемы предмета правового регулирования // Г., и П., М., 2004, №12, с.62

² Международное частное право. (Под ред. Г.К.Дмитриевой). М., 2003. с.11

³ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004. с.45.

⁴ Рубанов А.А. Вопросы теории правоотношения в международном

Əlbəttə, ictimai münasibətlər və onun əsasında yaranan hüquq münasibətlərini fərqləndirmək lazımdır. Ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinin təbiəti mübahisəli məsələlər sırasına aid edilir.¹ Hüquq münasibətləri ictimai münasibətlərin dəyişilmiş formasıdır. İqtisadi, siyasi, sosial və digər ictimai münasibətləri ifadə etməklə hüquq münasibətləri, ictimai münasibət iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin hüquqi forması kimi çıxış edir.² Başqa sözlə desək, hüquq münasibəti - iştirakçıları subyektiv hüquq və vəzifələrə malik olan sosial əlaqədir.³ İctimai münasibət anlayışı mahiyyəti, sosial əlaqələr anlayışı isə formanı ifadə edir.⁴

Hüquq münasibətlərinin hüquq normaları əsasında tənzimlənməsi olduqca mübahisəli məsələdir və bu məsələni mübahisə predmetinə çevirmədən qeyd edək ki, belə tənzimlənmənin birmənalı şəkildə inkar edilməsinə mütləqləşdirmək lazım deyildir. Bu cür yanaşma beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün də məqbul sayılmır. Belə ki, kollizion tənzimləmənin predmetini məhz beynəlxalq və ya xarici elementli xüsusi (mülki) hüquq münasibətləri təşkil edir. Digər tərəfdən, M.N.Kuznetsovun qeyd etdiyi kimi, xarici elementli mülki prosessual münasibətləri, hansı ki, bu münasibətlər yalnız hüquq münasibətləri kimi mövcuddurlar,⁵ beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə predmetinə aid etsək, onda yuxarıda qeyd olunan fikrin heç də mütləq olmadığını şahidi olarıq.

Bu baxımdan bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, əksər döv-

частномправе //XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса. М., 1982. с.87

¹ Общая теория права и государства / Под ред В.В.Лазарева, М., 1996. с.179

² Марченко М.Н. Теория государства и право. М., 2002, с.585.

³ Проблемы теории и государство и права. Учебник. М., 1987.с.272

⁴ Сильченко Н.Б. Проблемы предмета правового регулирования // Г., и П., 2004. №2, с.23

⁵ Кузнецов М.И. Международное частное право. Общая часть. М.,1991, с.23

lətlərin qanunvericiliyi kimi, həm Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyində (Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında 1982-ci Qanunu, m.1), həm də Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2000-ci il Qanununda (m.1) xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərə tətbiq olunmalı hüquq normalarının müəyyən edilməsindən bəhs olunur.

Fikrimizcə, beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimətmə obyektinin və tənzimətmə predmetinin fərqləndirilməsi lazımdır. Belə ki, bu tənzimətmənin obyektini beynəlxalq xüsusi münasibətlər, predmetini isə beynəlxalq xüsusi hüquq (xarici elementli mülki hüquq) münasibətləri təşkil edir. Beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında xarici elementli mülki hüquq münasibətlərinin məhz predmet qismində müəyyən edilməsini düzgün hesab etmək olar. Lakin bir şərtlə ki, tənzimətmə predmeti ilə tənzimətmə obyektini fərqləndirilməlidir.

Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin xüsusiyyətindən doğan digər məsələ, bu münasibətlərin beynəlxalq və ya milli olması və necə adlandırılması ilə bağlıdır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, tənzimətmə predmetindən (xarici elementli mülki hüquq münasibətləri) fərqli olaraq, tənzimətmə obyektinin ifadəsi üçün müxtəlif terminlərdən istifadə olunur. Məsələn, E.T.Usenko beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimətmə obyektini təşkil edən münasibətləri «qeyri-dövlət xarakterli beynəlxalq münasibətlər»,¹ R.A.Müllerson «qeyri-hakimiyyət-xarakterli beynəlxalq münasibətlər»,² V.V.Qavrilov «qeyri-hakimiyyət xarakterli qeyri-dövlətlərarası münasibətlər»,³ S.V.Çerniçenko «qeyri-dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlər»,⁴ A.A.Rubanov «xarici xarak-

¹ Усенко Е.Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутригосударственного права //СЕМП, М., 1979. с.62

² Мюллерсон Р.А. Международное публичное и международное частное право: соотношение и взаимодействие //СЕМП, М., 1986. с.68

³ Гаврилов В.В. Международное частное право. М.2001.с.3.

⁴ Черниченко С.В. Теория международного права. Т.1. М., 1999. с.102.

teristikalı ictimai münasibətlər»¹ adlandırır.

Qeyd olunan müəlliflərin mövqelərini geniş təhlil etmədən, qeyd edə bilərik ki, bu münasibətlərin beynəlxalq xüsusi münasibətlər adlandırılması daha düzgündür. Belə ki, burada «beynəlxalq» termini münasibətlərin mövcud olduğu məkan və dövlətlə bağlılığını, «xüsusi» termini isə münasibətlərin sosial-iqtisadi xarakterini ifadə etməklə yuxarıda qeyd olunan terminlərin hamısını özündə ehtiva edir.

Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin beynəlxalq və ya milli olması məsələsinə beynəlxalq ümumi hüququn hüquqi təbiəti ilə bağlı toxunmuşuq və bu məsələnin üzərində çox dayanmadan qeyd etmək lazımdır ki, bu münasibətlər heç də xarici elementli milli (dövlətdaxili) münasibətlər deyil, xüsusi xarakterli beynəlxalq münasibətlərdir² və sözün geniş mənasında beynəlxalq münasibətlərin bir hissəsini təşkil edir. Hüquqi tənzimətmənin obyektini kimi geniş mənada beynəlxalq münasibətlər, dövlət sərhədlərindən kənara çıxan bütün ictimai münasibətlərdir.³ Onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tənzimətmə obyektini kimi beynəlxalq münasibətlər iki qrupa bölünür.

- 1) beynəlxalq ümumi (dövlətlərarası) münasibətlər ; və
- 2) beynəlxalq xüsusi münasibətlər.

Fikrimizcə, hüquq nəzəriyyəsində birmənalı münasibət bildirilməyən belə bir çətin məsələyə bu şəkildə yanaşmamız təbii olaraq müəyyən suallar doğurur: 1) əgər beynəlxalq xüsusi münasibətlər həqiqətən beynəlxalq münasibətlərdirsə, onda onun dövlətlərarası münasibətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi necədir? 2) dövlətlərarası münasibətlər, konkret halda, tədqiqat işinin məqsədinə uyğun, Türkiyə-Azərbaycan Respublikaları arasındakı münasibətlər bey-

¹ Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984. с.36

² Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982.с.135

³ Усенко Е.Т. О научном вкладе Л.А.Лунца / Проблемы международного частного права (сборник статей) М., 2000, с.27

nəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin obyektinə ola bilərmi? və s.

Birinci sualın cavablandırılmasına çətinlik yaranan amil, beynəlxalq münasibətlər anlayışının yalnız dövlətlərarası münasibətləri ehtiva etməsinin dəstəklənməsidir. S.V.Çerņiçenkoning fikrincə, obyektiv olaraq hüququn predmetinə ola bilər iki ictimai münasibət növü mövcuddur: dövlətlərarası və dövlətdaxili".¹ Beynəlxalq münasibətləri fərqləndirən E.T.Usenko belə beynəlxalq - hüquqi tənzimləmənin obyektinə kimi yalnız dövlətlərarası münasibət formasında olan beynəlxalq münasibətlərin çıxış etməsini qeyd edir".² E.T.Usenko, S.V.Çerņiçenko beynəlxalq xüsusi münasibətləri beynəlxalq adlandırsalar da, hüquq tənzimləmə nöqtəyindən, onların dövlətlərarası münasibətlərdən daha çox dövlətdaxili münasibətlərlə yaxın olmasını qeyd edirlər. R.A.Müllersonun fikrincə isə, hər halda hüquq tənzimləmə baxımından, xüsusilə onların tənzimlənməsi zamanı beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqəsi nöqtəyindən, bu münasibətlər müstəqil ictimai münasibətlər qrupunu təşkil edir.³ Sosial-iqtisadi və siyasi mahiyyətinə görə dövlətdaxili olmayan bu münasibətləri, dövlətdaxili münasibətlərdən fərqləndirən amil, onların müvafiq dövlətlərarası münasibətlərin olmasından və mövcud vəziyyətindən asılı olmalarıdır.⁴

Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi münasibətlər, müxtəlif dövlətlərin, məsələn, Türkiyə Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri səviyyəsində yaranan münasibətlər, Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında yaranan münasibətlərdən törəmədir və onlara münasibətdə ikincili xarakter daşıyır. Qeyd olunan nisbəti artıq hüquq ədəbiyyatında təhlil

¹ Черниченко С.В. Личность и международное право. М., 1974, с.46

² Усенко Е.Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутригосударственного права //СЕМП, М., 1979. с.63

³ Мюллерсон Р.А. Национально-правовая имплементация международных договоров //СЕМП., 1978, М., 1980, с.126

⁴ Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982. с.118

olunan başqa bir amillə də izah etmək olar. Belə ki, beynəlxalq xüsusi münasibətlər beynəlxalq münasibətlər olmaqla yanaşı, həm də əmlak xarakterli münasibətlərdir. Əmlak münasibətləri isə cəmiyyəti təşkil edən əlaqə və münasibətlərin əsasında duran istehsal münasibətlərinin iradəvi tərəfidir.

İstehsal münasibətlərin birinci və törəmə (köçürülmüş) olmaqla iki kateqoriyaya bölən K.Marks, törəmə kateqoriyasına aid olan ikinci və üçüncü istehsal münasibətlərinin məhz beynəlxalq münasibətlər olmasını qeyd edir.¹ K.Marksın bu fikirləri hüquq ədəbiyyatında müxtəlif şəkildə təfsir olunur. Belə ki, cəmiyyətin kəskin nümayəndəsi kimi yalnız dövlətin çıxış edə bilməsini əsas tutan A.A.Rubanov qeyd edir ki, yalnız dövlətlər arasında yaranan münasibətlər törəmə istehsal münasibətləri ola bilər və yalnız bu münasibətlər beynəlxalq münasibət kimi tövsif oluna bilər. Üçüncü törəmə istehsal münasibətləri qismində isə beynəlxalq təşkilatların iştirak etdiyi beynəlxalq münasibətlər çıxış edir.²

A.A.Rubanovun bu mövqeyi ilə razılaşmadan qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərarası münasibətlər ikinci törəmə istehsal (əmlak) münasibətləridir və beynəlxalq təşkilatların iştirak etdikləri münasibətlər də dövlətlərarası münasibətlər olduğundan, sonuncu münasibətlər də ikinci törəmə istehsal münasibətlərinə daxildir. K.Marksın təbirincə desək, «üçüncü» törəmə istehsal (əmlak) münasibətləri qismində, M.N.Kuznetsovun qeyd etdiyi kimi, müxtəlif dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan münasibət (beynəlxalq xüsusi münasibətlər - kursiv mənimdir) çıxış edir. Dövlətin suverenliyi ilə bağlı olmayan bu münasibətlər heç də dövlətlərarası əmlak münasibətlərinin surəti deyil və tam olaraq mülki hüquq münasibətlərinin «beynəlxalqlığı» anlayışına daxildir.³

¹ Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения. 2-е издание. М., 1960. Т.12, с.735

² Рубанов А.А. Имущественные отношения в международном частном праве. //Правоведения, 1982. №6, с.33

³ Кузнецов М.Н. Международное частное право. Общая часть. М., 1991.

M.N.Kuznetsovla tam olaraq razılaşmaqla onu da əlavə etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq «üçüncü» törəmə əmlak münasibətləri olmadan «ikinci» törəmə əmlak münasibətləri öz məzmununu itirə bilər. Məsələn, Türkiyə və Azərbaycan arasında iqtisadi sferada bağlanan hər hansı saziş, iki dövlətin fiziki və ya hüquqi şəxsləri arasında konkret iqtisadi əqdlər bağlanmadan və həyata keçirilmədən, əhəmiyyətsiz bir akt olaraq qala bilər.

Digər tərəfdən, Türkiyə Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlərin hüquqi və ya siyasi olmasından asılı olmayaraq hər hansı yolla iki dövlət arasındakı münasibətlərə çevrilməsi də müəyyən mənada «üçüncü» törəmə əmlak münasibətlərinin məhz «ikinci» törəmə əmlak münasibətləri ilə bağlı olmasını göstərir.

Bu baxımdan, beynəlxalq xüsusi münasibətlərlə beynəlxalq ümumi (dövlətlərarası) münasibətlər arasında sərhədlərin şəffaf olması barədə hüquqşünas alim Əlizadə Məmmədovun fikirləri ilə razılaşmaq lazımdır.¹

Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin törəmə xarakterli olması qanunauyğundur. Belə ki, dövlət beynəlxalq hüququn əsas subyekti olmaqla müxtəlif sferalarda və səviyyələrdə, o cümlədən fiziki və hüquqi şəxslərin münasibətləri səviyyəsində beynəlxalq hüquqi ünsiyyətin həlledici təşkilatçısı qismində çıxış edir, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq subyektliliyini və fəaliyyət sferasını müəyyən edir. Dövlət müxtəlif iqtisadi sazişlər bağlayır, hüquqi şəxslərinin xarici iqtisadi fəaliyyətini tənzimləyir, fiziki şəxslərinin iştirak etdiyi beynəlxalq ailə, vərəsəlik və s. münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi şərtlərini müəyyən edir və s. Beləliklə, bir tərəfdən fiziki və hüquqi şəxslərin beynəlxalq sferada qarşılıqlı münasibətlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən müəyyən olunan konkret səlahiyyətlər əldə edirlər, digər tərəf-

dən, fiziki və hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətləri tənzim etməklə dövlət özünün suveren səlahiyyətlərini həyata keçirir.¹

Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərdən törəməsi, buna müvafiq olaraq həmin dövlətlərin, konkret halda isə Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin hüquq sistemləri, o cümlədən bu sistemlərin maddi əsasını təşkil edən ictimai münasibətlərin qarşılıqlı əlaqədə olmasını şərtləndirir. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi münasibətlər həm də sistemlərarası xarakterə də malikdir. Sistemlərarası xarakter heç də beynəlxalq hüquq sistemi ilə milli hüquq sistemləri arasındakı münasibəti deyil, bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi münasibət iştirakçılarının mənsub olduqları dövlətin, konkret halda, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının hüquq sistemləri arasındakı münasibəti ifadə edir. Göstərilən münasibətlərin sistemlərarası xarakter daşması, onların hüquqi tənzimlənməsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirir. Bu özünəməxsusluq üstqurumda-hüquq sistemində həmin münasibətlərin yaradılmasının daha sıx bağlı olduğu hüquq sisteminin müəyyən edilməsinə imkan verən mexanizmlərin yaradılmasını zəruri edir ki, bu hüquqi vasitə qismində kolliziya hüququ çıxış edir.² Milli hüquq sistemlərində kolliziya normalarının müəyyən edilməsi də məhz buna xidmət edir. Eyni zamanda belə normaların ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən olunması, hələ beynəlxalq xüsusi münasibətlərin milli (dövlətdaxili) münasibətlər olmasına dəlalət etmir.

Səlahiyyətli hüquq sisteminin müəyyən edilməsi ilə bağlı yaranan kolliziya münasibətlərinin xüsusiyyəti, mövcud beynəlxalq (xarici elementli) xüsusi hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün müxtəlif hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etməkdə ifadə olunur. Kolliziya normalarının tənzimləmə pred-

¹Храбсков В.Г. Международное частное право в системе общего международного права // Правоведение, 1982, №6, с.36.

² Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. СПб. 2004. с.88

metini müvafiq beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətləri təşkil edir. Həmin hüquq münasibətləri isə beynəlxalq xüsusi münasibətlərin hüquqi formasıdır. Bu baxımdan, sistemlərarası xarakter daha çox beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinə məxsusdur. Xarici elementli və ya beynəlxalq elementli terminləri beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərini daha çox ifadə edir. Çünki beynəlxalq xüsusi münasibətlərin realizəsi prosesi əsasən dövlətdaxili səviyyədə başa çatır, hansı ki, burada münasibətlər artıq xarici elementli münasibətlər kimi çıxış edir.¹

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi münasibətlər məzmun etibarı ilə beynəlxalq, forma etibarı ilə bir qayda olaraq millidir. Nəzərə alsaq ki, aparıcı meyar məzmunudur, onda beynəlxalq xüsusi münasibətlər heç də R.A.Müllersonun qeyd etdiyi kimi, sistemdən kənar deyil,² geniş mənada beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxildir. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin kompleks xarakterli olması isə, məzmunca beynəlxalq olan münasibətlərin milli formada realizə olunması ilə bağlıdır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin obyektini qismində beynəlxalq xüsusi münasibətlər çıxış edir. Bu münasibətlərə əsas iki qrup münasibətlər daxildir:

1) beynəlxalq xüsusi hüququn fəaliyyət sferasına aid olan iqtisadi, təsərrüfat, elmi-texniki, və mədəni əlaqələr;

2) xarici fiziki şəxslərin iştirak etdiyi əmlak, əmək, ailə və digər xüsusi münasibətlər.³

Bu münasibətlər bir qayda olaraq müxtəlif dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranır. Həm subyekti tərkibinə, həm də xarakterinə görə beynəlxalq xüsusi münasibətlər dövlətlərarası münasibətlər deyil.

Lakin tədqiqat işinin məqsədi baxımından bizi maraqlandıran

¹ Храбсков Б.Г. Проблемы соотношения международного публичного и международного частного права // СЕМП. М., 1979. с.128

² Мюллерсон Р.А. Соотношения международного и национального права. М., 1982. с. 25.

³ Богуславский М.М. Международное частное право. М., 2002. с.14.

məsələ, dövlətlərarası, konkret olaraq Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasındakı münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin obyektini kimi çıxış edib və ya etməməsini aydınlaşdırmaqdır. Bunun üçün aşağıdakı sualları cavablandırmaq zəruridir:

1) dövlətlər beynəlxalq xüsusi münasibətlərin iştirakçısı ola bilərlərmi?;

2) dövlətlərarası münasibətlər xüsusi xarakterli ola bilərlərmi?

Əlbəttə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dövlət beynəlxalq münasibətlərin əsas iştirakçısı və təşkilatçısı olmaqla müxtəlif növ münasibətlərdə iştirak edir. Bu baxımdan dövlət beynəlxalq xüsusi münasibətlərin həm tənzimlənməsində iştirak edir, həm də bu münasibətlərin bilavasitə iştirakçısı qismində çıxış edir. Məsələn, dövlət, ayrı-ayrı fiziki və ya hüquqi şəxslərlə alqı-satqı müqaviləsi bağlaya bilər, hər hansı şirkətin aksiyalarını ala bilər, hüquqi şəxslərlə konsessiya müqavilələri bağlaya bilər, hətta varis qismində vərəsəlik münasibətlərinin iştirakçısı ola bilər və s. Qeyd olunan hallar həm Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri arasında, eləcə də Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri arasında baş verə bilər.

Hüquq ədəbiyyatlarında bu növ münasibətləri qarışıq beynəlxalq münasibətlər də adlandırırlar.¹ Əlbəttə xüsusi münasibətlərdə dövlət özünün müvafiq qurumları vasitəsilə çıxış edir. (Məsələn, Türkiyənin Saka-Korxmaz şirkəti və Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi arasındakı münasibətlər; Azərbaycan Respublikasının Rabitə Nazirliyi və Türkiyənin Azertel Telekommunikasiya Yatırım Dış Ticarət A.S. şirkəti arasında, 1995-ci il müqaviləsi əsasında yaranan münasibətlər).

Dövlətin beynəlxalq xüsusi münasibətlərdə iştirakının mümkünlüyü ilə bağlı suala birmənalı olaraq cavab vermək olar, bəli,

¹ Международное право: Учебник / Отв. ред. Г.Б.Игнатенко и О.И.Туинов. М., 2002, с.8

bu mümkündür. Amma bu məsələnin bir tərəfidir, problemi yaranan məsələ, dövlətin həmin münasibətlərdə hansı statusla iştirak etməsidir. Dövlət aktı nəzəriyyəsi adlanan birinci mövqeyə görə, əmlak münasibətlərində dövlət xüsusi hüquq subyekti qismində çıxış edir. Çünki dövlət hüquqi şəxs deyil, suveren olduğu üçün hüquqi statusunu da özü müəyyən edir.¹ Parçalanma nəzəriyyəsi adlanan ikinci mövqeyə görə, publik xarakterli münasibətlərdən fərqli olaraq, xüsusi münasibətlərdə dövlət hüquqi şəxs qismində çıxış edir.²

Köhnə qanunvericiliyimizdən fərqli olaraq müasir qanunvericiliyimiz ikinci mövqedən çıxış edir. Belə ki, Mülki Məcəlləyə əsasən, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının digər şəxslərlə mülki hüquq münasibətləri, qanunda ayrı qayda nəzərdə tutulmadıqda, mülki qanunvericiliklə tənzimlənir (m.2.5) və Azərbaycan Respublikası mülki hüquq münasibətlərində eynilə digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edir. Belə hallarda Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətlərini onun hüquqi şəxs olmayan orqanları həyata keçirir (m.43.3) Oxşar müddəə Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanununun Dövlətin xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərdə iştirakı adlanan 16-cı maddəsində də nəzərdə tutulur. Həmin maddəyə əsasən Qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda, dövlətin iştirak etdiyi xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərə bu Qanunun müddəaları tətbiq edilir (mad. 16.1) Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin dövlətdaxili xüsusi münasibətlərdə hüquqi şəxs qismində iştirak etməsi heç bir problem yaratmır, ancaq beynəlxalq xüsusi münasibətlərdə dövlətin hüquqi şəxs statusunda iştirak etməsi beynəlxalq xüsusi hüququn xüsusi institutu olan-dövlət immuniteti³ probleminin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu problemin həll edilməsi isə

¹ Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право. М., 2005, с.160

² Гаврилов В.В. Международное частное право. М., 2001. с.104-105

³ Нешатаева Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс. М., 2004, с.143

bir qayda olaraq dövlətlərarası münasibətlərin yaranması ilə nəticələnir.

Dövlətin beynəlxalq xüsusi münasibətlərində iştirakının digər bir xüsusiyyəti, hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi ondan ibarətdir ki, belə hallarda həmin münasibətin digər iştirakçısı mütləq fiziki və ya hüquqi şəxs olmalıdır. Bu isə o demək deyildir ki, dövlət dövlətlə alqı-satqı və ya hər hansı müqavilələr bağlaya bilməz. Mühüm olan, onu bilməkdir ki, dövlətlərarası ünsiyət beynəlxalq ümumi hüquq normaları ilə tənzimlənir. Mübahisə yaranan halda, həmin mübahisə BMT Nizamanmasının 33-cü maddəsinə müvafiq olaraq Birəşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Məhkəməsində həll olunur, hansı ki, bu Məhkəmə dövlətlərarası mübahisələrə baxır. Belə münasibətlərə beynəlxalq ümumi hüquq tətbiq ediləcəkdir, bu zaman səlahiyyətli milli hüquq sisteminin seçilməsi haqqında məsələ əmələ gəlmir.¹

Göründüyü kimi dövlətlər arasında xüsusi (əmlak xarakterli) münasibətlərin əmələ gəlməsi hüquq ədəbiyyatlarında inkar edilmir. Amma mübahisə doğuran həmin münasibətlərin hansı hüquq normaları ilə tənzimlənməsidir. Vaxtilə İ.S.Pereterski yazırdı ki, digər dövlətlərlə mülkiyyətin verilməsi barədə müqavilə bağlamaqla və ya digər əmlak münasibətlərinə girməklə dövlət beynəlxalq hüquqi akt həyata keçirir. Bu münasibətlər ayrı-ayrı dövlətlərin mülki hüququ ilə deyil, ilk növbədə müvafiq münasibətlərin əsasında duran beynəlxalq müqavilə ilə tənzimlənir. Ona görə də burada qanunların kolliziyası baş vermir.

Dövlətlərarası əmlak münasibətlərini tənzimləyən və əsasən beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunan hüquq normalarının beynəlxalq ümumi mülki hüquq və ya beynəlxalq əmlak hüququna aid edən İ.S.Pereterski, onu beynəlxalq ümumi hüququn sahəsi kimi müəyyən edir.² Dövlətlərarası əmlak münasibətlərinin

¹ Федосеева Г.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.85-86

² Богусловский М.М. Правовое регулирование международных хозяйственных отношений. М., 1970, с.71-73

beynəlxalq əmlak hüququ çərçivəsində tənzimlənməsi ideyası hazırda da müdafiə olunur.¹ Hüquq nəzəriyyəsində hakim olan bu mövqeyə görə dövlətlər arasında yaranan əmlak münasibətləri onların iştirakçılarının suverenlik keyfiyyətinə malik olması səbəbindən xüsusi xarakterli ola bilməz və bütün halda beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənməlidir. V.Q.Xrabçkovun fikrincə, belə hallarda söhbət mülki-hüquqi münasibətdən deyil, əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsinin mülki-hüquqi formalarından gedir.²

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında bu mövqeyin tam əksi olan fikirlər də mövcuddur. Belə ki, ilk olaraq F.İ.Kojevnikov qeyd edir ki, dövlətlər arasında bağlanan bütün müqavilələr beynəlxalq hüquqi xarakter kəsb etmir. Məsələn, dövlətlər arasında bağlanan alqı-satqı əqdləri heç də beynəlxalq hüquq aktı deyil. F.İ.Kojevnikovun fikirlərini müdafiə edən E.T.Usenko qeyd edir ki, dövlətlər beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə iştirak etməklə yanaşı, mülki hüquqi əqdlər də bağlaya bilərlər. Bilavasitə dövlətlər arasında əmlak münasibətlərinin yaranmasına yönələn müqavilələr beynəlxalq hüquq sferasına (beynəlxalq ümumi hüquqa - kursiv mənimdir) aid deyil. Dövlətlər arasında bağlanan o sazişlər beynəlxalq müqavilə kateqoriyasına aiddir ki, həmin sazişlər dövlətlərin suveren hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.³

Belə ki, əgər dövlət alqı-satqı müqaviləsi qaydasında digər dövlətin ərazisindəki müəyyən torpaq sahəsini əldə edərsə, bununla bağlı münasibət mülki hüquqla tənzimlənilir, çünki burada əmlak hüquqlarının keçməsindən söhbət gedir. Əgər dövlət əra-

¹ Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с.320-337.

² Храбсков В.Г. О концепции «гражданско- правового характера отношений» в международном частном праве и некоторых дискуссионных вопросах хозяйственного права // Г., и П., 1997, №12, с.92

³ Богусловский М.М. Правовое регулирование международных хозяйственных отношений. М., 1970. с.70

zisinin bir hissəsini digər dövlətə, hansı formada olmasından asılı olmayaraq güzəştə gedirsə, bununla bağlı münasibətlər beynəlxalq hüquqla tənzimlənilir, çünki burada hakimiyyət hüquqlarının keçməsindən söhbət gedir. Bu baxımdan beynəlxalq hüquq yalnız dövlətlərin hakimiyyət subyekti kimi çıxış etdiyi beynəlxalq münasibətləri tənzimləyir.

V.V. Kudaşkin məsələyə fərqli baxımdan yanaşaraq qeyd edir ki, münasibətlərin subyekti meyarı dövlətlərarası ictimai münasibətlərin xüsusiyyəti barədə obyektiv təsəvvür yaratmır. Belə dövlətlər, xüsusi münasibətlərin subyekti kimi həm öz aralarında münasibətlərə girə bilər, həm də fiziki və hüquqi şəxslərlə xüsusi münasibətlərə daxil ola bilərlər. Amma bu münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərə aid deyil. Dövlətlərarası münasibətlər sisteminin əsas həlqəsi onun quruluşudur ki, o da dövlətlər arasında müəyyən qaydada təşkil olunan əlaqələr məcmusundan ibarətdir. Bu əlaqələrin əsasında, dövlətlərarası əlaqə və münasibətlər vasitəsilə özlərinin mövcudluğunun təmin edilməsi məqsədi üçün qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq üzrə dövlətlərin spesifik maraqları durur. Həmin münasibətlər çərçivəsində dövlətlərin spesifik maraqları təmin olunur, hansı ki, bu maraqlar, dövlətlər arasında əlaqələrin müəyyən olunması vasitəsilə dövlətlərarası münasibətlər sisteminin tarazlığını təmin etməyə yönəlir. Xüsusi tələblər və maraqlar əsasında isə obyektiv olaraq hər hansı əlaqələr kompleksi yaratmaq mümkün deyil. Çünki bu maraqlarla dövlətlərin yuxarıda qeyd olunan spesifik maraqları müxtəlifdir.¹

Göründüyü kimi, toxunduğumuz məsələ nəzəri və praktik baxımdan olduqca mürəkkəb bir məsələdir, və bu məsələ ilə bağlı birmənalı şəkildə qəti fikir söyləmək də çətindir. Bununla yanaşı, tədqiqatımızın məqsədinə uyğun bəzi nəticələrimizi qeyd etmək məqsəduyğun olardı. Əvvəla, qarşıya qoyduğumuz suala

¹ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. СПб, 2004. с.63.

cavab olaraq qeyd edə bilərik ki, dövlətlər həm öz aralarında, həm də fiziki və hüquqi şəxslərlə, xüsusi münasibətlərə daxil ola bilərlər. İkincisi, bu münasibətlər xüsusi xarakterli beynəlxalq münasibətlərdir. Bu baxımdan ikinci qrup müəlliflərin mövqeyi ilə razılaşmaq olmaz ki, bu münasibətlər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənir. Çünki bu münasibətlər (dövlətlərarası xüsusi münasibətlər) sırf beynəlxalq münasibətlərdir və bir qayda olaraq dövlətlər arasında bağlanan sənədlə tənzimlənilirlər.

Birinci qrup müəlliflərin vurğuladıqları, bu münasibətlərin tənzimlənməsində kolliziya baş vermir, beynəlxalq hüquqi akt əsasında tənzimləmə həyata keçirilir və s. fikirləri ilə də razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, kolliziyanın baş verməməsi heç də əsas meyar deyil. Belə ki, fiziki və hüquqi şəxslər arasında münasibətlər beynəlxalq maddi hüquq normaları əsasında tənzimləndikdə də kolliziya baş vermir. Digər tərəfdən, beynəlxalq hüquqi akt ümumi anlayışdır. Bu həm publik (ümumi) xarakterli, həm də xüsusi xarakterli ola bilər. Əsas burada baş verən münasibətin xarakteridir. Deməli, bu münasibətlər mahiyyətinə görə xüsusi xarakterli beynəlxalq münasibətlərdir və nə mülki hüquqla, nə də beynəlxalq ümumi hüquqla deyil, məhz beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənməlidir.

Üçüncüsü, dövlətlər arasında münasibətlərin xüsusi xarakterli olmasını müəyyən etmək nəzəri baxımdan nə qədər asan olsa da, təcrübi baxımdan bir o qədər çətindir. Məsələn, bir dövlətin digərinə pul formasında kredit verməsi barədə saziş, ilk baxışdan xüsusi münasibətləri ifadə etsə də, dərinlən təhlil etdikdə bu münasibətdə siyasi aspektləri görmək mümkündür. Digər tərəfdən, Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında bununla bağlı konkret faktın əldə olunmaması, sonuncular arasında xüsusi xarakterli dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənməsi barədə fikirlərimizin nəzəri bir ideya olmasını göstərir. Lakin belə tənzimlənmənin mümkün olması halında dövlətlərarası münasibətlər (xüsusi münasibətlər) beynəlxalq xüsusi tənzimlənmənin obyektinə daxil olmuş olur.

Belə olan halda «dövlətlərarası münasibətlər» anlayışının məzmununa yenidən diqqət etmək lazım gəlir. Artıq əvvəldə qeyd etdik ki, «dövlətlərarası» anlayışı beynəlxalq münasibətləri tam əhatə etmir, həmin münasibətlərin yalnız bir hissəsini ehtiva edir. Dövlətlərarası münasibətlər anlayışı yalnız dövlətlər arasında yaranan münasibətlər anlayışından genişdir. Əlbəttə, əsas dövlətlərarası münasibətlər bu dövlətlər arasında yaranan münasibətlərdir.¹ Başqa sözlə, geniş mənada dövlətlərarası münasibətlər anlayışı həm də dövlətlə beynəlxalq təşkilatlar və dövlətə-bənzər qurumlar, eləcə də sonuncular arasında yaranan münasibətləri də ehtiva edir.

Tədqiqatımızın məqsədinə uyğun olaraq bizi dar mənada dövlətlərarası, konkret olaraq Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasındakı münasibətlər maraqlandırır. Türkiyə və Azərbaycan arasında münasibətlər ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslara malik ola bilər. Sonuncu münasibətlər müəyyən çoxtərəfli beynəlxalq müqavilə əsasında (məsələn, 1929-cu il Varşava Konvensiyası, Konsulluq münasibətləri haqqında 1963-cü il Vyana Konvensiyası, Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli Saziş (Bakı, 1998-ci il) və s. və ya müvafiq beynəlxalq təşkilatlar və orqanlar çərçivəsində (məsələn, BMT, Avropa Şurası, Qara dəniz hövzəsi Əməkdaşlıq Təşkilatı və s.) yaranır. Həmin münasibətlər müvafiq beynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq orqanların müəyyən etdiyi qaydalar əsasında tənzimlənilir. Bu növ münasibətlərin tənzimlənməsinin imperativ əsasları ikitərəfli münasibətlərin tənzimlənməsinə təsir göstərir. Lakin Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında münasibətlərin özünəməxsusluğu məhz ikitərəfli münasibətlərdə ifadə olunur. Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri müstəvisində Türkiyə və Azərbaycan arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafı və tənzimlənməsi səviyyəsi çoxtərəfli əsaslarla münasibətlərin normal olmasını, beynəlxalq arenada həmin dövlətlərin maraqlarının

¹ Черниченко С.В. Теория международного права. Т.1. М., 1999. с.104

birgə müdafiəsini təmin edir.

Əlbəttə, Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasındakı münasibətlərdən çox danışmaq olar, amma bizim tədqiqat predmetimizi bu münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq xüsusi-hüquqi tənzimlənmənin imkanlarını müəyyən etməkdir. Bildiyimiz kimi bu münasibətlər siyasi və iqtisadi xarakterli münasibətlərdir və elm, texnika, sosial-iqtisadi, mədəni, və s. sferaları əhatə edir. Qeyd edək ki, bu münasibətlərin tənzimlənməsi üçün kifayət qədər beynəlxalq hüquqi baza mövcuddur. Əlbəttə, bu baza çərçivəsində ikitərəfli müqavilələrin rolu çoxdur. Belə müqavilələr həm dövlətlərarası səviyyədə (məsələn, Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında, 1992-ci il Konsulluq Konvensiyası, İnvestisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında 1994-cü il Sazişi), hökumətlərarası səviyyədə (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında bağlanmış sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2004-cü il Sazişi, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında gömrük sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında 2004-cü il Sazişi), idarələrarası səviyyədə (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi və Türkiyə Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında 2001-ci il Protokolu, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Türkiyə Respublikasının Maliyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında 2001-ci il Protokolu və s.) münasibətləri tənzimləyir.

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında dövlət səviyyəsində münasibətlərin yaranması, bu dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında da müvafiq münasibətlərin, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin əmələ gəlməsinə birbaşa əsas verir. Məsələn, müəyyən növ əmtələrin idxalı və ya ixracı haqqında Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilə əsasında bu dövlətlərin hüquqi şəxsləri arasında konkret əmtələrin al-

qı-satqısı ilə bağlı əqdlər bağlanır. Eləcə də əksinə, iki dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı həmin dövlətlər arasında müvafiq münasibətlər baş verir. Bu baxımdan bilavasitə (dolayısı ilə) Türkiyə Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətləri dövlətlərarası münasibətlər hesab etmək olar.

Bu fikir daha çox beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sferası üçün xarakterikdir. Burada istənilən əmtəə və xidmət mübadiləsi kimlər arasında baş verməsindən asılı olmayaraq hər şeydən əvvəl dövlətlərarası əlaqənin ifadəsidir.¹ A.B.Altşuler qeyd edir ki, beynəlxalq valyuta münasibətləri beynəlxalq əməkdaşlığın özünəməxsus formasıdır. Bu münasibətlərə dövlətlərin və beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarının iştirak etdiyi münasibətlər və dövlətlərarası hesablaşma və kreditləşmənin realizə üsulu olan, müxtəlif dövlətlərə mənsub olan milli banklar və digər təşkilatlar arasındakı münasibətlər aiddir.²

Dövlətlər arasında əlaqələrin bu formada ifadə olunması, beynəlxalq iqtisadi sferada dövlətlərarası (ümumi) münasibətlərlə beynəlxalq xüsusi münasibətlərin yaxın olmasını və həmin münasibətlərin beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının qarşılıqlı əlaqə və asılılığına əsaslanan kompleks tənzimlənməsini şərtləndirir.

Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq təsərrüfat hüququ³, beynəlxalq enerji hüququ⁴, beynəlxalq valyuta hüququ⁵ və s. kimi kompleks hüquq sahələrinin ayrılması, məhz kompleks tənzim-

¹ Богуславский М.М. Правовое регулирование международных хозяйственных отношений. М., 1970.с.76

² Альтшулер А.Б. Международное валютное право. М., 1984. с.20

³ Богуславский М.М.Правовое регулирование международных хозяйственных отношений. М., 1970. с.77

⁴ Sadiqov Ə.İ. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq neft kontraktları beynəlxalq enerji hüquq sistemində. Автореферат. Bakı, 2003. с.4

⁵ Альтшулер А.Б. Международное валютное право. М., 1984. с.41

etmənin zəruriliyindən irəli gələn yanaşmadır.

Kompleks hüquq sahəsində beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının birləşməsi, eləcə də eyni əmtəə, xidmət və pulun həm dövlətlərarası sazişin, həm də hüquqi şəxslər arasında bağlanan əqdin predmeti olması, beynəlxalq ümumi hüquqla beynəlxalq xüsusi hüququn tənziometmə obyektinin eyni olması fikirini yaratmırmı?

Əlbəttə, qeyd olunan sferalarda baş verən münasibətlər məkan baxımından və məqsəd baxımından eyni olsalar da, məzmun və xarakter baxımından fərqlənirlər. Burada dövlətlər arasında yaranan publik xarakterli təşkilati münasibətlər beynəlxalq ümumi hüquq normaları ilə hüquqi şəxslər arasında yaranan xüsusi xarakterli əmlak münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənziometnir. Əgər dövlətlər konkret əmlak münasibətlərinə daxil olsalar, o halda onların bu münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə tənziometnə bilər.

Burada bir məsələyə xüsusi diqqət vermək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərdən törəməsi, əks prosesin yəni beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası (beynəlxalq publik) münasibətlərə keçməsinə şərtləndirir. Belə keçidin baş verməsi inkar edilməzdir. Lakin hüquq ədəbiyyatında bu keçidin hüquqi baxımdan anormal olması¹ və siyasi xarakterli hal olması qeyd olunur. Eyni zamanda qeyd olunur ki, dövlətin bəzi hallarda diplomatik qaydada müdaxiləsi o deməkdir ki, belə hallarda beynəlxalq xüsusi hüquq normaları ilə yanaşı, beynəlxalq ümumi hüquq normaları da pozulmuş olur.

Bununla yanaşı belə çevrilmə normativ qaydada təsbit edilə bilər. Belə ki, müasir ikitərəfli investisiya müqavilələrinin əksəriyyətində (məsələn, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında 1994-cü il Sazişi, m.5) digər dövlətin ərazisində yatırılmış sərmayələrin qeyri-kommersiya risqlərindən

¹ Лунц Л.А. Курс международного частного право. М., 2002, с.25

təminat əsasında investora ödəmələr verən dövlətin, subroqasiya qaydasında investora hüquqlarını əldə etməsi imkanı nəzərdə tutulur.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərə keçidi labüddür, bu münasibətlərin tənziometnməsi həm də eyni beynəlxalq hüquqi prinsiplərə əsaslanır və belə bir keçid heç də sırf siyasi hal deyil. Eyni zamanda bu mövqedən çıxış edən S.B.Krilovun o fikri ilə razılaşmaq olmaz ki, beynəlxalq xüsusi hüquqda söhbət mülki hüquq məsələləri ilə bağlı dövlətlərarası münasibətlərdən gedir.² R.A.Müllersonun qeyd etdiyi kimi beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənziometnməsi ilə bağlı dövlətlər arasında müəyyən hüquq münasibətləri yaranır.³ Lakin bu münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının deyil, beynəlxalq hüquq normalarının tənziometmə obyektini təşkil edir. O cümlədən, belə münasibətlərin əksəriyyəti normayaratma prosesində əmələ gələn münasibətlərdir və kollizion tənziometmədə, kollizion normalar əsasında yaranan dövlətlərarası münasibətlərlə eyniləşdi rilməməlidir.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi münasibətlərlə dövlətlərarası (beynəlxalq publik) münasibətlər nə qədər yaxın olsa da və birinin digərinə keçməsi imkanı olsa da müvafiq normalar eyni aktda (məsələn, ticarət haqqında qarşılıqlı hüquqi yardıma dair müqavilələrdə və s.) təsbit olunsalar da, beynəlxalq xüsusi münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının, dövlətlərarası (beynəlxalq publik) münasibətlər isə beynəlxalq ümumi hüquq normalarının tənziometmə obyektini təşkil edirlər. Bununla bağlı R.A.Müllersonun fikirləri ilə razılaşmaq düzgün olmazdı. R.A.

¹ Лабин Д.К. Анализ некоторых аспектов международно- правовой практики заключения государствами двухсторонних инвестиционных договоров // Г., и П., 1999, №10, с.69

² Лунц Л.А. Курс международного частного право. М., 2002, с.24

³ Мюллерсон Р.А. Международное публичное и международное частное право; соотношение и взаимодействие // СЕМП, 1985, М., 1986, с.68

Müllerson yazır ki, beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunan normalar iradələrin razılaşdırılmasının nəticəsi kimi dövlətlər arasında, yəni bu normaların yaradıcıları arasında yaranan münasibətlərin deyil, xüsusi olaraq beynəlxalq sistemdən kənar ictimai münasibətlərin (beynəlxalq xüsusi münasibətlərin- kursiv mənimdir) tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bu normaların mənbəyi publik (ümumi) – hüquqidir və beynəlxalq sistem çərçivəsində yerləşir. Beynəlxalq müqavilə normaları beynəlxalq hüquq normaları olaraq qalır, baxmayaraq ki, dövlətlər arasında münasibətləri deyil, qeyri-hakimiyyət xarakterli beynəlxalq münasibətləri tənzimləyir.¹ R.A. Müllersonun yanlış mövqə tutması ondan ibarətdir ki, əvvəla bu normaların tənzim etmə obyektini deyil, mənbəyini əsas götürməklə səciyyələndirir. Əslində iradələrin razılaşdırılması ilə keyfiyyət baxımından müxtəlif ictimai münasibətləri tənzim etmək olar.² İkincisi, beynəlxalq xüsusi münasibətləri beynəlxalq sistemdən kənar münasibətlər kimi səciyyələndirir. Həqiqətdə isə bu münasibətlər tənzimlənmə obyektini kimi, beynəlxalq münasibətlərdir və beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxil edilməlidir.

Beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tənzim etmə obyektlərinin fərqləndirilməsi barədə fikirləri, imperativ qayda kimi, hər iki hüquq normalarının əsaslandırılması ümumtanınmış hüquq prinsiplərinə eyni qayda ilə şamil etmək olmaz. Belə ki, beynəlxalq xüsusi və dövlətlər arasında münasibətlərin tənzimlənməsinin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə əsaslanması və beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsiplərinin (qarşılıqlıq, milli rejim, dövlət immuniteti və s.) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərindən irəli gəlməsi bunu deməyə əsas verir.

Belə ki, dövlət beynəlxalq xüsusi münasibətlərlə bağlı məsələ

¹ Müллерсон Р.А. Международное публичное и международное частное право: соотношение и взаимодействие //СЕМП, М., 1986. с.74

² Минаков А.И. Международный договор как источник международного частного права: вопросы теории //СЕМП, М., 1987, с.238

ləri həll edərkən bu və ya digər formada beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinə münasibətini bildirir. Beynəlxalq xüsusi hüququn bəzi prinsipləri artıq çoxdan ümumtanınmış hesab olunur, ona görə ki, onlara riayət olunması dövlətlər arasında dinc, işgüzar əməkdaşlığın hüquqi şərtidir.¹ Əslində beynəlxalq əməkdaşlıq özü də beynəlxalq hüququn prinsipidir, eyni zamanda digər beynəlxalq prinsiplərin realizəsi formasıdır.²

Əsasən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq dövlətlər tərəfindən hüquqi təmin edilirsə, milli hüquq subyektləri tərəfindən isə bir başa həyata keçirilir.³

Həqiqətən dövlətlər arasında əməkdaşlıq, fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində əməkdaşlığa əsas versə də, dövlətlər arasında səviyyədə əməkdaşlığın realizəsi fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində əməkdaşlığın, əlaqələrin olmasından birbaşa asılıdır, əks halda o, cansız əməkdaşlıq olacaqdır.⁴ Göründüyü kimi beynəlxalq əməkdaşlığa xidmət etmək beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin əsas məqsədidir və bu məqsəd dövlətdaxili beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində də təsbit olunmalıdır. Çox təəssüf ki, nə Azərbaycan Respublikasının, nə də Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində bununla bağlı müddə nəzərdə tutulmur.

Nəticə kimi qeyd etmək ki, ümumtanınmış prinsiplər və beynəlxalq xüsusi hüququn bir sıra prinsipləri (milli rejim, qarşılıqlıq, dövlət immuniteti və s.) faktiki olaraq dövlətlər arasında münasibətləri tənzimləyirlər, amma fiziki şəxslərə münasibətdə realizə olunurlar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında sənaye mülkiy-

¹ Луниц Л.А. Курс международного частного право. М., 2002. с.48

² Международное публичное право. К.А.Бекляшев и др., М., 2003,с.71

³ Международное частное право. Современные проблемы. М., 1994, с.202

⁴ Məmmədov Ə.Q. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin hüquqi əsası kimi //Azərbaycan hüquq jurnalı, 2004, №3, s.94

yətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2004-cü il Sazişində nəzərdə tutulan (m.31) «Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində bir tərəfin fiziki və hüquqi şəxsləri digər tərəfin ərazisində milli qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinə verilmiş hüquqlardan istifadə edəcəkdir» müddəası milli rejim prinsipini ifadə etməklə bu və ya digər dövlətin ərazisində digər dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi statusunu müəyyən edir. Lakin bu müddəanı hər hansı tərəf olan dövlətlərdən birinin pozması, onlar arasında mübahisə yaranmasına, taktiki olaraq isə dövlətləraras münasibətlərin yaranmasına səbəb olar.

Tənzimləmə obyektinin bu formada eyniləşməsi beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibələrdən törəməsi, beynəlxalq xarakterli olması qeyd olunan beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin isə müvafiq olaraq beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərindən irəli gəlməsi ilə izah olunmalıdır. Burada həmin prinsiplərin beynəlxalq müqavilədə və ya dövlətdaxili aktda təsbit olunması bir o qədər əhəmiyyət daşıyır.

Türkiyə və Azərbaycan arasında münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənməsi imkanı həm də kolliziya normalarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, bu normalar əsasında həyata keçirilən və müvafiq olaraq göndərici və ya qeyri-birbaşa adlandırılan kollizion tənzimləmədə milli hüquq sistemləri arasında yaranan münasibətlər qismində hüquq sistemlərinin aid olduğu müvafiq dövlətlər arasındakı münasibətlər də tənzimləmə sferasına daxil olurlar. Lakin bu münasibətlər tənzimləmə sisteminin tənzim olunan hissəsinə, yəni tənzimləmə obyektinə daxil deyildir, tənzimləmə mexanizminin fəaliyyəti ilə bağlı yaranır və bilavasitə kollizion hüquq münasibətləri çərçivəsində tənzimlənilir: Dövlətlərarası münasibətlərin kollizion tənzimləmə sferasına düşməsi, kolliziya normalarının xüsusiyyətilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə obyektini təşkil edən beynəlxalq xüsusi münasibətlər kolliziya nor-

malarının bilavasitə tənzimləmə obyektini deyil, bu normaların obyektini qismində beynəlxalq (və ya xarici elementli) xüsusi hüquq münasibətləri çıxış edir. Əslində isə bu münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin predmetini təşkil edir. Bu barədə yuxarıda artıq qeyd etmişik. Kolliziya norması beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərini tənzim etmək üçün ilk növbədə kolliziya problemini və bununla bağlı yaranan kollizion hüquqi münasibətləri həll etməlidir.

- 2) Kolliziya norması hüquq münasibəti iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələrini müəyyən etmir və bunun müəyyən edilməsi üçün hüquq münasibətlərinin bağlı olduğu dövlətin, konkret halda Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində göndəriş edir. Bu dövlətlərdən hansının hüququnun səlahiyyətli olmasının müəyyən edilməsi və seçilən hüququn normalarının tətbiqi kolliziya hüquq münasibətlərini yaradır.

Kolliziya normasında xüsusi hüquq subyektlərinin subyektiv hüquq və vəzifələrin olmaması, səlahiyyətli hüququn seçilməsinin səlahiyyətli dövlət orqanlarına həvalə edilməsi, bir tərəfdən, kolliziya normasının istinad etdiyi dövlətin hüququnun xüsusi hüquq normaları ilə birlikdə xüsusi hüquq subyektləri üçün davranış qaydaları müəyyən etməsi, digər tərəfdən, kolliziya normalarının hüquqi təbiəti barədə bir-birinə zidd fikirlərin yaranmasına səbəb olur.

Birinci qrupa aid fikirlərə əsasən, kolliziya norması xüsusi hüquq normasıdır və bu normaların dövlətlərarası münasibətləri tənzimləməsi qeyri mümkünür.¹

Kolliziya normasının publik-hüquqi xarakterli norma olduğunu qeyd edən ikinci qrup fikirlərə əsasən, belə normalar mü-

¹ Минаков А.И. Международное договор как источник международного частного права: вопросы теории //СЕМП. М., 1987. с.232.

vafiq olaraq dövlətlərarası, özündə hakimiyət xarakterli münasibətləri tənzim edir.¹ Bu münasibətlər beynəlxalq mülki münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı müxtəlif dövlətlərin qanunları arasında yaranan kolliziyaların həlli üçün səlahiyyətli hüquq qaydalarının müəyyən edilməsi üzrə yaranır.² Kolliziya normaları dövlət hakimiyət orqanlarına ünvanlanmaqla dövlətlər üçün publik hüquq və vəzifələr yaradır.

Lakin kolliziya normaları dövlətlərarası münasibətləri beynəlxalq hüquqdan (beynəlxalq ümumi hüquqdan—kursiv mənimdir) fərqli, xüsusi qaydada, dövlətin öz ərazisində digər dövlətin hakimiyət aktlarının (qanunlarının) tətbiqini və ya həmin aktların hüquqi nəticələrinin tanınmasını birtərəfli sanksiyalaşdırma yolu ilə tənzimləyir.³ Bu sanksiyalaşdırma, L.P.Anufriyevanın qeyd etdiyi kimi beynəlxalq hüquqi əsaslara, beynəlxalq nəzakət və ya müasir dövrdə beynəlxalq ümumi hüququn ümumtanınmış norması kimi əməkdaşlıq prinsipinə söykənir. Kollizion normada publik -hüquqi elementlərin olması bununla şərtlənir. Bununla yanaşı, «bu normalar hakimiyətlərarası münasibətləri» tənzimləmir, əslində belə normalar oxşar tənzimetmə obyektinə malik deyillər. Belə ki, hər bir dövlət öz ərazisində müvafiq şərtlər çərçivəsində xarici hüquq qaydasının tətbiqinə razılıq verilməsinə münasibətdə özünün iradəsini ifadə edir.⁴

Hüquq ədəbiyyatında kollizion normalarla bağlı fikirlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, müəlliflər kollizion normanın təbiətindən asılı olaraq beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti məsələsinə münasibət bildirirlər. Əlbəttə bu təbiətdir, çünki kol-

¹ Усенко Е.Т. О системе международного право // С.Г., и П., 1988, №4, с.120

² Разумов Х.Л. Международное частное право (некоторые вопросы теории и практики). Торгово-промышленный палата СССР. Секция право. 1983. Выпуск 34, с.17

³ Усенко Е.Т. О научном вкладе Л.А.Лунца (Проблемы международного частного право. Сборник статей. М., 2000. с.27

⁴ Ануфриева Л.П.Международное частное право.Общая часть. М., 2000, с.173

lizion normalar da beynəlxalq xüsusi hüquq normalarıdır. Bununla bağlı aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, beynəlxalq xüsusi hüquq yalnız kollizion normalardan ibarət deyil. Kollizion normalarla yanaşı, beynəlxalq xüsusi hüquq sistemində xüsusi maddi hüquq normaları da mövcuddur. İkincisi, kollizion normalar yalnız dövlətdaxili normativ aktlarla yaranmır, həm də dövlətlər arasındakı sazişlərlə də müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1998-ci il Sazişində tətbiq ediləcək qanunvericiliklə bağlı müddəaları kolliziya normasıdır. Üçüncüsü, kollizion normaları sırf publik-hüquqi normalar hesab edib beynəlxalq xüsusi hüququ beynəlxalq ümumi hüquqa aid etmək düzgün deyildir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüququn maddi hüquq normalarının tənzimetmə predmetini heç də dövlətlərarası münasibətlər təşkil etmir. Digər tərəfdən, kollizion normalar sırf publik-hüquq normaları deyil.

Fikrimizcə, kollizion norma həm xüsusi-hüquqi və ümumi-hüquqi xüsusiyyətlərə malikdir və bu kollizion normanın spesifikasiyi ilə bağlıdır. Bu bərdə hüquq ədəbiyyatında da fikirlər mövcuddur. Belə ki, L.P.Anufriyeva kollizion normada xüsusi və ümumi-hüquqi elementlərin uzlaşmış formada ifadə olunduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, kolliziya normasında publik-hüquqi effekt ikincili, törəmə xarakter daşıyır. V.L. Tolstıx da kolliziya normasının ikili xarakterə malik olduğunu göstərir. Müəllifin fikrincə, bu normalar ilk növbədə proseslə bağlı olsalar da, tərəflərin münasibətlərini tənzimləyən norma qismində də çıxış edirlər.¹

Kolliziya normasının ikili xarakterə malik olması onun məqsədi,məzmunu ilə beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərlə sıx bağlı olması ilə və s. şərtlənir. Qeyd

¹ Толстых В.Л. Коллизийные регулирование в международном частном праве. М., 2002, с.20

etdiyimiz kimi kollizion tənzimetmə iki mərhələdə həyata keçir. Birinci mərhələdə, səlahiyyətli hüquq qaydasının müəyyən edilmə mərhələsində kolliziya normasının ümumi-hüquqi funksiyası yerinə yetirilir və onun ümumi-hüquqi xarakterli «cari» məqsədi təmin olunur. İkinci mərhələdə isə artıq müəyyən edilmiş hüquq qaydasının müvafiq maddi hüquq normaları tətbiq olunmaqla, onun əsas tənzimetmə predmeti olan xüsusi hüquq münasibətləri nizama salınır. Bu mərhələdə kolliziya normasının xüsusi hüquqi funksiyası yerinə yetirilir və xüsusi hüquqi xarakterli «əsas» məqsədi təmin olunur.

Bu uzlaşma kolliziya normasının məzmununda (quruluşunda) da əks olunur. Belə ki, hakimiyyət orqanlarına ünvanlanan və özündə səlahiyyətli hüququn seçim qaydasını birləşdirən göstərişlər kolliziya normasının bağlama hissəsində, tənzim edilməli olan və tərəfləri xüsusi hüquq subyektləri olan münasibətlər isə kolliziya normasının həcm hissəsində təsbit olunur. Maraqlı orasıdır ki, seçim qaydası (ümumi-hüquqi xarakter) tənzim olunmalı olan münasibətlərin (xüsusi-hüquqi xarakterli) məzmunundan asılı olaraq müəyyən olunur. Başqa sözlə, kolliziya normasında xüsusi-hüquqi xarakter ümumi-hüquqi xarakterli müəyyən edir. Bu baxımdan, kollizion tənzimetmədə ümumi-hüquqi funksiya, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi, xüsusi-hüquqi funksiya beynəlxalq xüsusi-hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinə nisbətə ikinci dərəcəlidir, lakin əsas şərtidir. Çünki xüsusi hüquq münasibətlərinin dəqiq, düzgün tənzimlənməsi səlahiyyəti hüququn düzgün müəyyən edilməsindən birbaşa asılıdır. Kolliziya normasının xidməti funksiyası müxtəlif ölkələr arasında dinc işgüzar əməkdaşlığı təşkil etməkdir.¹ Bu isə ilk növbədə beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipindən irəli gəlir. Bu baxımdan kolliziya norması həm də müxtəlif dövlətlərin milli hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqədə olmasını əks etdirir. Əslində

kollizion tənzimetmədə bilavasitə dövlətlər arasında deyil, həmin dövlətlərin milli hüquq sistemləri arasında münasibətlər də yaranır. A.A.Rubanovun fikrincə, bu münasibətlər xüsusi növ münasibətlərdir və heç də dövlətlərarası münasibətləri ehtiva etmir.¹ Əgər bu belədirsə, onda kolliziya normaları heç də dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmir. Bu həqiqətmə belədir?

Əvvəla qeyd edək ki, beynəlxalq xüsusi hüquqda mövcud olan kolliziyalar (ziddiyyətlər) ayrı-ayrı normalar arasında deyil, hüquq sistemləri arasında yaranır.² Kolliziya norması da məhz bütövlükdə hüquq sisteminə ünvanlanır. Kolliziya normasının fəaliyyəti, münasibətlə bağlı olan, konkret desək, Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin yaranmasını şərtləndirir. Bu hüquq sistemlərinin beynəlxalq qarşılıqlı əlaqəsində, - A.A.Rubanov qeyd edir, - təşkilatlar deyil, davranış qaydaları qrupu iştirak edir.³ Əlbəttə, bu qarşılıqlı əlaqədə davranış qaydaları (hüquq normaları) arasında münasibətlər yaranır. Amma yaranan münasibətləri yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olmaz. İlk növbədə ona görə ki, istər Azərbaycan Respublikasının, istərsə də Türkiyə Respublikasının hüquq sistemi yalnız hüquq normalarından ibarət deyil. Bu sistemə normalarla yanaşı, hüquq doktrinası və ideologiyası, hüquq təcrübəsi də daxildir. Belə ki, əgər kolliziya norması Türkiyə Respublikasının hüquq sisteminə göndəriş edirsə, Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli orqanı Türkiyə dövlətinin hüququnu tətbiq edən zaman hüquq normalarının məzmununu, Türkiyədə həmin normaların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun müəyyən etməlidir (Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunu, m.2.1)

Digər tərəfdən, müvafiq cəmiyyətdə mövcud olan münasi-

¹ Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984. с.4

² Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. М., 1999. с.22

³ Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984, с.18

¹ Луниц Л.А. К вопросу о «квалификации» в международном частном праве //СЕМП.1979, М., 1980, с.215

bətlərin üstqurum elementi kimi hüquq sisteminin həmin münasibətlərin əsas elementi olan dövlətdən¹ kənar hər hansı münasibətlərə daxil olması da fiziki baxımdan qeyri-mümkündür. Eyni zamanda, dövlət və hüququn ikitərəfli asılı vəziyyətdə olması və hüquq qaydalarının yaranması və həyata keçirilməsində birbaşa amilin dövlət olması² da belə bir halı istisna edir. Bunu kolliziya normasının tətbiqi də sübut edir.

Bundan başqa, A.A.Rubanovun dövlətlər arasında bağlanan sazişlərin implementasiyası prosesində hüquq sistemlərində baş verən məzmun dəyişikliyi ilə bağlı yaranan münasibətləri də hüquq sistemləri arasındakı münasibətlərə aid edir.³ Hansı ki, bu prosesdə yaranan münasibətlər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı yaranır. Göründüyü kimi, dövlətlərin hüquq sistemləri arasında yaranan münasibətlər bu dövlətlərin arasında əmələ gələn münasibətlərdən doğur və eyni zamanda dövlətlərarası münasibətlərin yaranmasını şərtləndirir.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, A.A.Rubanovun hüquqlararası münasibətləri məhz beynəlxalq münasibətlər⁴ hesab etməsi, kolliziya normasının tənziyyətə sferasına daxil olan münasibətlərin beynəlxalq xarakterli olmasını təsdiq edir. Hərçənd A.A.Rubanov, beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunan kolliziya normalarının beynəlxalq hüquq normaları olmasını və dövlətlərarası münasibətləri tənziyyətlənməsini qeyd edir.

Göründüyü kimi, yaradılma mexanizmindən asılı olmayaraq kolliziya normaları dövlətlərarası münasibətləri tənziyyətə edə bilər. Amma bu münasibətlər kolliziya normasının əsas tənziyyətə

¹ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. СПб, 2004. с.80

² Общая теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. М., 1996.с.79

³ Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984, с.8

⁴ Рубанов А.А. Вопросы теории международных межправовых отношений //С.,Г., и П., 1991, №10, с.99

predmeti deyil, onların əsas tənziyyətə predmeti xüsusi hüquq münasibətləridir. Məhz kolliziya normasının bu xüsusiyyəti onun «normalar haqqında norma» olması ilə izah edilməlidir.

Beləliklə, bu mövzu ilə bağlı aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

1) beynəlxalq xüsusi münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətmənin obyektini, beynəlxalq xüsusi hüquqi münasibətlər isə predmetini təşkil.

2) beynəlxalq xüsusi münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərdən tənziyyətlənir və bu münasibətlər dövlətlərarası münasibətlər kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminə daxildir. Məzmunca beynəlxalq olan bu münasibətlər daha çox milli hüquqi formada realizə olunurlar. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətmənin kompleks xarakteri də ilk növbədə bununla əlaqədardır;

3) beynəlxalq xüsusi münasibətlər ayrı-ayrı dövlətlərə mənsub hüquqi şəxslər arasında yaranan təsərrüfat, fiziki şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi-qeyri əmlak münasibətlərindən ibarətdir. Dövlətlər də bu münasibətlərin iştirakçısı ola bilər;

4) Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında münasibətlər isə şərti və geniş mənada həm dövlətlər səviyyəsində və həmin dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri səviyyəsində yaranan münasibətləri əhatə edir. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətə sferasına yalnız xüsusi xarakterli münasibətlər aid edilir. Bu baxımdan Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri dövlətlər səviyyəsində xüsusi münasibətlərə daxil olarlarsa və ya münasibətlərin bir tərəfi qismində çıxış edərlərsə, onların bu münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətə obyektinə ola bilər;

5) istər dövlətlərarası (beynəlxalq publik), istərsə də beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənziyyətlənməsi beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərini rəhbər tutması, beynəlxalq xüsusi hüququn bir çox prinsiplərinin (milli rejim, dövlət immuniteti, qarşılıqlıq) həmin prinsiplərdən irəli gəlməsi, beynəlxalq xüsusi hüququn qeyd olunan prinsiplərinin məhz dövlətlərarası münasibətləri tənziyyətlənməsini şərtləndirir;

6) beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə dövlətlər arasında normayaratma ilə bağlı yaranan münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənilir. Bu baxımdan ümumiləşdirilmiş maddi hüquq normaları əsasında həyata keçirilən tənzimlənmədə dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmə sferasına düşür;

7) kolliziya normaları əsasında həyata keçirilən tənzimlənmədə isə dövlətlərarası münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmə sferasına düşür. Bu da kolliziya normalarının xüsusi və publik olmaqla ikili hüquqi təbiətə malik olması ilə əlaqədardır. Burada dövlətlərarası münasibətlər kollizion tənzimlənmənin predmetinə daxildir.

Deməli, beynəlxalq xüsusi hüquqda tənzimlənmə kompleks xarakter daşıyır. Bu, ilk növbədə tənzimlənmə sisteminin tənzim olunması hissəsini təşkil edən beynəlxalq xüsusi münasibətlərin ikili xüsusiyyətlərə malik olması ilə, digər tərəfdən tənzimlənmə mexanizmində özünəməxsus və qarışıq tənzimlənmə metod və üsullarından istifadə ilə bağlıdır.

Bir sözlə, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmədə məqsəd və tənzim olunan obyektin xüsusi, beynəlxalq xarakterli tənzimlənmə vasitələri milli, beynəlxalq formada olmaqla xüsusi və publik xarakterlidir. Bu baxımdan beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələlər də beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmə sferasına daxildir.

II Fəsil

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin prinsipləri

2.1. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin prinsiplərinin ümumi səciyyəsi

Beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin normativ əsasını təşkil etməklə, həm tənzimlənmə obyektini kimi beynəlxalq xüsusi münasibətlərin, həm də beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin əsas xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bu baxımdan prinsiplər, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmədə rəhbər tutulmalı ideyaları, başlanğıcları və ali hüquqi qüvvəyə malik olan normativ göstərişləri özündə əks etdirir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin prinsipləri bu tənzimlənmənin əsas xüsusiyyətlərini və beynəlxalq xüsusi hüququn əsas məzmununu özündə əks etdirən, ali hüquqi qüvvəyə malik olan ümumi normalardır. Bu normalar normativ sistemə daxil olan digər normalar üçün hüquqi baza yaratmaqla yanaşı, həm də birbaşa tənzimlənmədə iştirak etmək və tənzimlənmədə mövcud olan boşluqları doldurmaq imkanlarına da malikdirlər.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda prinsiplərin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu bir tərəfdən, beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin müəyyənlişdirilməsi, digər tərəfdən, onun hüquq sistemində yerinin, beynəlxalq ümumi hüquqla və dövlətdaxili hüquqla əlaqələrinin müəyyən olunması üçün əhəmiyyətlidir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti barədə müxtəlif mövqedən çıxış edən müəlliflər, yalnız beynəlxalq xüsusi hüquqla beynəlxalq ümumi hüququn vahid prinsiplərdən istifadə etməsi məsələsində eyni mövqə nümayiş etdirirlər. Bu baxımdan L.A.Luntsla tam razılaşmaq olar. Onun fikrincə, beynəlxalq xüsusi hüququn bey-

nəlxalq ümumi hüquqdan fərqləndirilməsi mütləq xarakter daşı-
mır. Onlar arasındakı yaxınlıq onunla əlaqədardır ki, beynəlxalq
xüsusi hüquqda söhbət birbaşa olaraq dövlətlərarası münasi-
bətlərdən olmasa da (hərçənd bir sıra beynəlxalq xüsusi hüququn
prinsipləri, məsələn, milli rejim, qarşılıqlıq və s. məhz dövlətlər-
arası münasibətləri tənzimləyir- kursiv mənimdir), beynəlxalq
sferada baş verən münasibətlərdən gedir. Məhz bu baxımdan
beynəlxalq ümumi hüququn bir sıra əsas başlanğıcları beynəlxalq
xüsusi hüquq üçün də müəyyən əhəmiyyət daşıyır.¹

Digər tərəfdən, fiziki və hüquqi şəxslərin beynəlxalq sferada
baş verən münasibətlərinin tənzimlənməsinin beynəlxalq hüqu-
qun ümumtanınmış prinsip və normalara zidd həyata keçirilməsi
yol verilməzdir. Çünki bu prinsiplərin pozulması müvafiq dövlət-
lər arasında qarşılıqlı iddiaların yaranmasına əsas ola bilər.²

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə
Respublikasının Hökuməti arasında sənaye mülkiyyətinin mühaf-
izəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2004-cü il Sazişinə əsasən
(m.3), tərəflər, sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində milli
rejimin tətbiq edilməsini nəzərdə tuturlar. Bu dövlətlərdən hər
hansısa birinin ərazisində qeyd olunan rejimdən kənara çıxmalar
müvafiq olaraq həmin dövlətlər arasında iddiaların yaranmasına
səbəb olacaqdır.

Qeyd olunan nümunə ilə bağlı bəzi incəlikləri qeyd etmək
yerinə düşərdi. Belə ki, milli rejim prinsipi əslində beynəlxalq
xüsusi hüququn prinsipidir. Nümunədən gördüyü kimi də ilk
növbədə bu prinsip pozulur. Belə çıxır ki, milli rejim prinsipi
beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipi və ya normasıdır,
əgər bu belə deyilsə, onda konkret halda hansı ümumtanınmış
prinsipin pozulmasından söhbət gedir?

Əvvəla həmin halda yalnız milli rejim prinsipi pozulmur.
Burada həm beynəlxalq müqavilə üzrə dövlətlərin üzərlərinə gö-

türdükləri öhdəliklər, beynəlxalq əməkdaşlıq, əsas insan hüquq
və azadlıqlarına hörmət edilməsi və s. kimi ümumtanınmış prin-
siplər də pozulur. Onda başqa bir sual meydana çıxır. Milli re-
jim prinsipi beynəlxalq müqavilədə deyil, dövlətdaxili qanun-
vericilikdə nəzərdə tutulduğu halda da yuxarıda qeyd olunan nəti-
cələr baş verirmi? Əlbəttə, baş verir. Beynəlxalq xüsusi hüququn
prinsipinin milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulması onun heç də
sırf milli hüquq prinsipləri olması demək deyil. Hərçənd L.P.-
Anufriyeva beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin, dövlət-
lərarası münasibətlərin dövlətdaxili sferada əks olmasını və hə-
min dövlətdən özünün milli hüququnda beynəlxalq ünsiyyətin və
onun tənzimlənməsinin ideya və normalarına uyğun gələn qay-
dalar müəyyənləşdirilməsinin tələb etməsini qeyd edir.¹ Bu ba-
xımdan dövlətin öz qanunvericiliyində beynəlxalq xüsusi hüqu-
qun hər hansı prinsipini müstəqil şəkildə, beynəlxalq müqavilə
öhdəliyi görülmədən təsbit etməsi o deməkdir ki, dövlət dünya
birliyində daha geniş yayılmış davranış qaydalarını mənimsəyir.

Əslində L.P.Anufriyeva da dolayısı olsa da beynəlxalq xüsusi
hüququn prinsiplərinin ümumqəbulluğunu tanıyır. Digər tərəf-
dən, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, dövlət beynəlxalq xüsusi mü-
nasibətləri, daxili qanunvericilik və ya beynəlxalq müqavilə for-
masında həll etməsindən asılı olmayaraq bütün halda özünün
beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsinə münasibətini bildirir.² Qeyd
olunan fikirlərin əsasında obyektiv səbəb durur. Bu səbəb bey-
nəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərdən
törəməsi və beynəlxalq xarakterli olmasıdır.

Göründüyü kimi, hansı formada təsbit olunmasından asılı ol-
mayaraq beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin pozulması
beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin də pozulması
ilə nəticələnir. Bu da beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin

¹ Лунц А.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.47-48

² Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. İstanbul. 1997, s. 14

¹ Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и между-
народного частного права: правовые категории. М., 2002. с.91

² Лунц Л.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.48

beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərindən irəli gəlməsi ilə izah edilməlidir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ümumtanınmış prinsiplərdən irəli gəlmələri beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin bir çoxunun ümumqəbul olunan prinsiplər kimi formalaşmasını da şərtləndirir. Təsadüfi deyildir ki, bəzi beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri, məsələn, daha əlverişli rejim prinsipi, qeyri ayrı-seçkilik prinsipi hüquq ədəbiyyatında formalaşmaqda olan ümumtanınmış prinsiplər kimi qəbul olunur.¹

Nümunədən də görüldüyü kimi, nəzərə alsaq ki, beynəlxalq xüsusi hüququn bir sıra prinsiplərinə, məsələn, milli rejim, daha əlverişli rejim, qarşılıqlıq və s. riayət olunması dövlətlər arasında dinc işgüzar əməkdaşlığın vacib şərtidir və həmin prinsiplər beynəlxalq hüququn ümumtanınmış (əsas) prinsiplərindən irəli gəlir,² onda bu prinsipləri ümumtanınmış prinsiplər kimi qəbul etmək olar.

Təsadüfi deyildir ki, Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun 1989-cu ildə qəbul etdiyi «Dövlətlər, dövlət müəssisələri və ya dövlət obyektləri arasında arbitraj» adlı Qətnaməsində (mad.4) istifadə olunacaq mənbələr əsasında məhz beynəlxalq xüsusi hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin olması qeyd olunur.³

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticə hasil etmək olar ki, beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin bir çoxu beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərindən irəli gəlir və dövlətlər-arası münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak etmək imkanına malikdir. Bu prinsiplərə beynəlxalq nəzakət və ya qarşılıqlıq, milli və daha əlverişli rejim, retorsiya, dövlət immuniteti və s. prinsipləri aid etmək olar. Qeyd olunan bu prinsiplər özlərində dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzim-

¹ Международное частное права. Современные проблемы. М., 1994. с.198

² Луниц Л.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.48

³ Джудитта Кордеро Мосс. Автономия воли в практике международного коммерческого арбитража. М., 1996. с.10

lənməsinin xüsusiyyətlərini ifadə edirlər..

Artıq qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquq sisteminin müəyyən edilməsində də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında qeyd olunan prinsiplər bir qayda olaraq kolliziya normasının tətbiqi ilə bağlı tədqiq edilmişdir. Əslində prinsiplərə belə yanaşma, bir tərəfdən, onların məzmununu və fəaliyyət sferasını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən, beynəlxalq xüsusi hüquq tənziyyətənin kollizion tənziyyətədən ibarət olmasını şərtləndirir. Belə yanaşma düzgün deyildir. Düzdür, beynəlxalq xüsusi hüququn bəzi prinsipləri, məsələn, sıx bağlılıq, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt və s. daha çox kolliziya normasının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Amma milli rejim, daha əlverişli rejim, beynəlxalq nəzakət və sair prinsiplər kollizion tənziyyətə ilə məhdudlaşmırlar. Bu prinsiplər həmçinin xüsusi maddi hüquq normaları əsasında həyata keçirilən tənziyyətəni, o cümlədən beynəlxalq mülki proseslə bağlı məsələlərin tənzimlənməsini də əhatə edir və bu baxımdan beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi normaları (institutlar) kimi qəbul edilməlidir.

Bununla bağlı bir terminoloji xarakterli məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri xüsusi tədqiqat obyektinə olma-mışdır. Eyni zamanda, beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərini ifadə etmək üçün daha çox «əsas başlanğıclar» terminindən istifadə olunur. Bunun səbəbi beynəlxalq xüsusi hüquqda «prinsip» termininin başqa hüquqi kateqoriyalara, kollizion bağlama formulalarına münasibətdə istifadə edilməsidir.¹ Məsələn, «əşyanın olduğu yerin qanunu» prinsipi, «vətəndaşlıq prinsipi» və s. Əlbəttə, bu faktı nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, bizim istifadə etdiyimiz «prinsip» termini məhz beynəlxalq xüsusi hü-

¹ Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. М., 2002. с.83

ququn əsas başlanğıclarını ifadə edir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə üç qrup hüquq prinsiplərindən istifadə olunur. Birincisi, beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləridir. Hansı ki, bir çoxunun adını qeyd etdik. Tədqiqatımızın məqsədinə uyğun olaraq bu fəsildə biz əsasən dövlətlərarası münasibətlərin tənzimləməsində iştirak etmək imkanı olan prinsiplərdən bəhs edəcəyik.

İkinci qrup prinsiplər beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləridir. Bu prinsiplərin bir çoxu bilavasitə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sonrakı paraqraflarda həmin prinsiplərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədəki rolunu qeyd edəcəyik.

Üçüncü qrup prinsiplər hüququn ümumi prinsipləridir. Hüququn ümumi prinsipləri, bir qayda olaraq, hüquq doktrinasında formalaşan ümumqəbul olunan hüquqi postulatlar, hüquqi əxlaq qaydalarıdır. Müqavilələrə riayət edilməlidir /pacta sunt servanda/, xüsusi qanun ümumi qanunu üstələyir, əmələ görə məsuliyyət və s. kimi müddəalar hüququn ümumi prinsiplərinə aiddir. Hüququn ümumi prinsipləri anlayışı BMT Beynəlxalq Məhkəməsinin Ştatutunda (m, 38, b. «c») təsdiq olunub. Burada «mədəni millətlər tərəfindən tanınan hüququn ümumi prinsipləri» anlayışından istifadə olunub. Mədəni millətlər dedikdə, hüquq sistemləri Roma hüququna əsaslanan dövlətlər başa düşülür.¹

Hüququn ümumi prinsipləri bütövlükdə hüquq sistemi üçün ümumi olan prinsiplərdir. Hüquq ədəbiyyatında bəzən beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərini də hüququn ümumi prinsiplərinə aid edirlər.² Hərçənd bu fikir birmənalı qarşılanmasa da, həmin prinsiplərdən bir çoxunun, məsələn, əsas insan hüquqlarına hörmət edilməsi, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və s. hüququn ümumi prinsipləri kimi çıxış etməsi istisna olunmur.

¹ Гетман –Павлова М.В. Международное частное права. М., 2005, с.22

² Корецкий В.М. Общие принципы права», в международном праве / Избранные труды. В. 2 кн. Кн. 2. Киев, 1989, с.194

Belə ki, Avropa İttifaqının Komissiyasının məruzəsində qeyd olunur ki, «əsas insan hüquqları bütün üzv-dövlətlərin hüquq sistemlərinə məxsus olan ümumi prinsiplərin ayrılmaz tərkib hissəsidir».¹ Y.Bazedovun dili ilə desək bu prinsiplər isə xüsusi hüquq sistemi kimi çıxış edən Avropa Birlikləri (İttifaqı) hüququnun ayrılmaz hissəsidir.² Hüququn ümumi prinsipləri beynəlxalq ümumi hüquqda, dövlətdaxili hüquqda olduğu kimi beynəlxalq xüsusi hüquqda da istifadə olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquqda ümumi prinsiplərdən istifadə olunması beynəlxalq xüsusi hüquq sferasındakı beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulur. Məsələn, 1980-ci ildə qəbul edilmiş «Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında» Vyana Konvensiyasında qeyd olunur ki, (m.7, b.2) konvensiya ilə tənzimlənməyən məsələlər ümumi prinsiplərə uyğun həll edilə bilər. Çox maraqlıdır ki, burada kollizion tənzimləmədən istifadə olunması, subsidiar qaydada, müvafiq ümumi prinsiplərin olmadığı halda mümkündür. Eyni müddəalar «Beynəlxalq maliyyə lizinqi haqqında» 1988-ci il Konvensiyasında (m.6.2) və «Beynəlxalq faktoring haqqında», 1988-ci il Konvensiyasında (m.6.2) da nəzərdə tutulur.

Hüququn ümumi prinsiplərindən istifadə tərəflərin seçimi əsasında da ola bilər. Sox maraqlıdır ki, bu hal daha çox bir tərəf qismində dövlətin iştirak etdiyi münasibətlər üçün xarakterikdir. Bu barədə Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun «Dövlətlər, dövlət müəssisələri və ya dövlət obyektləri arasında arbitraj» adlı 1989-cu il Qətnaməsində qeyd olunur ki, tərəflər arbitrajda tətbiq edilməli olan prosessual və maddi norma və prinsiplərin müəyyən olunmasında tam müstəqildirlər və qeyri-milli mənbələri, məsələn, beynəlxalq hüququn prinsipləri, hüququn ümumi prinsipləri və beynəlxalq ticarət adətlərini də seçə bilərlər.³ Daha çox

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. М., 2005, с.161

² Базедов Юрген. Возражение процессы унификации права. Европейское договорное права и его элементы // Г., и П., 2000, №2, с.71

³ Джудитта Кордеро Мосс. Автономия воли в практике международного коммерческого арбитража. М., 1996, с.46-47

kumulyativ qaydada mövcud olan bu seçimə müqavilə təcrübəsində də rast gəlinir. Məsələn, Şapphire International Petroleum Ltd və National Iranian Oil Company arasında bağlanan müqavilədə tərəflər «İran və digər tərəfin mənsub olduğu dövlət üçün ümumi olan, hüquq prinsiplərini, belə prinsiplər olmadıqda isə bütövlükdə mədəni millətlərin tanıdığı hüququn prinsiplərini seçə bilərlər.¹ Bu təcrübə Azərbaycan Respublikasının bağladığı konsessiya müqavilələri üçün də xarakterikdir. Məsələn, «Əsrin müqaviləsində» (m.23) kumulyativ qaydada seçilə biləcək mənbələr qismində Azərbaycan və Kanada üçün ümumi olan prinsiplər, eyni zamanda pacta sunt servanda (hüququn ümumi prinsipləri – kursiv mənimdir) prinsipi nəzərdə tutulur.

Hüququn ümumi prinsiplərinin tətbiqinə beynəlxalq arbitraj məhkəmələrinin qərarlarında da rast gəlinir. Məsələn, «British Petroleum Ltd» Liviya Ərəb Respublikası Hökumətinə qarşı işi üzrə Arbitraj, Liviya hüququ və beynəlxalq hüquq üçün ümumi olan prinsiplərin olması səbəbindən, tərəflərin seçiminə uyğun olaraq hüququn ümumi prinsiplərini tətbiq etmişdir.²

Bildiyimiz kimi, ümumi prinsiplərdən istifadə olunmasının daxili qanunvericilikdə təsbiti yalnız bəzi dövlətlərin (məsələn, Venesuelanın, Perunun, Tailandın) qanunvericiliyində nəzərdə tutulur. Yeri gəlmişkən, hər üç dövlətin qanunvericiliyində bu prinsiplərdən subsidiar qaydada, son halda istifadə edilməsi qeyd olunur. Eyni zamanda bu prinsiplər beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi prinsipləri kimi müəyyən olunur. Məsələn, Tailandın «Qanunların münaqişəsi haqqında» 1938-ci il Qanununda (§3)³ bu, «beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi prinsipləri» kimi, Venesuelanın «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» 1998-ci il Qanununda (m.1)⁴ «beynəlxalq xüsusi hüququn ümumqəbul olu-

¹ Yenə orada, s. 58-59

² Yenə orada, s. 63

³ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2006, с.553

⁴ Yenə orada, s. 251

nan prinsipləri» kimi, Perunun 1984-cü il Mülki Məcəlləsində (m.2047)¹ isə «beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinasının müəyyən etdiyi prinsiplər» kimi müəyyən olunur.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunlarında bu barədə hər hansı maddə nəzərdə tutulmur. Amma Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 6-cı maddəsində bir sıra ümumi prinsiplər mülki qanunvericiliyin prinsipləri kimi təsbit olunur.² Fikrimizcə, bu prinsiplərdən beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzipetmədə də istifadə etmək olar.

Beləliklə, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzipetmədə üç qrup hüquqi prinsip; hüququn ümumi prinsipləri, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri və beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri iştirak edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərindən irəli gəlir və bu prinsiplərin bir çoxunu, qarşılıqlıq, milli rejim, daha əlverişli rejim, retorsiya, dövlət immunitetini ümumqəbul olunan prinsiplər kimi qəbul etmək olar. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri dövlətlərarası münasibətlərin tənzipetməsində iştirak edirlər.

2.2. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzipetməsinin hüquqi əsası kimi

Subyektiv baxımdan dövlətlərin milli və ümumi maraqlarını, beynəlxalq münasibətlər sisteminin qanunauyğunluqlarının dövlətlər tərəfindən dərk edilmə səviyyəsini ifadə etməklə³ beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri müasir beynəlxalq mü-

¹ Yenə orada, s. 455

² Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyyatı. Bakı, 2002, s.239

³ Лукашук. И.И. Международное право. Общая часть, М., 1996, с.121

nasibətlər sisteminin əsaslarını müəyyən edir. Məhz bu baxımdan ümumtanınmış prinsiplər Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasındakı münasibətlər üçün də hüquqi əsas hesab edilməlidir.

Həm hüquqi, həm də siyasi və mənəvi keyfiyyətlərə malik olan, beynəlxalq münasibətlər sisteminin xüsusiyyətlərini özündə təsbit etdirən bu prinsiplər subyekt və predmet baxımından universal fəaliyyət sferasına malikdirlər.¹ Onlar istər hüquqyaratma prosesində, istərsə də hüquq realizə prosesinin normativ əsasını təşkil edirlər. Başqa sözlə, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri, istənilən sferada, o cümlədən hüquqyaratma və hüquq realizə prosesində Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi üçün hüquqi baza rolunu oynayır.

Bu baxımdan maraqlıdır, görəsən ümumtanınmış prinsiplər beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimetmə üçün də hüquqi baza rolunu oynayır mı? Birmənalı olaraq, cavab vermək olar ki, bəli oynayır. Qeyd olunan tezis, beynəlxalq xüsusi hüququn hansı hüquq sisteminə aid edilməsindən asılı olmayaraq qəbul edilir.² Çünki, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri həm beynəlxalq hüququn, həm də dövlətdaxili hüququn və qanunvericiliyin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin bu prinsiplər konkret hüquq və qanunvericilik sahəsi üçün xüsusi tətbiqetməyə malik olmalıdır.³ Bu baxımdan, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimetmənin beynəlxalq və milli hüquqi elementlərdən ibarət olmasına uyğun olaraq, dövlətlərin milli maraqlarını və beynəlxalq birliyin maraqlarını özündə əks etdirən ümumtanınmış prinsiplərin beynəlxalq xüsusi hüququn normativ sis-

¹ Курс международного права. В семи томах, Т.2, М., 1989, с.7-8

² Международное частное право. Современные проблемы. М., 1994, с.200.

³ Игнатьева И.А. Соотношение источников экологического права: экологическое законодательство и международные договоры //Г., и П., 2001, №2, с.42

teminin əsasını təşkil etməsi fikri ¹ ilə tam razılaşmaq olar.

Beynəlxalq xüsusi hüquq qaydalarının beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə əsaslanması həm Azərbaycan, həm də türk hüquq doktrinasında² qəbul edilsə də, hər iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində bu məsələyə münasibət bildirilmir. Hər iki dövlətin müvafiq qanunvericiliyində bu məsələ ilə bağlı maddənin təsbit olunması hesab edirik ki, məqsədmüvafiq olardı.

Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində (m.1.2) və İnzibati Xətalar Məcəlləsində (m.1.2) müvafiq sahələrdə milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə əsaslanması nəzərdə tutulur. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının «Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri» adlanan 10-cu maddəsində Azərbaycan Respublikasının başqa dövlətlərlə münasibətlərinin hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər (ümumtanınmış prinsiplər) əsasında qurulması nəzərdə tutulur. Bu müddəə şərtsiz olaraq Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasındakı münasibətlərə də şamil olunur. Lakin bu müddəə, ümumtanınmış prinsiplərin Türkiyə və Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi təməli olmasının qəbul olunması üçün əsas verir mi? Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, Konstitusiyanın bu maddəsinin adı və məzmununu təhlil etməklə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: birincisi, əgər maddənin adından, «beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri» anlayışından çıxış etsək, onda nəzərə alınmalıyıq ki, beynəlxalq münasibətlər hüquq tənzimetmə obyektini kimi, dövlət sərhədlərindən kənara çıxan bütün ictimai münasibətləri özündə əks etdirir.³ Yəni dövlətlərarası münasibətlərlə

¹ Məmmədov Ə.Q. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin hüquqi əsası kimi //Azərbaycan hüquq jurnalı. Bakı. 2004, №3, с.86

² Aysel Çelikel. Yabançılar hüquku. İstanbul. 1997, s.14

³ Усенко Е.Т. О научном вкладе. Л.А.Лунца //Проблемы междуна-

yanaşı, bu münasibətlərdən törəyən, müxtəlif dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan münasibətlər də beynəlxalq münasibətlərdir. Bu baxımdan, maddənin məzmununda nəzərdə tutulan beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri, beynəlxalq münasibətlər kimi beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsində də əsas olmalıdır.¹ Belə olan halda həmin prinsiplər Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi əsası olması heç bir şübhə doğurmur.

İkincisi, əgər maddənin məzmunundan çıxış etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, qanunverici beynəlxalq münasibətləri dövlətlərarası münasibətlər kimi qəbul edir. Tədqiqat işinin predmeti məhz Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında münasibətlər olduğundan ümumtanınmış prinsiplərin bu halda da hüquqi əsas olması mübahisə doğurmur. Burada mübahisə doğura bilən hal, həmin münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzim edilə bilməsidir. Bu məsələni əvvəlki fəsildə təhlil etmişik. Amma yenə də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müasir dövrdə dövlətlər arasında müxtəlif münasibətlər yaranır. Həmin münasibətlərin bir qismi dövlətlərin öz hüquqi sistemləri ilə əlaqələrinin daşıyıcısı olması səbəbindən yaranır.²

Başqa sözlə, bu münasibətlər kollizion tənzimlənmənin predmetinə daxil olan hüquq sistemləri arasında yaranan münasibətlərdir. Müasir qloballaşma dövründə belə münasibətlərin beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənməsi dövlətlər arasında dinc əməkdaşlığın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bundan başqa siyasi (dövlətlərarası) və iqtisadi (iqtisadiyyatlararası) inteqrasiya hüququ (hüquq sistemlərarası) inteqra-

родного частного права (сборник статей). М., 2000. с.27

¹ Məmmədov Ə.Q. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin hüquqi əsası kimi //Azərbaycan hüquq jurnalı. Bakı, 2004, №3, с.90

² Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984. с.66

siyanı zəruri edir. Bu Türkiyə və Azərbaycan münasibətləri üçün daha xarakterikdir. Çünki etnik yaxınlıq, bir millət iki dövlət konsepsiyası beynəlxalq sferada bu iki dövlət arasında siyasi yaxınlığı, bu isə öz növbəsində hər iki dövlətin iqtisadiyyatının yaxın olmasını şərtləndirir. İqtisadi inteqrasiyanın sabit və səmərəli olması isə hüquqi inteqrasiyasız mümkün deyildir. Hüquqi yaxınlığın əsasında hər iki hüquq sisteminin ümumtanınmış prinsiplərə əsaslanması durur. Daha dəqiq, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Türkiyə Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının hüququnun inteqrasiyasının hüquqi əsasını təşkil edir. Yeri gəlmişkən, hüquqi yaxınlıq həm hüquqyaratma prosesini, həm də hüquq normalarının tətbiqi prosesini əhatə etməlidir. Hüquqyaratma beynəlxalq xüsusi hüquqda iki formada: beynəlxalq müqavilə bağlamaqla və dövlətdaxili akt qəbul etməklə həyata keçirilir. Birinci formada hüquqyaratmanın ümumtanınmış prinsiplərə əsaslanması qanunvericilikdə və müqavilələrdə təsbit olunur. Belə ki, «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» 1995-ci il Qanununda (m.1)¹ bu qaydaların Konstitusiyaya (əlbəttə, ilk növbədə, 10-cu maddə) və hamılıqla qəbul olunan beynəlxalq hüquq prinsiplərinə müvafiq müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur.

Nəzərə alsaq ki, «beynəlxalq xüsusi hüquq beynəlxalq əməkdaşlığın təşkilində müəyyən rol oynayır, onda beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında dövlətin qəbul etdiyi aktlar onun xarici siyasətinin ifadəsidir² o, halda dövlətdaxili qanunvericilik formasında hüquqyaratmada da ümumtanınmış prinsiplərin rəhbər tutulması zəruridir və bu Konstitusiyanın 10-cu maddəsindən də irəli gəlir. Türkiyə-Azərbaycan dövlətləri arasında razılaşmaların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik tədbirlərinin ümumtanınmış prinsiplərə əsaslanması Azərbaycan və Türkiyə arasında

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Bakı, 2001. s. 474

² Лунц А.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.49

dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barəsində 1994-cü il Müqaviləsində də nəzərdə tutulur (m.3). Digər tərəfdən bu, beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında hüquq tətbiqetmənin də səmərəli olmasını təmin edir. Bu baxımdan, həm Türkiyə Respublikasının, həm də Azərbaycan Respublikasının ümumi qaydasının (ordre publik) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə əsaslanması vacibdir. Bu qarşılıqlı olaraq, bir tərəfdən, sosial-siyasi və hüquqi sistemlərin xüsusiyyətlərinə hörmət edilməsini təmin edir,¹ digər tərəfdən, xarici hüquq normalarının tətbiqi zamanı, sosial-siyasi və hüquq sistemləri arasında fərqlin olmasına əsaslanan qeyd-şərtin tətbiq edilməsinin qarşısını alar.

Göründüyü kimi, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi əsas kimi çıxış etməsi şübhəsizdir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, bu prinsiplər tənzimləmə funksiyasını həm birbaşa, yəni subyektlərin münasibətlərinə bilavasitə təsir etməklə, həm də qeyri-birbaşa, yəni konkret normaların məzmununda əks olunaraq həmin normaların vasitəsilə həyata keçirirlər.² Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində ümumtanınmış prinsiplər hər iki formada iştirak edir. Həmin tənzimləmədə ümumtanınmış prinsiplərin birbaşa tətbiq olunması, ən azı, tənzimləmə predmetini təşkil edən münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlər olması ilə izah edilməlidir və yuxarıda bu növ tətbiqi əsaslandırıldıq.

Yeri gəlmişkən, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında fəaliyyətini tədqiq edən L.N.Qalenskaya, bu prinsiplərin, nəinki dövlətlərin, həm də fiziki və hüquqi şəxslərin beynəlxalq fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləməsini qeyd edir. Məsələn, daxili işlərə qarışmamaq prinsipi beynəlxalq xüsusi hüquqi münasibətləri tənzimləməklə, dövlətin üzərinə öz ərazisində olan xarici fiziki və hüquqi şəxslərə özünün nəzarətini şamil etməmək öhdəliyi qoyur. Qarışmamaq fenomeni müxtəlif formada ifadə olunur: 1) bu, dövlətin digər beynəlxalq xüsusi hüquq subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilə etməsidir; 2), bu, digər subyektlərin dövlətin işlərinə qarışmasıdır; 3) bu, beynəlxalq xüsusi hüququn qeyri-hakimiyyət xarakterli subyektlərinin bir-birinin işlərinə qarışmasıdır.¹ Onun fikrincə, beynəlxalq hüququn prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə birbaşa iştirak edə bilirlər.

Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində aid olmasını və bir qayda olaraq dövlətlərarası münasibətlərdən törəməsini, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlığa yardım etməyin beynəlxalq xüsusi hüququn məqsədi olmasını və hüquqi baxımdan dövlətlər tərəfindən təmin olunan bu əməkdaşlığın bilavasitə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsini nəzərə alsaq, onda beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin beynəlxalq xüsusi hüquqda birbaşa tənzimləmə funksiyası yerinə yetirməsi, mübahisəli olsa da, qeyri-məntiqi görsənmir.

Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri birbaşa tənzimləmə ilə yanaşı, həm də beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin formalaşması və fəaliyyəti üçün hüquqi əsas rolunu oynayırlar. Məsələn, qarşılıqlıq prinsipi, dövlətlərin hüquq bərabərliyi prinsipinin xüsusi-hüquqi tərəfidir. Ümumi münasibətlərdə bərabər olan dövlətlər, xüsusi sferada qarşılıqlıq prinsipinə müvafiq olaraq öz vətəndaşlarının hüquqlarına münasibətdə imtiyazlı rejimlər müəyyən edirlər.² Bundan başqa, beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsiplərindən olan xarici dövlətin məhkəmə immuniteti beynəlxalq ümumi hüququn təməl daşı olan suverenlik

¹ Лукашук И.И. Международное право в судах государств. СПб, 1993, с.225

² Курс международного права. Т.2, М., 1989. с.6

¹ Галенская Л.Н. Действие общих принципов международного права в сфере международного частного права // Журнал международного частного права. М., 1996, №1-2, с.3-4

² Нешатаева Г.Н. Международный гражданский процесс. М., 2001, с.50

prinsipindən irəli gəlir.¹

Beynəlxalq hüququn prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin məzmununda əks olunmaqla «yaşayır» və fəaliyyət göstərir. Öz növbəsində beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri fəaliyyət göstərməklə dövlətlərarası əməkdaşlığı və beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin realizəsini təmin edir. Belə ki, xüsusi münasibətlərdə qarşılıqlıq prinsipinin pozulması, dövlətlərin hüquq bərabərliyi və əməkdaşlığı prinsipini də pozmuş olacaqdır. Göründüyü kimi, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsində konkret dövlət heç də müstəqil deyildir və istədiyi kimi hərəkət edə bilməz. Nəticə etibarlı ilə bu, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin pozulması ilə qurtara bilər.

Beləliklə, qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1) beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri hansı formada iştirak etməsindən asılı olmayaraq beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin hüquq əsasını təşkil edir;

2) beynəlxalq xüsusi hüququn spesifik prinsipləri dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak edir;

3) beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmədə beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə zidd prinsip və normaların tətbiqi yol verilməzdir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinin hamısı əhəmiyyət daşıyır. Əlbəttə ki, beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyətliliyinin dərəcəsinə görə bu prinsipləri fərqləndirmək olar. Məhz bu baxımdan biz, beynəlxalq xüsusi hüquq üçün daha əhəmiyyətli olan beynəlxalq hüquq prinsiplərini təhlil etməyə çalışacağıq. Nəzərdən qaçırmamaq şərtilə ki, bütün prinsiplər qarşılıqlı əlaqədədir və hər bir prinsip bütün digər prinsiplər kontekstində təfsir və tətbiq olunmalıdır.

Beynəlxalq hüququn əsas funksional prinsiplərindən biri beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipidir. Beynəlxalq əməkdaşlıq əsas

prinsip olmaqla müxtəlif funksiyaları həyata keçirir. Birincisi, beynəlxalq əməkdaşlıq məqsəddir. BMT Nizamnaməsində (m.1, b.3) müvafiq olaraq BMT-nin məqsədlərindən biri, iqtisadi, mədəni, humanitar sferalarda beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsidir. Eynilə Türkiyə və Azərbaycan arasında münasibətlərdə də əməkdaşlıq ilk növbədə məqsəd kimi müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında uzunmüddətli iqtisadi və ticari əməkdaşlıq haqqında 2004-cü il Sazişində əsas məqsəd kimi «iki ölkə arasında mövcud olan ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsi və bu əməkdaşlığa mənfi təsir göstərən halların aradan qaldırılması» (mad. 1) qeyd olunur.

İkincisi, beynəlxalq əməkdaşlıq öhdəlik və dövlətlərin öz maraqlarının mümkün realizəsi vasitəsidir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il Bəyannaməsində, qeyd olunur ki, siyasi, iqtisadi və sosial sistemlərin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq dövlətlər, sülh və təhlükəsizliyin qorunması, beynəlxalq iqtisadiyyatın sabit inkişaf etməsinə, xalqların ümumi güzaranının yaxşılaşmasına yardım etmək məqsədilə əməkdaşlıq etməyə börludurlar.¹ Göründüyü kimi, bu halda əməkdaşlıq, müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün istifadə olunan vasitə qismində çıxış edir. Bu vasitədən istifadə olunması Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində də istifadə olunur. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə» 1994-cü il Müqaviləsində müxtəlif sferalarda problemlərin həll edilməsi və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün məhz əməkdaşlığın olması nəzərdə tutulur.

Üçüncüsü, beynəlxalq əməkdaşlıq mahiyyət etibarlı ilə digər beynəlxalq hüquq prinsiplərinin realizəsi formasıdır.²1975-ci il Helsinki Yekun aktına əsasən (IX) dövlətlər, BMT Nizam-

¹ Богуславский М.М. Иммуниетет государства. М., 1962, с.10

¹ Международное право в документах, М., 2000, с.20

² Международное публичное права / К.А.Бекяшев и др., М., 2003, с.71

naməsinin məqsəd və prinsiplərinə müvafiq olaraq əməkdaşlıq etməlidirlər.¹ Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlıq haqqında» 1994-cü il Müqaviləsinin 3-cü maddəsinə əsasən, tərəflər, ticarət, iqtisadi, siyasi, elm, texnika və digər sahələrdə əməkdaşlığı, bərabərlik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, daxili işlərə qarışmamaq, zor tətbiq etməmək, insan hüquqlarına hörmət və digər beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanaraq həyata keçirirlər.

Beynəlxalq əməkdaşlıq həm prinsip kimi, həm də qeyd olunan istənilən ampulada Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq əməkdaşlıq prinsip olaraq hər hansı beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipini, məsələn, daha əlverişli rejim, qarşılıqlıq, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt və s. hüquqi əsasını təşkil edir, həmçinin sonuncuların realizə olunmasında da mühüm rol oynayır. Məsələn, əməkdaşlıq olmadan qarşılıqlıq prinsipinin həyata keçirilməsi çətindir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq məqsəd olmaq baxımından da beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının məqsədi, müxtəlif sferalarda beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına hüquqi şəraiti yaratmaqdır.² Bu baxımdan, kolliziya normasının əsas xidməti funksiyası, müxtəlif sosial quruluşlu ölkələr arasında dinc işgüzar əməkdaşlığı təşkil etməkdir.³ Kolliziya və digər beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının dövlətdaxili qanunvericiliklə və yaxud da beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilməsi, bu baxımdan heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki, hər iki formada dövlətin beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsinə münasibəti ifadə olunur.⁴ Amma, bu

¹ Международное право в документах, М., 2000. с.29

² Лунц Л.А. К вопросу о «квалификации» в международном частном праве // СЕМП, 1979, М., 1890, с.215

³ Международное частное право. Современные проблемы. М., 1994. с.227

⁴ Лунц Л.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.48

normaların dövlətdaxili formada müəyyən olunması halında, həmin normaların təsbit olunduğu normativ aktı və ya bütövlükdə dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində beynəlxalq əməkdaşlığa yardım etmək bir məqsəd kimi müəyyən olunmalıdır. Məsələn, Çexiyanın «Beynəlxalq xüsusi hüquq və proses haqqında» 1963-cü il Qanununda «Beynəlxalq əməkdaşlığa kömək etmək» qanunun məqsədi kimi müəyyən olunur (m.1).¹ Oxşar müddəa Macarıstanın «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» 1979-cu il Qanununda da (m.1)² təsbit olunub. Bu müddəanın həm Azərbaycan Respublikasının, həm də Türkiyə Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» qanunlarında nəzərdə tutulması məqsədmüvafiq olardı.

Beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi başqa bir aspektdən də beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alsaq ki, beynəlxalq əməkdaşlıq öhdəliyi ilk növbədə dövlətlərin üzərinə düşür, yaddan çıxarmaq lazım deyildir ki, «dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlıq, xüsusən iqtisadi münasibətlərdə, hüquqi baxımdan dövlətlər tərəfindən təmin olunsa da, birbaşa olaraq əsasən milli hüquq subyektləri tərəfindən həyata keçirilir».³ Həqiqətən dövlətlərarası əməkdaşlıq, fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində beynəlxalq əməkdaşlığa əsas versə də, dövlətlərarası səviyyədə əməkdaşlığın realizəsi fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində əməkdaşlığın, əlaqələrin olmasından birbaşa asılıdır, əks halda, o cansız əməkdaşlıq olacaqdır. Bu baxımdan iqtisadi münasibətlər sferasında dövlətlərarası əməkdaşlıq, müvafiq olaraq həmin dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı əməkdaşlığa yardım etmək və onu təmin etmək məqsədi daşıyır. Qeyd olunan məsələ Türkiyə - Azərbaycan münasibətləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001. с. 229

² Yenə orada, s.603

³ Международное частное право. Современные проблемы. М., 1994. с.200

Çünki bu dövlətlər arasında iqtisadi və ticarət münasibətləri daha çıx və uzunmüddətli xarakter daşıyır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrinin inkişafına yönəlmiş əməkdaşlıq haqqında Əlavə Protokolda (1997-ci il), iki ölkənin iş adamlarının imkanlarını daha da genişləndirmək, onlar arasında əməkdaşlığı gücləndirmək, kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrinə səmərəli köməklik göstərmək məqsədi ilə, bu sahədə tərəflərin fəaliyyətinin uzlaşdırılması qeyd olunur (m.1)

Bundan başqa, Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas sazişə (1998-ci il Bakı Sazişi) beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi üzrə Texniki Əlavədə, Tərəflərin yük və sərnişin daşınmasında gəmiçilik müəssisə və təşkilatları arasında əməkdaşlığa yardım etməsi qeyd olunur (maddə 4.2).

Göründüyü kimi, beynəlxalq əməkdaşlıq iki səviyyədə, dövlətlərarası səviyyədə və fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində həyata keçirilir. Bu Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında da nəzərdə tutulur. «Nəqliyyat haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Qanununa görə, nəqliyyat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, hökumətlərarası müqavilələr əsasında dövlətlər arasında, nəqliyyat müəssisələri və daşıyıcıları arasında, nəqliyyat müəssisələri və daşıyıcıları xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə birbaşa bağladığı müqavilələr əsasında həyata keçirilir (m.26).

Beynəlxalq əməkdaşlığın iki müxtəlif səviyyədə həyata keçirilməsi, bir tərəfdən, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin dövlətlərarası münasibətlərdən törəməsinə, digər tərəfdən, 1975-ci il Helsinki Yekun aktında qeyd olunduğu kimi, dövlətlərin əməkdaşlıq yolu ilə nail olmaq istədiyi məqsədlərə çatmasında müəssisə və təşkilatların, o cümlədən şəxslərin müsbət rol oynaya bilməsini¹ göstərir.

Beləliklə, beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi Türkiyə-Azərbay-

¹ Международное право в документах, М., 2000. с.30

can münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin başlıca hüquqi əsaslarından biridir.

İkinci belə bir əsas dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipidir. Bu prinsip bütövlükdə beynəlxalq münasibətlərin, o cümlədən Türkiyə- Azərbaycan münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsasında duran prinsiplərdəndir. Türkiyə və Azərbaycan arasında bağlanan əsas sazişlərdə, ya preambula hissəsində, ya da konkret maddələrdə münasibətlərin hüquq bərabərliyi və ya bərabərlik əsasında müəyyən olunması təsbit olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında 2002-ci il Müqaviləsinin preambulasında qarşılıqlı hüquqi yardımın milli suverenlik, hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsi göstərilir.

Bu prinsipə görə dövlətlər bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər və hər bir dövlətin hüququ onun vəzifəsinə uyğun olmalıdır. Suveren bərabərlik prinsipinin məzmunu ayrı-ayrı hüquqlardan ibarətdir. Beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət daşıyan hüquqlara aşağıdakılar aiddir: hüquq bərabərliyi, özünün siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sisteminin müstəqil seçmək və inkişaf etdirmək; öz qanunlarını və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququ. Sonuncu hüquq 1975-ci il Helsinki Yekun aktında təsbit olunmuşdur.¹ Bu hüquq müvafiq olaraq digər dövlətin öz qanun və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququna hörmət etmək vəzifəsini yaradır.

Öz qanun və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququ göründüyü kimi nomayaradıcılıq prosesini ifadə edir. Başqa sözlə, dövlət öz iqtisadi və siyasi sistemini müstəqil müəyyən etdiyi kimi, özünün qanun və inzibati qaydalarını (qanunvericilik sistemini- kursiv mənimdir) müəyyən etməkdə müstəqildir və digər dövlətlərdən asılı deyildir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, suverenlik anlayışı heç də mütləq və bölünməz anlayış deyildir. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq əlaqələrin in-

¹ Международное право в документах. М., 2000. с.26

kişafı fonunda suveren hüquqlar bölünə və məhdudlaşdırıla bilər. Praktiki olaraq üzv dövlətlər üçün məcburi olan sazişlər, tərəflərin suveren hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını (özünüməhdudlaşdırma) nəzərdə tutur.

Məsələn, dövlət müqavilə üzrə digər dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri üçün milli və ya daha əlverişli rejim müəyyən edərsə, öz hüququnu, yəni həmin dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri üçün xüsusi və ya az əlverişli rejim müəyyən etmək imkanını məhdudlaşdırır.¹

Belə məhdudlaşdırmalar əsasən dövlət sərhədlərini aşan münasibətləri (və ya xarici elementli), xüsusilə beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsində meydana çıxır. Bu münasibətlərin dövlətlərarası razılaşmalar olmadan dövlətdaxili qaydada tənzimlənməsində də məhdudlaşmalar ola bilər. Birincisi, milli və ya daha əlverişli rejim dövlətdaxili qanunvericiliklə də müəyyən oluna bilər. İkincisi, dövlət beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyini müəyyən edərkən münasibətin beynəlxalq (və ya xarici) xarakterini nəzərdən qaçırmır, çünki əks halda, özünün xarici dövlətdə olan fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqlarının müdafiəsini təhlükə qarşısında qoymuş olur.² Üçüncüsü, daxili qanunvericiliklə kolliziya norması müəyyən edilərkən, bu normanın xidməti funksiyası – müxtəlif ölkələrin dinc əməkdaşlığını təşkil etməsi, başqa sözlə, dövlətlərarası münasibətləri tənzim etmək imkanı nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu baxımdan dövlətin daxili qanunvericilik formasında beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsinə münasibət bildirməsi, bu sferada qəbul etdiyi aktlarının onun xarici siyasətini ifadə etməsini³ şərtləndirir. Xarici siyasətin həyata keçirilməsində isə dövlət nə qədər suveren olsa da, bərabərlik və digər prinsiplərə riayət etməlidir.

Suveren bərabərlik prinsipinin əsas ünsürü kimi dövlətlərin

¹ Международное частное право. Современные проблемы. М., 1994. с.201

² Федосеева Г.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.13

³ Луниц Л.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.49

hüquq bərabərliyi, onların hüquq sistemlərinin, mükəyyət sistemlərinin, özlərinin siyasi və iqtisadi sistemlərini sərbəst seçmək hüquqlarının bərabər kimi, normaların təbii prosesinə də şamil olunur. Belə ki, kolliziya norması xarici hüquqa istinad etdikdə, məhkəmə həmin dövlətin hüququnun başqa hüquqi sistemə mənsub olmasını əsas götürərək həmin hüququn normasının tətbiqindən imtina edə bilməz. Çünki dövlətlərin hüquq sistemləri arasındakı fərq, onların eyni hüquqi sistemə mənsub olması halında da ola bilər.

Deməli, dövlət həm öz hüquq normalarını müəyyən edərkən, həm də onlar həyata keçirilərkən digər dövlətin hüquq sisteminə bərabərlik prizmasından yanaşmalıdır və bununla dövlət öz hüquq sistemində də qarşılıqlı şəkildə digər dövlətlərin hörmətlə yanaşması üçün şərait yaratmış olur. Burada A.A.Rubanovun fikirləri ilə razılaşmaq olmaz ki, «hörmət etməyin» obyektini yalnız dövlətə mənsub olan suveren hüquq, yəni qanunlar və inzibati qaydalar müəyyən etmək hüququdur. Əslində dövlətin öz qanun və inzibati qaydalarını müəyyən etmək hüququna hörmət etməsi öhdəliyi, həmin dövlətə mənsub olan suveren hüquqa, həm də onun müəyyən etdiyi normalar sistemində münasibət kimi qəbul olunmalıdır. Öz ərazisində xarici ölkənin hüquq normalarının tətbiqinə icazə vermək, xarici hüquq əsasında yaranan subyektiv hüquqları tanımaq, xarici hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiq praktikasına uyğun müəyyən etmək və s. xarici dövlətin hüquq sistemində hörmətin ifadəsidir.

Beləliklə, suveren bərabərlik prinsipi həm birbaşa olaraq, həm də beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərinin, məsələn, qarşılıqlıq, milli rejim, dövlət immuniteti və s. prinsiplərin məzmununu müəyyən etməklə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi əsasını təşkil edir.

Türkiyə və Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət etmə prinsipi xüsusi hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla,

insan hüquqları məsələsinin milli-hüquqi tənzimləmə sferasından kənara çıxaraq beynəlxalq tənzimləmə sferasına daxil olmasına baxmayaraq, dövlətin iştirakı olmadan bu hüquqların təmin edilməsi qeyri-mümkündür.¹ Digər tərəfdən, insan hüquqlarının təmin edilməsi ilk növbədə, dövlətin və ya dövlətlərin əsas məqsədini təşkil edir. Bu məqsəd BMT Nizamanməsində (m.1, b.3)², həmçinin BMT üzvü kimi həm Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (m.12)³, həm də Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasında (m.5)⁴ (Anayasında) təsbit edilmişdir. Eyni zamanda insan hüquqlarına hörmət prinsipi Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin hüquqi əsasını təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə 1994-cü il Müqaviləsində, insan hüquqları və əsas azadlıqlara əsaslanan demokratik hüquqi dövlət quruculuğunda birgə səyləri artırmağa qərarlı olan tərəflərin (preambula) siyasi, iqtisadi, ticarət, elm, texnika və s. sferalarda əməkdaşlığının digər prinsiplərlə yanaşı, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi əsasında həyata keçirilməsi qeyd olunur (m.3).

İkincisi, xüsusi hüquq, reallıqda, praktiki həyatda insan hüquqları ilə daha sıx bağlı olan hüquq sferasıdır.⁵ Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə obyektinin xüsusi münasibətlərdən ibarət olmasını nəzərə alsaq, onda beynəlxalq xüsusi hüququn insan hüquqları ilə sıx bağlı olması və beynəlxalq əməkdaşlıq kimi insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin edilməsinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin əsas məqsədi olması qənaətinə gəlmiş olarıq. Çünki beynəlxalq mülki və ticarət dövrü-

yəsində insan hüquqlarının realizəsi, müdafiəsi və onlara riayət edilməsi məhz beynəlxalq xüsusi hüquq institutlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Konkret insan hüquqlarına riayət edilməsi isə beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənen münasibətlərin yaranmasını şərtləndirir.¹ Belə şəraitdə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipinə əsaslanması qeyri-mümkündür.

Üçüncüsü, beynəlxalq xüsusi hüquqda söhbət xüsusi subyektlərin, sözün geniş mənasında xaricilərin hüquqlarının təmin edilməsindən gedir.² Qeyd olunan amil də beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin özünəməxsusluğudur. Bu baxımdan xaricilərə münasibətdə tətbiq olunan milli rejim, daha əlverişli rejim prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləməsinin xüsusi prinsipləri kimi ümumtənlənmiş prinsip olan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinə əsaslanır.

Bundan başqa, beynəlxalq xüsusi hüquqda söhbət, başqa bir dövlətdə, konkret olaraq Türkiyə üçün Azərbaycanda, Azərbaycan üçün Türkiyədə əldə olunan hüquqların təmin edilməsindən gedir. Bu baxımdan, beynəlxalq nəzakət və ya qarşılıqlıq, ümumi qayda haqqında qeyri-şərt, dövlət immuniteti kimi beynəlxalq xüsusi hüququn xüsusi prinsipləri insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinə əsaslanır və sonuncuların tətbiqi hədləri ilk növbədə insan hüquqlarına hörmət prinsipinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir.

Xaricdə əldə edilmiş subyektiv hüquqların müdafiəsi üçün şəraitin yaradılması, hüquq sahəsi kimi insan hüquqlarının geniş mənada əsas məqsədinə aiddir.³ İnsan hüquqları haqqında 1948-ci il Bəyənnaməsində nəzərdə tutulan «harada olmasından asılı

¹ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М., 2000, с.159

² Международное право в документах. М., 2000, с.15

³ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009. s. 7

⁴ Xarici ölkələrin konstitusiyası // Qanun jurnalı, 1994. №2-3, с.153

⁵ Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. М., 2001, с.655- 656.

¹ Муранов А.И. Права человека и международное частное право // ПЕМП. 2003, СПб, 2003, с.166

² Международное частное право. Современные проблемы. М., 1994, с.24

³ Муранов А.И. Право человека и международное частное право // ПЕМП. СПб. 2003, с.169

olmayaraq hər bir insan onun hüquq subyektliyinin tanınması hüququna malikdir» müddəası da (m.6) ¹ bu məqsədə xidmət edir. Beynəlxalq xüsusi hüquqi baxımından fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun şəxsi qanunu (lex personalis) ilə müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununda vətəndaşlığı olan şəxsin şəxsi qanunu onun vətəndaşı olduğu dövlətin qanunu (lex patrial, lex nationalis), vətəndaşlığı olmayan şəxsin şəxsi qanunu onun daimi yaşadığı yerin qanunu (lex domicili) hesab olunur (m.9).² Oxşar müddəa müəyyən fərqlə «Türkiyə Respublikasının 1982-ci il Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında» Qanununda nəzərdə tutulur (m.4, və m.8).³

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün əhəmiyyətindən çox danışmaq olar, amma tədqiqat işinin həcmi nəzərə alaraq nəticə kimi onu qeyd edə bilərik ki, bu prinsip Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi bazasını təşkil edir.

Bu prinsipin məzmunu müəyyən edir ki,:

1) qloballaşma şəraitində insan hüquq hüquqlarının təmin edilməsi məsələsində beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi yeni səviyyəyə nail olur.⁴ Beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı Azərbaycan və Türkiyə Respublikası həm normayaratma prosesində, həm də tətbiq prosesində də bu amili nəzərdən qaçırmamalıdırlar;

2) beynəlxalq ümumi (dövlətlərarası) hüquqi tənzimləmə ilə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə sıx şəkildə bağlıdır. Başqa sözlə, insan hüquqlarına hörmət prinsipi və ondan irəli gələn

milli rejim, qarşılıqlıq, daha əlverişli rejim və s. beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri iki istiqamətdə tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir, birincisi, milli hüquq subyektlərinə münasibətlə dövlətlərarası münasibətləri tənzim edir, ikincisi, ayrıca olaraq hər bir dövlətin milli hüquq subyektlərinə olan münasibətini müəyyən edir;

3) bu prinsip qeyd etdiyimiz kimi beynəlxalq xüsusi hüququn prinsip və normalarının müəyyən edilməsinin hüquqi əsası olması ilə yanaşı, hər bir şəxsiyyətin hüquqi statusunun müəyyən elementlərinin birbaşa tənzimləyicisi və qarantı kimi çıxış edir. ¹Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən (m.71. VI) Azərbaycan Respublikasının ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir». ²Eyni zamanda konkret şəxslər üzərinə müəyyən öhdəliklər qoyur. Məsələn, «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında» 1966-cı il Paktında qeyd olunduğu kimi «hər hansı dövlət, qrup və ya şəxs beynəlxalq səviyyədə tanınan hər hansı hüquq və azadlığın məhv edilməsi və ya qeyri-hüquqi yollarla məhdudlaşdırılmasına yönələn hər hansı hərəkəti etmək hüququna malik deyildir» (m.5, b.1).³

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi bazasını təşkil edən əsas prinsiplərdən biri də beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipidir. Beynəlxalq münasibətlərdə bu prinsip suveren bərabərlik prinsipi ilə demək olar ki, eyni çəkiyə malikdir. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə baxımından, həm normayaratma prosesində, həm də tətbiq prosesində bu prinsipə riayət edilməlidir. Belə ki, dövlət özünün qanun və inzibati qaydalarını müəyyən edərkən, özünün beynəlxalq hüquq

¹ Международные акты о правах человека. Сборник документов. М., 2000, с.40

² Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyatı. Bakı, 2001, s.527

³ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001.с.575-576

⁴ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI века. М., 2000. с.159

¹ Международное право /Отв. ред. И.В.Игнатенко, О.И.Тиунов, М.,2002. с.30

² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009. s. 24

³ Международные акты о правах человека. Сборник документов. М., 2000. с.55

üzrə öhdəliklərini nəzərə almaqla yanaşı, xarici hüququn tətbiqi zamanı beynəlxalq nəzakət və ya qarşılıqlıq prinsipindən irəli gələn öhdəliyə əsasən ya xarici hüquq normaları tətbiq etməli və ya bu hüquq əsasında əldə olunan subyektiv hüquqları tanımalıdır.

1970-ci il «Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında» Bəyannamədən¹ və 1975-ci il Helsinki Yekun aktından² da bəlli olduğu kimi beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklər: BMT Nizamnaməsindən, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalardan və beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərdən ibarətdir və bu öhdəliklərlə bağlı ziddiyyətlər yarandıqda BMT Nizamnaməsinin 103-cü maddəsinə müvafiq olaraq Nizamnamə üzrə öhdəliklərə üstünlük verilir.³

Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə bu prinsip özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla, burada dövlət iki istiqamətdə öhdəlik yerinə yetirir. Məsələn, xarici şəxslərə milli rejimin tətbiq edilməsini müəyyən edən Azərbaycan Respublikası həmin xarici şəxslər qarşısında, həmçinin həmin şəxslərin mənsub olduqları dövlət qarşısında öhdəlik daşıyır. Əgər bu rejim beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunursa, Azərbaycan Respublikasının həmin dövlət qarşısında öhdəliyi beynəlxalq müqavilədən irəli gələn öhdəlikdir. Bu rejim daxili qanunvericiliklə müəyyən olunursa, onda Azərbaycan Respublikasının həmin dövlət qarşısında öhdəliyi insan hüquqlarına hörmət prinsipinə əsaslanan öhdəlik olur. Həmin rejimin tətbiq edildiyi xarici şəxslərə münasibətdə isə Azərbaycan Respublikası hər iki halda öhdəlik daşıyır. Bütün hallarda öhdəliyin pozulması isə müvafiq məsuliyyətlə müşayiət olunur.

İkincisi, bu prinsipin beynəlxalq xüsusi hüquqda fəaliyyət sferası beynəlxalq ümumi hüquqda olandan genişdir. Bu, sub-

¹ Международное право в документах, М., 2000. с.23

² Yenə orada, s.30-31

³ Международное право в документах, М., 2000. с.30

yektlərin dairəsinin geniş olması ilə əlaqədardır. Çünki prinsip dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, fiziki və hüquqi şəxslərə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarına da şamil edilir. Digər tərəfdən, öhdəliklərin dairəsinin genişliyi ilə izah edilməlidir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda subyektlər ümumtanınmış prinsip və normalardan, o cümlədən, beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərlə yanaşı, müvafiq dövlətlərin qanunvericiliyindən və konkret kontraktlardan irəli gələn öhdəlikləri də yerinə yetirməlidirlər.¹

Göründüyü kimi, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prinsipi beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə həm dolayısı ilə, yəni beynəlxalq xüsusi hüququn prinsip və normalarının məzmununu müəyyən etməklə, həm də birbaşa hüquqi baza rolunu oynayır. Belə ki, dövlətlə yanaşı, fiziki və hüquqi şəxslər də kontrakt üzrə, öhdəliklər və daxili qanunvericiliyin müəyyən etdiyi öhdəliklərlə bərabər, beynəlxalq hüquq üzrə yaranan öhdəlikləri də yerinə yetirməlidir. Çünki dövlət və cəmiyyət qarşısında hüquq və azadlıqlardan bilavastə² irəli gələn vəzifələr daşıyan hər bir şəxs (Konstitusiyaya, m.72) həm də beynəlxalq birlik qarşısında müəyyən vəzifələr daşıyır. Onların öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirməsi BMT-nin prinsip və məqsədlərinə zidd olmamalıdır. Qeyd olunan müddəa eynilə 1948-ci il Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsində də öz (maddə 30, b.3) təsbitini tapmışdır.³

Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün əhəmiyyət daşıyan ümumtanınmış prinsiplərdən biri də mübahisələrin dinc vasitələrlə həll edilməsidir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda bu prinsipin

¹ Галенская Л.Н. Действие общих принципов международного права в сфере международного частного права //ЖМЧП. 1996, №1-2, с.10

² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009. s. 24

³ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI века. М., 2000. с.159

də fəaliyyət dairəsi genişlənilir. Belə ki, burada həm dövlətlərin arasında, həm də dövlətlə digər dövlətin subyektləri arasında, o cümlədən iki dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan mübahisələrin həll edilməsindən söhbət gedir. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətə önəm daşıyan bir məsələ də fiziki və hüquqi şəxslər səviyyəsində və ya dövlətlə digər dövlətin subyektləri arasında mübahisələrin subroqasiya qaydasında və ya diplomatik müdafiə formasında dövlətlərarası mübahisələrə çevrilməsidir. Bu cür mübahisələrə də, ikitərəfli müqavilələrdə təsbit olunan təfsir və tətbiq ilə bağlı yaranan mübahisələrin həll edilməsi qaydasında baxılmalıdır.

Sadəcə dövlətlərarası mübahisələr birbaşa danışıqlar yolu ilə və beynəlxalq mexanizmlər çərçivəsində həll edilir. Fiziki və hüquqi şəxslər və onlarla dövlət arasında yaranan mübahisələr həm birbaşa danışıqlar yolu ilə, həm də dövlətdaxili və beynəlxalq mexanizmlər çərçivəsində həll edilir. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında» 1994-cü Sazişində, tərəflərdən biri və digər tərəfin investorları arasındakı mübahisələrin məsləhətləşmə və danışıqlar vasitəsilə, bu olmadıqda mübahisə iştirakçısı olan tərəfin məhkəmə orqanlarında həll edilməsi, bir ilə ərzində qəti qərar qəbul olunmadıqda investorun istəyinə uyğun olaraq ya İnvestisiya Mübahisələrinin Tənzimlənməsi üzrə Mərkəzdə, ya Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə BMT Komissiyası YUNSAT-ın Arbitraj Prosedura qaydalarına əsasən yaradılmış xüsusi arbitraj məhkəməsində, ya da Paris Beynəlxalq Ticarət Palatasının Arbitraj məhkəməsində həll edilə bilməsi qeyd olunur (m.7).

Digər ümumtanınmış prinsiplər, məsələn, daxili işlərə qarışmamaq, güc tətbiq etməmək və s. də beynəlxalq xüsusi hüquq üçün əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən, tədqiqat obyektinin predmetinin məhz Türkiyə və Azərbaycan arasında münasibətlərin təşkil etməsi bütün ümumtanınmış prinsiplərin hüquqi baza olmasını şərtləndirir. Lakin tədqiqat predmetinin həcmi nəzərə

alaraq, biz beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətə üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan prinsipləri təhlil etməyə çalışdıq.

Bu mövzu üzrə aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar: 1) beynəlxalq hüququn bütün ümumtanınmış prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətə üçün hüquqi baza rolunu oynayır. Əlbəttə bunlardan bir çoxu tənziyyətin özünə məxsusluğu baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır; 2) ümumtanınmış prinsiplər Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində həm birbaşa, həm də dolayısı ilə, yəni beynəlxalq xüsusi hüququn formal əsasını təşkil edən prinsip və normaları vasitəsilə çıxış edirlər; 3) ümumtanınmış prinsiplər Türkiyə-Azərbaycan arasında hüquqi inteqrasiyanın hüquqi əsasını təşkil edir. Məhz buna görə də, bu prinsiplərin hər iki ölkənin ümumi qaydasına (ordre public) daxil edilməsi zəruridir. Bu, iki ölkə arasında hüquqi inteqrasiyanın sabit olmasını şərtləndirir. Hüquqi inteqrasiyanın olması isə, bir tərəfdən, siyasi və iqtisadi inteqrasiyanın dinamikliyini, digər tərəfdən, beynəlxalq orqanlarda, üçüncü dövlətlərlə münasibətlərdə Türkiyə və Azərbaycan respublikalarının həmrəy olmasını təmin edə bilər.

2.3. Beynəlxalq nəzakət prinsipi

Beynəlxalq nəzakət (comitas gentium comity) beynəlxalq xüsusi hüququn qədim köklərə malik olan institutlarından biridir. XVII əsrdə holland doktrinasında meydana gələn bu institut, o dövr üçün xarakterik olan beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq iqtisadi dövriyyəni sürətləndirmək üçün əlverişli şərait yaradılması tələblərindən və sırf ərazi prinsipinə əsaslanan dövlətdaxili hüququn bu tələblərini yerinə yetirə bilməməsi zərurətindən irəli gəlmişdir.

O dövrdə hökmran olan ərazi prinsipinə görə, dövlətin daxili hüququ yalnız onun ərazisində qüvvədədir və həmin ərazidə olan bütün şəxslərə və əşyalara şamil olunur. Bu prinsipin tətbiqi, bir

tərəfdən, dövlətlərin hüquqları arasında kolliziyaların yaranmasının qarşısını alırsa, digər tərəfdən, bir dövlət ərazisində əldə olunan subyektiv hüquqların, bağlanmış əqdlərin tanınmasını və etibarlı olmasını təmin etmir. Beynəlxalq nəzakət əsasında isə hər bir dövlət özünün sərhədləri çərçivəsindən kənarında, müvafiq dövlətin hüququ əsasında əldə olunan subyektiv hüquqları və bağlanan əqdləri tanıyır. Beynəlxalq nəzakət nəzəriyyəsinin yaradıcılarından hesab olunan Ulrik Quber yazırdı ki, baxmayaraq ki, bir ölkənin hüququ digər ölkənin ərazisində bir başa qüvvəyə malik deyil, eyni zamanda başqa ölkədə etibarlı hesab olunan əqdlərin dövlət ərazisində qeyri-etibarlı hesab edilməsi, dövlətlər arasında ticarətin və mübadilənin inkişafı üçün ən qeyri-münasib haldır.¹

Beynəlxalq nəzakət prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsipi olması ilə yanaşı, beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı bir sıra məsələlərin həll edilməsi üçün də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu prinsip, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə ərazi prinsipinin, dövlət suverenliyinin mütləq olması fikirlərinin düzgün olmadığını göstərməklə yanaşı, beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti məsələsinə də aydınlıq gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında son məsələ ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Bir qrup müəlliflərin fikrincə, xarici hüququn tanınmasını hər bir dövlət müstəqil olaraq öz qanunvericiliyi ilə müəyyən edir və bununla bağlı təsbit olunan normalar (kolliziya normaları) da dövlətdaxili hüquqa aiddir.² Beynəlxalq hüquqi nəzəriyyə nöqtəyindən çıxış edən müəlliflər isə kollizion normaların «xalqların susmaqla razılığa gəlişinin» nəticəsi olmasını qeyd edirlər.³

Əslində beynəlxalq nəzakət-qarşılıqlı əməkdaşlığın adət mənzəli «yumşaq» formasıdır. Beynəlxalq nəzakət prinsipi bey-

¹ Международное частное право. Современные проблемы. М., 1994. с.213

² Лунц Л.А. Курс международного частного право. М., 2002. с.128

³ Yənə orada, s.128-129

nəlxalq xüsusi hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı olsa da, Q. Meyerin qeyd etdiyi kimi, həm də siyasi kateqoriyadır, çünki ilk növbədə dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinin əsasını müəyyən edir. Bu baxımdan «comity, xarici siyasi davranışın standartı» kimi müəyyən olunur.¹ Qeyd oluna standart tam olaraq Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri üçün də əsas rolunu oynayır.

İstər əvvəllər, istərsə də müasir hüquq doktrinasında beynəlxalq nəzakət, hüquqi qüvvəyə malik olmayan, dövlətlərin öz arzusu əsasında həyata keçirilən, xarici dövlətlərə və onların vətəndaşlarına imtiyaz və üstünlüklər verilməsinə, rəsmiyyətin ləğv olunmasını, hörməti ifadə edən xeyirxahlıq və dostluq aktı kimi müəyyən olunur.² Bu yanaşma məhkəmə təcrübəsində də mövcud olmuşdur. Məsələn, Lunter Seqor işi üzrə 1921-ci il tarixli İngilis məhkəməsinin çıxardığı qərarda comity-əxlaq prinsipi kimi qeyd olunur.³

Lakin hazırda beynəlxalq nəzakət prinsipinin məzmununda müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Əvvəla qeyd olunduğu kimi dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi baxımından «prinsip» anlayışı özündə həm ideya, həm də normativ məzmunu birləşdirir. Prinsip müvafiq davranışın hüquqi məcburiliyini təmin edir.⁴ İkincisi, comity xarici hüquq normalarını tətbiq edən məhkəmənin mənsub olduğu dövlətin mühüm həyati maraqlarına toxunur, başqa sözlə, xarici hüququn tətbiqi sadəcə nəzakət xatirinə edilmir, onu tətbiq edən dövlətin özünün maraqlarından irəli gəlir. Bu mənada, comity siyasi deyil, daha doğrusu, hüquqi prinsipdir.⁵ Həqiqətən hər bir dövlət beynəlxalq xüsusi hüquq

¹ Maier H.G. Extraterritorial Jurisdiction at a Crossroads: an intersection between public and private interuational Law// Awer. J.Intern.Law.Wash.-1982-vol.76, №2, p. 283

² Словарь международного права / Отв.ред. Б.М. Клименко.М., 1986, с.23

³ Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного право: правовые категории. М., 2002. с.86

⁴ Yənə orada, s. 87

⁵ Maier H.G. Op.cit, p. 283

qanunvericiliyini müəyyən edərək öz subyektlərinin xarici ölkələrdə hüquqlarının təmin edilməsi, beynəlxalq ticarət dövryyəsinin genişləndirilməsi və sair kimi maraqları nəzərə alır. Eyni zamanda bir ölkədə bağlanan əqdlərin başqa ölkələrdə etibarlı olması beynəlxalq həyatın zəruri amilidir. Xüsusilə ticarət münasibətlərində əqidlərin etibarlılığı dövlətlərarası ticarətin həyata keçirilməsində önəmli rol oynayır. O halda müəyyən ediləcək qaydaların həmin etibarlılığını nəzərə alacaq meyarlara uyğun olması zəruridir.¹ Son dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində ikitərəfli kolliziya normalarının təsbit olunması, sıx bağlılıq prinsipinə əsaslanan seçim qaydasına üstünlük verilməsi və s. qeyd etdiyimiz maraqların nəzərə alınmasının nəticəsidir. Belə ki, kolliziya normaları konkret dövlət ərazisində xarici hüququn tətbiqini sanksiyalaşdırır. Bu sanksiyalaşdırmanın hüquqi əsasını isə beynəlxalq nəzakət və əməkdaşlıq prinsipləri təşkil edir.

Üçüncüsü, beynəlxalq nəzakət prinsipi dövlətlərin suveren hüquq bərabərliyi, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, daxili işlərə qarışmamaq və sair kimi ümumtanınmış beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanır. Həmin prinsiplər içərisində insan hüquqlarına hörmət prinsipi xüsusi yer tutur. Çünki məhz bu prinsip xaricdə əldə olunmuş subyektiv hüquqların öz ərazisində tanınması və təmin olunmasını dövlətin üzərinə bir öhdəlik kimi qoyur. Digər tərəfdən bu prinsip, dövlətin suveren hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını da şərtləndirir. Belə ki, dövlət xarici şəxslər üçün milli və ya daha əlverişli rejim müəyyən etməklə yanaşı, dövlətin səlahiyyətli orqanları nəinki xarici hüquq normalarını tətbiq etməlidirlər, hətta yalnız ümumhüquqi xarakterə malik olmasını əsas götürərək həmin normaların tətbiqini məhdudlaşdırma bilməzlər. (Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunu m.1.4).

¹ Aysel Çelikel. Milletlərarası özel hükkuk. İstanbul, 1995, s.30

Beynəlxalq nəzakət prinsipi beynədxalq hüququn dövlətlərin hüquq bərabərliyi, beynəlxalq əməkdaşlıq, insan hüquqlarına hörmət və s. kimi ümumtanınmış prinsiplərinin məzmunundan irəli gəlir və belə demək mümkünsə, həmin prinsiplərin, əsasən insan hüquqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq xüsusi tərəfini ifadə edir. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq sferaya çıxması, insan hüquqlarına hörmət prinsipinin beynəlxalq qaydada pozitivləşməsi, bir tərəfdən, adət norması olan beynəlxalq nəzakətin pozitiv əsaslarının yaranmasını təmin edir, digər tərəfdən, dövlət suverenliyi və beynəlxalq nəzakət prinsipləri arasında qarşıdurmada ikinciyə daha çox üstünlük verilməsinə şərait yaradır.

Bu baxımdan beynəlxalq nəzakət prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn əsas xüsusi prinsipi olmaqla digər prinsip və normaların məzmununun müəyyən edilməsində hüquqi əsası rolunu oynayır. Məsələn, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt, dövlət immuniteti, qarşılıqlı əməkdaşlıq və s. prinsipləri beynəlxalq nəzakət prinsipindən irəli gəlir. Bundan başqa, anqlo-sakson hüquq sistemində tətbiq olunan əldə edilmiş hüquq nəzəriyyəsi (vested rights), kontinental hüquq sistemində tətbiq olunan vətəndaşlıq qanunu (lex patriae) prinsipi də beynəlxalq nəzakət prinsipi bazasında formalaşmışdır.

Eyni zamanda, dövlətlər arasında əməkdaşlığın artması və beynəlxalq müqaviləyə əsaslanan qarşılıqlıqdan geniş istifadə edilməsi, müasir beynəlxalq münasibətlərdə beynəlxalq nəzakət prinsipinin birbaşa tətbiq olunması hallarını azaltmışdır. Bu hal Türkiyə - Azərbaycan münasibətləri üçün daha çox xarakterikdir. Çünki Türkiyə və Azərbaycan arasında sıx əməkdaşlığın olması və ikitərəfli münasibətlərin daha çox ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənməsi adət norması olan beynəlxalq nəzakət qaydasında qarşılıqlığın tətbiqini məhdudlaşdırır. Eyni zamanda nə Azərbaycan Respublikasının nə də Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyində və ikitərəfli müqavilələrində beynəlxalq nəzakət anlayışı və beynəlxalq nəzakətə əsaslanan qaydaların müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmur.

Qeyd olunan amillər Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində beynəlxalq nəzakətin tətbiqini inkar etmir. Əvvəla ümumi formada olsa da, hər iki dövlətin qanunvericiliyində vətəndaşlıq prinsipinin, ikitərəfli kolliziya normalarının, xarici hüququn maddi normalarının olduğu kimi tətbiqinin təsbit olunması bu prinsiplərin normativ qaydada realizə olunduğunu göstərir. İkincisi, beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığını heç də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Vərəsəlik, ailə, əqli mülkiyyət istisna olmaqla, mülkiyyət və sair münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrə əsaslanması və müvafiq münasibətləri tənzimləyən çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə Türkiyə və Azərbaycanın hər ikisinin eyni vaxtda iştirak etməməsi, eləcə də beynəlxalq xüsusi münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsində hüquqi əsas ola biləcək «Mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında» Azərbaycan və Türkiyə arasında bağlanan 1992-ci il və 2002-ci il müqavilələrində yalnız prosessual aspektlərin təsbit olunması və s. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq nəzakətə əsaslanan faktiki qarşılıqlıqdan istifadə olunmasını zəruri edir.

Buradan başqa bir maraqlı sual ortaya çıxır, beynəlxalq nəzakət qarşılıqlıq tələbi ilə müşayiət olunurmu? Bu məsələ ilə bağlı mövqelər fərqlənir. Birinci qrup mövqeyə görə beynəlxalq nəzakət aktı qarşılıqlıq tələbi ilə müşayiət olunmur və analoji cavab tədbirlərinin görülməsini tələb etmir, eyni zamanda retorsiya və ya repressali üçün əsas ola bilməz.¹ Ümumiyyətlə, beynəlxalq nəzakətin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq hüquqi öhdəlik mövcud deyil.²

Digər qrup mövqeyə görə müasir beynəlxalq nəzakət (con-
tratsie internationale) konsepsiyasının əsasında qarşılıqlıq durur.

¹ Словарь международного право. М., 1986, с.23

² Aysel Çelikel. Milletlerarası özel hükuk. İstanbul, 1995, s.30

Belə ki, hüquqi yardım haqqında dövlətlər arasında beynəlxalq müqavilə olmadıqda, qarşılıqlı yardım qarşılıqlı nəzakət prinsipi əsasında həyata keçirilir.¹ Lakin bu prinsipin köməyi ilə xarici dövləti əməkdaşlığa məcbur etmək olmaz.²

Əslində qarşılıqlıq beynəlxalq nəzakət prinsipinin zəif cəhətidir. Çünki bir dövlətin davranışından asılı olaraq subyektiv hüquqları tanımaq və normaları tətbiq etmək insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından da səmərəli deyil. Amma dövlət xarici hüququ tətbiq edərkən özünün maraqlarından çıxış edir və bu baxımdan hüququnu tətbiq etdiyi dövlətin analoji hallarda necə davranması onun üçün müəyyən maraq kəsb edir. Aralarında hüquqi əməkdaşlıq haqqında müqavilə olmadığı hallarda dövlətin beynəlxalq nəzakət qaydasında qarşılıqlıq əsasında yardıma güvənməyə haqqı var.³

Göründüyü kimi, dövlətlərin formal olaraq razılaşması olmasa da, bir-birinə münasibətdə davranışları faktiki olaraq qarşılıqlı olur. Bu da qeyd etdiyimiz kimi onların maraqlarından irəli gəlir.

Beləliklə, beynəlxalq nəzakət prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsipi olmaqla beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən irəli gəlir və digər beynəlxalq xüsusi hüququn prinsip və normalarının hüquqi bazası qismində çıxış edir. Beynəlxalq nəzakət prinsipi Türkiyə və Azərbaycan arasında beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənən beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı münasibətlərin nizama salınmasında beynəlxalq adət norması qismində iştirak edir. Beynəlxalq nəzakət beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı dövlətlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın faktiki formasıdır. Dövlətlər arasında formal qarşılıqlı əməkdaşlıq isə beynəlxalq nəzakət prinsipindən irəli gəlir.

¹ Нешатаева Т.Н. Международный гражданский процесс. М., 2001, с.179

² Шах.Х. Международное гражданское процессуальное право. М., 2001, с.81

³ Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного право: правовые категории. М., 2002. с.86

2.4. Beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi üzrə dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipi

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tətbiqi üzrə dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı prinsipi (qarşılıqlıq) beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsiplərindəndir. Bu prinsip, bir tərəfdən beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının səmərəli realizəsini, digər tərəfdən, beynəlxalq hüququn subyektlərinin (dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin-kursiv mənimdir) hüquq və maraqlarını təmin edir.¹ Qarşılıqlıq yalnız kolliziya normalarının tətbiqi ilə bağlı deyil, həm də maddi hüquqi və prosessual normaların tətbiqində də meydana çıxır. Bu baxımdan maddi hüquqi, kolliziya-hüquqi və prosessual hüquqi mənada qarşılıqlıq fərqləndirilir.

Qarşılıqlıq ən azı iki dövlət arasında tətbiq olunan və birinin ərazisində digərinin vətəndaşlarının eyni mahiyyətli haqlarının tanınmasını ifadə edən mühüm bir prinsipdir.² Dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığının əsasında onların hüquq bərabərliyi prinsipi durur. Qarşılıqlıq beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirak edən «dövlətlərin bərabərliyinin qarşılıqlı təshih edilməsidir».³

Dövlətlərin bərabərliyi beynəlxalq ümumi hüququn prinsipidir. Qarşılıqlı əməkdaşlıq isə bərabərlik prinsipin xüsusi hüquqi tərəfidir. Başqa sözlə, bərabərlik və qarşılıqlıq bir medalın iki tərəfidir; ümumi münasibətlərdə dövlətlər bərabərdirlər, xüsusi sferada isə onlar öz vətəndaşlarının hüquqlarına münasibətdə qarşılıqlı imtiyazlı rejim müəyyən edirlər.

Bu fikirlərlə razılaşaraq onu əlavə etmək olar ki, dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığının hüquqi əsasını onların hüquq bərabərliyi prinsipi ilə yanaşı, insan hüquqlarına hörmət prinsipi təşkil edir. Belə ki, hüquq bərabərliyi öz ifadəsini, dövlətlərin qa-

nunlarının, o cümlədən dövlət orqanlarının qəbul etdikləri qərarların qarşılıqlı tanınmasında tapır. Xarici hüquqa və xarici məhkəmə qərarlarına hörmət edilməsi, ölkənin ərazisindən kənardə yerləşən fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsinə kömək edir. Xüsusi münasibətlərdə qarşılıqlıq prinsipindən imtina edilməsi xüsusi şəxslərin hüquq və maraqlarının, son nəticədə isə müasir beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığın ümumi prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.¹

Qeyd olunanlar, bir tərəfdən, beynəlxalq xüsusi tənzimləmə ilə beynəlxalq ümumi tənzimləmənin sıx bağlı olmasını, digər tərəfdən, qarşılıqlıq prinsipinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasını və dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsində iştirak etməsini göstərir. Bu baxımdan qarşılıqlıq prinsipi Türkiyə və Azərbaycan arasındakı ikitərəfli münasibətlərin mühüm hissəsini təşkil edən ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Müasir şəraitdə qarşılıqlıq prinsipi əməkdaşlıq edən tərəflərin, konkret halda Türkiyə və Azərbaycan arasında əlaqələrin bərabər əsaslarla həyata keçirilməsini şərtləndirir. Bu bərabərlik, əməkdaşlıq edən dövlətlərlə yanaşı, həmin dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərinin, o cümlədən onların hüquq sistemlərinin bərabər olmasını göstərir. Başqa sözlə, öz vətəndaşlarının (o cümlədən hüquqi şəxslərinin) rifahı naminə dövlətlərin bir-birilə əməkdaşlıq etməsi vəzifəsini yaradan qarşılıqlıq prinsipinə görə, Azərbaycan dövləti Türkiyə dövlətinə bərabər statuslu tərəfdəş kimi münasibət bəsləməklə yanaşı, onun vətəndaşlarının hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı, onlara öz vətəndaşları kimi münasibət göstərməli, Türkiyə hüququnun öz ərazisində tətbiqinə, Türkiyə məhkəmələrinin qərarlarının tanınması və icrasına hörmətlə yanaşmalıdır. Türkiyə Respublikası da Azərbaycan Respublikasına,

¹ Нешатаева Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс. М., 2004, с.73

² Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. İstanbul.1997, s.56

³ Корецкий В.М. Оговорка о взаимности в международном частном праве. // Избранные труды. Киев, 1989, с.71

¹ Нешатаева Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс. М., 2004, с.75

onun vətəndaşlarına, hüququna və məhkəmə qərarlarına münasibətdə də eyni mövqedən çıxış etməlidir.

Bu anlayışda hər üç mənada: maddi-hüquqi, kollizion-hüquqi və prosessual-hüquqi mənada qarşılıqlıq ifadə olunur. Maddi-hüquqi mənada qarşılıqlığa görə, dövlət öz ərazisində xarici dövlətin şəxslərinə müəyyən həcmdə hüquq və vəzifələri o şərtlə verir ki, həmin xarici dövlət də qarşılıqlı olaraq onun şəxsləri üçün oxşar hüquq və vəzifələr müəyyən etmiş olsun. Maddi-hüquqi mənada qarşılıqlığın iki növü: maddi və formal növləri mövcuddur. Əgər dövlət qarşılıqlı olaraq öz vətəndaşlarına, onun xarici şəxslərə müəyyən etdiyi hüquqi vəziyyətə ekvivalent hüquqi vəziyyətin verilməsi şərtini irəli sürürsə, bu maddi qarşılıqlıqdır. Formal qarşılıqlıqda dövlətlər qarşılıqlı olaraq, digər dövlətin şəxslərinin hüquqi vəziyyətini öz vətəndaşlarının hüquqi vəziyyətinə bərabərləşdirir. Dövlətlərin təcrübəsində formal qarşılıqlıq növünə üstünlük verilir. Ayrı-ayrı hüquqlarla bağlı maddi qarşılıqlığın müəyyən edilməsi də istisna olunmur.

Kollizion-hüquqi mənada qarşılıqlığa görə, bir dövlətin məhkəməsi və ya başqa orqanı digər dövlətin hüququnu o halda tətbiq edir ki, həmin xarici dövlətin məhkəməsi oxşar məsələlərin tənzimlənməsində onun hüququnu tətbiq etmiş olsun. Təcrübədə kollizion-hüquqi mənada qarşılıqlığın tətbiqinə demək olar ki, rast gəlinmir.

Prosessual-hüquqi mənada qarşılıqlığa görə, bir dövlətin məhkəmə orqanlarının tapşırıqları və qərarları o halda tanınır və icra olunur ki, digər dövlətdə birinci dövlətin məhkəmə tapşırıqları və qərarları tanınmış və icra olunsun.

Qarşılıqlıq beynəlxalq müqavilə ilə (siyasi), qanun ilə (qanuni) və mövcud təcrübə ilə (faktiki) müəyyən oluna bilər (Türkiyə Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında 1982-ci il Qanunu, m.38).

Beynəlxalq müqavilələrdə qarşılıqlılığın nəzərdə tutulması tərəfdar dövlətlərin, öz ərazilərində digər dövlətin vətəndaşları üçün eyni hüquqların müəyyən etməsi öhdəliyini qarşılıqlı olaraq

öz üzərinə götürməsinə ifadə edir. Türkiyə-Azərbaycan arasında bağlanan ikitərəfli müqavilələrin təhlili belə deməyə əsas verir ki, həmin müqavilələrdə qarşılıqlıq prinsipinə münasibət eyni deyil. Belə ki, az sayda müqavilələrdə «qarşılıqlıq prinsipi» anlayışından istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında «qarşılıqlı viza tətbiqi haqqında» 2003-cü il Sazişində, Razılığa gələn tərəflərin vətəndaşlarının, viza rejimi və rüsumla əlaqədar olaraq qarşılıqlıq prinsipi baxımından eyni qaydalara tabe olacaqları qeyd olunur (m.1).

Bir çox müqavilələrdə «qarşılıqlı şəkildə» məsələn, (sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2004-cü il Sazişi, m.2), «qarşılıqlı hüquqi yardım» (mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında 2002-ci il Müqaviləsi, m.1), «qarşılıqlı əsasda» (1992-ci il Konsulluq Konvensiyası, m.30) kimi anlayışlardan istifadə olunur. Bəzi müqavilələrin adında «qarşılıqlı» terminindən istifadə olunsada, müqavilənin mətnində bu anlayışa müracət olunmur. Məsələn, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında 1994-cü il Sazişi. Bu sazişdə qarşılıqlıq bir prinsip və ya şərt kimi birbaşa müəyyən olunmur. Amma 2-ci maddədə təsbit olunan «tərəflərdən hər biri» anlayışı dolayısı ilə qarşılıqlıq ifadə edir.

Qeyd olunan xüsusiyyət Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının iştirak etdikləri çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr üçün də xarakterikdir. Belə ki, bu müqavilələrin çox az qisminə münasibətlərin qarşılıqlıq prinsipinə əsaslanması göstərilir. Məsələn, xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icrası haqqında 1958-ci il Nyu-York Konvensiyasında (m.1.3) «qarşılıqlı əsasda» ifadəsindən istifadə olunur. Əslində beynəlxalq müqavilədə qarşılıqlıq prinsipinin xüsusi vurğulanmasına bir o qədər ehtiyac yoxdur. Çünki dövlətlər arasında razılaşma olan beynəlxalq müqavilə düşüncələrin qarşılıqlı olmasını ifadə edir.¹

¹ Шах.Х. Международное гражданское процессуальное право. М., 2000,

Bu baxımdan müqavilədə «qarşılıqlı olaraq» və «qarşılıqlıq prinsipi əsasında» və sair ifadələrin işlədilməsindən asılı olmayaraq müqavilədə müəyyən edilən məsələlərlə bağlı öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər. Belə ki, «Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında» 1969-cu il Konvensiyasının 26-cı maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, dövlətin bağladığı və ya qoşulduğu müqavilə onun üçün məcburidir və dövlətlər vicdanla onu yerinə yetirməlidir. «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» 1995-ci il Qanununda da Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrə dönmədən əməl etməsi qeyd olunur (m.15). Eyni zamanda 1969-cu il Konvensiyasında nəzərdə tutulduğu kimi, müqavilə iştirakçısı olan dövlətlər müqavilənin yerinə yetirilməməsinə öz qanunvericiliyinə istinad etməklə bəraət qazandıra bilməzlər (m.27)¹. Başqa sözlə, daxili qanunvericiliyində qarşılıqlıq prinsipinin təsbit olunmasından asılı olmayaraq Türkiyə Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının bağladığı beynəlxalq müqavilələri qarşılıqlı olaraq yerinə yetirməlidir. Qarşılıqlı yerinə yetirmə şərti bəzi dövlətlərin (məsələn, Fransa Konstitusiyasının 55-ci maddəsində) qanunvericiliyindən fərqli olaraq Türkiyə və Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmur. Amma Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında» 1995-ci il Qanununda əks qarşılıqlıq, yəni digər iştirakçılar tərəfindən müqavilə pozulduğu təqdirdə Azərbaycan Respublikasının lazımı tədbirlər görmək (müqaviləni ləğv etmək və s.) hüququna malikdir (m.19).

Bundan başqa, qarşılıqlılığın olmasının asan müəyyən olunduğu ikitərəfli müqavilələrdən fərqli olaraq çoxtərəfli müqavilələrdə onun müəyyən olunması bir qədər çətindir. Bunun müəyyən olunması beynəlxalq xüsusi sferasındakı beynəlxalq mü-

qavilələrdə daha asandır. R.A. Müllersonun fikirlərinə şərik olaraq qeyd etmək olar ki, qarşılıqlıq prinsipi bu sferadakı müqavilələr üçün daha xarakterikdir.¹ Çünki beynəlxalq xüsusi hüquq sferasındakı müqavilələrdə dövlətlərin münasibətlərinin qarşılıqlı olması, faktiki olaraq onların hər birisinin ərazisində olan digər tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinə göstərdiyi münasibətlə müəyyən olunur. Belə ki, beynəlxalq müqavilə üzv dövlətlər üçün müəyyən öhdəliklər, onların fiziki və hüquqi şəxsləri üçün isə qarşılıqlı olaraq digər dövlətin ərazisində müəyyən hüquqlardan istifadə etmək imkanı yaradır. Əgər üzv dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri onların ərazisində müəyyən olunan hüquqlardan istifadə edirlərsə, qarşılıqlıq mövcud olur. Əgər üzv dövlətlərdən birinin fiziki və hüquqi şəxsləri digər dövlətin ərazisində müəyyən olunan hüquqlardan istifadə edə bilmərsə, onda üzv dövlətin digər dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinə vermiş hüquqları tanımamaq hüququ vardır.²

Qarşılıqlıq dövlətlərin hüquq bərabərliyindən irəli gəlsə də, insan hüquqlarının xüsusilə də beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzim etmə üçün xarakterik olan xaricilərin hüquqlarının müdafiəsində bir o qədər də səmərəli deyil. Belə ki, qarşılıqlıq prinsipi əsasında ayrı-seçkiliyin mümkün olması vətəndaşların və xaricilərin hüquqlarının müdafiəsi kimi beynəlxalq hüquq prinsipini məhdudlaşdırır. Nə qədər ki, hər hansı dövlət birtərəfli ilkin hərəkətlər etməyə bəzəli deyil, beynəlxalq hüquq, xaricinin mənsub olduğu dövlətlə qarşılıqlılığın olmaması halında həmin xariciyə qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilməsi ilə barışmalıdır.³ Yəni müəyyən hallarda belə ayrı-seçkiliyin olmasına beynəlxalq hüquq da əngəl ola bilmir. Belə ki, xaricilərə qarşı ayrı-seçkiliyin edilməsinin

¹ Мюллерсон Р.А. Коллизионные и отсылочные нормы в регулировании международных отношений//Вестник МГУ.Серия 11. Право.1983, №5.с.52

² Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. İstanbul.1997, s.57

³ Шах.Х. Международное гражданское процессуальное право. М., 2000. с.9

əsasında, dövlətin öz fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqlarının xaricinin mənsub olduğu dövlətin ərazisində təmin edilməsi istəyi durur. Başqa sözlə, dövlət öz fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqlarının müdafiəsi naminə xarici şəxslərin hüquqlarını pozur. Hərçənd, həmin xarici şəxslər mənsub olduqları dövlətin davranışına təsir etmək iqtidarında deyillər.

Göründüyü kimi, qarşılıqlığın subyektivi qismində dövlətlər, obyektivi qismində isə onlara mənsub şəxslərin hüquqları çıxış edir. Dövlətin öz vətəndaşlarının hüquqlarının təmin edilməsi naminə, xarici vətəndaşların hüquqlarını pozmasına haqq qazandırmaq olarmı? Əgər dövlət bunu digər dövlətin hərəkətlərinə əks qarşılıqlıq olaraq edirsə, yəni digər dövlətə qarşı retorsiya tətbiq edərsə, dövlət bu halda məsuliyyət daşımır. Aralarında beynəlxalq müqavilənin olmasından asılı olmayaraq, birinci məhdudluğu tətbiq edən dövlət məsuliyyət daşıyır. Həmin dövlət aralarında beynəlxalq müqavilə olduğu halda beynəlxalq müqaviləni pozması ilə, müqavilə olmadıqda isə insan hüquqlarına riayət etməməsinə görə məsuliyyət daşıyır. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir. Məhkəmənin «İqnakollo Ruminilyaya qarşı isə 25 yanvar 2000-ci ildə qəbul etdiyi qərarla qeyd olunur ki, Ruminilya Hökuməti tərəfindən Fransız məhkəməsinin çıxardığı qərarın icra üzrə tədbirlərin görülməməsi, 1950-ci il Konvensiyasının 8-ci maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan ailə və şəxsi həyatın müdafiəsi ilə bağlı hüquqların pozulmasıdır.¹

Əks qarşılıqlığın mövcudluğu digər tərəfin qarşılıqlı əməkdaşlıqla bir araya sığmayan hərəkətlərinə əsaslanır. Bu qarşılıqlıqdan istifadə edilməsi əksər dövlətlərin qanunvericiliyində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də təsbit olunub. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» 2000-ci il Qanununda (m.7, 15), «Əcnəbilərin

¹ Нешатаева Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс. М., 2004. с.76

və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» 1996-cı il Qanununda (m.4) və s. qarşılıqlı cavab tədbirlərinin tətbiq edilməsi mümkünlüyü göstərilir. Əks qarşılıqlığın tətbiqi mümkün olsa da, bu avtomatik olmamalıdır. Çünki müəyyən məhdudluqlar milli hüquq sisteminin xüsusiyyətlərindən irəli gəlsə və konkret dövlətin şəxslərinə münasibətdə ayrı-seçkilik deyilsə, ümumi qaydaya zidd olması səbəbindən edilə bilər. Bunlar nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan dövlətin davranışının qarşılıqlıq aktı olmasını müəyyən etmək olduqca çətindir.

Digər dövlətə, onun şəxslərinə münasibətdə ilkin hərəkət etməyə gəldikdə isə, onun qarşılıqlıq şərtindən asılı olaraq edilməsi əməkdaşlıq prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bunu etməli olan dövlət beynəlxalq müqavilədə və ya qanunvericilikdə qarşılıqlıq şərtinin olmasından asılı olmayaraq və ya beynəlxalq nəzakət prinsipinə uyğun olaraq bu hərəkəti etməlidir.

Dövlətin xaricdə olan şəxslərinin hüquqlarının müdafiəsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlıq şərti heç də bu hüquqların müdafiəsini təmin edən alət deyil, çünki qarşılıqlı olaraq digər dövlətin şəxslərinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması heç də hər zaman dövlətin şəxslərinin pozulmuş hüquqlarını bərpa etmir. Əlbəttə şəxslərin hüquqlarının qorunması dövlətin vəzifəsidir. Amma dövlət bu vəzifəni qarşılıqlı məhdudluqlar qoymaqla yerinə yetirməməlidir. Bu vəzifənin düzgün yerinə yetirilməsinin əsası normayaradıcılığı prosesində qoyulmalıdır. Belə ki, xaricdə olan şəxslərinin müdafiəsini fikirləşən dövlət beynəlxalq xüsusi hüquq normalarını müəyyən edərkən (formasından asılı olmayaraq) beynəlxalq xüsusi münasibətlərin «beynəlxalq xarakterini nəzərə almalıdır». ¹ Çünki beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının məzmunu xarici siyasətin ümumi vəzifələri ilə müəyyən olunur və bu normaların əhəmiyyəti dövlətlər arasında iqtisadi, mədəni, elmi-texniki, əmək, əmlak, ailə-nikah və sair sferalarda əməkdaşlığın təşkil edilməsinə və

¹ Федосеева Г.Ю. Международное частное право. М., 1999. с.13

inkişaf etdirilməsinə xidmət etməsindədir.¹

Sadalanan tələblər həm beynəlxalq maddi və kolliziya normalarının, həm də beynəlxalq mülki prosessual normaların müəyyən edilməsində və tətbiqində nəzərə alınmalıdır. Bu prinsip Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır. Türkiyə-Azərbaycan arasında beynəlxalq müqavilələrin qısa olsa da qarşılıqlıqla bağlı mövqeyini qeyd etdik. İndi isə qısaca, onların qanunvericiliyinin vəziyyətinə nəzər salaq.

Maddi hüququn normalarına münasibətdə nə Türkiyə Respublikasının, nə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, Fransanın qanunvericiliyindən (1804-cü il Mülki Məcəlləsi, 11-ci maddə)² fərqli olaraq, xarici fiziki və hüquqi şəxslərə milli rejimi qarşılıqlıq şərtindən asılı olmayaraq verir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (m.69), «Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunda (m.4), Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunda (m.15) qarşılıqlıq şərti olmadan xaricilərə milli rejimin verilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bu hüquqların beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilməsi qeyd olunursa (m.69. II), Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunda (m.15) qarşılıqlı olaraq cavab tədbiri kimi bu qaydadan istisnalar müəyyən edilə bilməsi göstərilir. Başqa sözlə, qanunvericiliyimiz qarşılıqlıq şərtini ümumi formada qəbul etməsə də, cavab tədbiri kimi və ya xüsusi qanunlarla qarşılıqlıqdan istifadə olunmasını istisna etmir. Ümumilikdə düzgün və ehtiyatlı mövqeydir.

Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasında da (maddə 16) əcnəbilərin hüquqlarının yalnız beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq qanunla məhdudlaşdırılması qeyd olunur. Bizim qanunvericiliyimizdən fərqli olaraq, Türkiyə Respublikasının bir sıra norma-

¹ Луниц Л.А. Марышева Н.И. Садиков О.Н. Международное частное право. М., 1962. с.52

² Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001.с. 594-595

tiv aktlarında qarşılıqlıq prinsipi təsbit olunub. Məsələn, Banklar Qanununda (1985, m.6/2), Sığorta haqqında Qanunda (m.4)¹ və sair.

Kolliziya normalarına münasibətdə qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə bu normaların tətbiqi bir qayda olaraq qarşılıqlıqdan asılı edilmir. Almaniya, Avstriya və s. dövlətlərin qanunvericiliyində ümumiyyətlə bu məsələyə münasibət bildirilmir. Bəzi dövlətlərin (Macarıstan, Rumıniya, Qazaxıstan və b.) qanunvericiliyində ümumi formada qarşılıqlıq şərti rədd edilir, amma qanunvericiliyin müəyyən etdiyi hallarda bu qaydadan istisnaya yol verilir. Belə hallarda qarşılıqlıq prezumpsiyası tətbiq olunur, yəni sübut olunana kimi qarşılıqlılığın mövcud olduğu ehtimal olunur. Bunu isə müvafiq dövlət orqanı (əsasən Ədliyyə Nazirliyi) müəyyən edir.

Qeyd etməliyik ki, həm Azərbaycan Respublikasının, həm də Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində kolliziya normasının tətbiqi üçün qarşılıqlıq şərtin olması nəzərdə tutulmur. Hər iki qanunvericiliyin mövqeyini düzgün hesab etmək lazımdır. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi, türk məhkəməsinin azərbaycan hüququnu tətbiq etməsindən asılı olmayaraq, kolliziya norması Türkiyənin hüququna istinad etdiyi zaman həmin hüququ tətbiq etməlidir, eləcə də Türkiyə Respublikasının məhkəməsi. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri arasında bağlanan ikitərəfli müqavilələrdə kolliziya normaları çox az sayda təsbit olunub (yalnız sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1998-ci il Sazişində bir neçə kolliziya norması var, m.6,7,8), onda hər iki dövlətin məhkəmələri kollizion tənzipetmədə yalnız özlərinin qanunvericiliyində müəyyən etdikləri kolliziya normalarına istinad etməlidirlər. Qanunvericilik isə bu normaların tətbiqini qarşılıqlıq şərtindən asılı etmir.

¹ Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. İstanbul.1997, s.56

Qarşılıqlıq prinsipinin tətbiq edildiyi sahələrdən biri beynəlxalq mülki prosessual məsələlərlə bağlı sferadır. Daha çox da xarici məhkəmə və arbitraj qərarlarının tanınması və icrasında bu qarşılıqlıq şərtindən istifadə olunur. Demək olar ki, əksər dövlətlərin (məsələn, Rumıniya, Tunis, Macarıstan, Gürcüstan, Rusiya və s.) qanunvericiliyində xarici məhkəmə qərarlarının və tapşırıqlarının tanınması və icrasının qarşılıqlıq şərtinə əsaslanması təsbit olunur. Bəzi dövlətlərin (İtaliya, İsveçrə və s.) qanunvericiliyi bu baxımdan istina təşkil edir. Azərbaycan və Türkiyə birinci qrup dövlətlərə aiddir. Belə ki, Türkiyə Respublikasının 1982-ci il Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında Qanununa görə (m.38;) ¹ xarici məhkəmə qərarlarının icrasının əsas şərtlərindən biri, Türkiyə Respublikasının və qərarın çıxarıldığı dövlət arasında qarşılıqlıq prinsipinə əsaslanan müqavilənin olması və ya xarici dövlətdə türk məhkəmələrinin çıxardığı qərarların icrasını təmin edən hüquqi göstərişlərin olması, yaxud həmin qərarların faktiki olaraq icra edilməsidir. Bu müddəa xarici arbitraj qərarlarına da şamil olunur (m.44).² Qarşılıqlıq şərti xarici məhkəmə qərarlarının tanınmasına şamil edilmir. (m.42).³

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də oxşar mövqedən çıxış edir. Mülki Prosessual Məcəllənin 462-ci ⁴ maddəsinə görə, xarici dövlətlərin məhkəmə və arbitraj qətnamələrinin Azərbaycan Respublikasında tanınması və icrasının şərtlərindən biri, qarşılıqlı təminatlıdırmanın olmasıdır. Xarici dövlətin qarşılıqlı əlaqələri təmin olunmursa, xarici məhkəmə qətnamələrinin məcburi tanınması və icrasından imtina oluna bilər (m.465.1.6).⁵ Bu Məcəllənin müvafiq maddələri xarici münisflər (arbitraj) məhkəməsinin qətnamələrinin tanınması və icrasına da şamil

¹ Международное право: Иностранное законодательство. М., 2001. с.583

² Yənə orada, 585

³ Yənə orada, 584

⁴ Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyyatı . Bakı, 2000.s.472

⁵ Yənə orada, s. 473

oluna bilər. Eyni zamanda bu qətnamələrə, 1958-ci il Xarici arbitraj məhkəmələrinin qətnaməsinin tanınması və icrası haqqında Nyu-York Konvensiyası tətbiq olunur (m.477).¹ Hansı ki, həmin Konvensiyada qətnamənin tanınması və icrası şərtləri içərisində qarşılıqlıq şərti nəzərdə tutulmur (m.5).² Bundan başqa Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq arbitraj haqqında 1999-cu il Qanununda, hansı ölkədə çıxarılmasından asılı olmayaraq arbitraj qərarının icrasının məcburi olması qeyd olunur, (m.35)³ həmin qərarın tanınması və icrasından imtinanın əsasları sırasında qarşılıqlıq şərti nəzərdə tutulmur. (m.36).⁴

Türkiyənin qanunvericiliyində olduğu kimi Azərbaycan qanunvericiliyində də xarici məhkəmə qərarlarının tanınması və icrasının qanuni, beynəlxalq müqavilə və qarşılıqlı anlaşması əsasları müəyyən olunur (MPM m.458.1).⁵ Lakin burada «qarşılıqlı anlaşma» termininin Türkiyə qanunvericiliyindəki «faktiki tətbiq» (qarşılıqlıqlıq) anlayışını ehtiva etməsi bir qədər qaranlıq qalır.

Beləliklə, qarşılıqlılıqla bağlı Azərbaycanın və Türkiyənin qanunvericilik və müqavilə təcrübəsinin təhlili belə bir fikir deməyə əsas verir ki, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində qarşılıqlıq şərti neqativ şərt rolunda çıxış etmir. Bu mənada qarşılıqlıq şərti yalnız xarici məhkəmə qərarlarının icrası ilə bağlı milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında nə 1992-ci Müqaviləsində (m.20,21); nə də 2002-ci il Müqaviləsində (m.18) məhkəmə qərarlarının tanınması və icrasının qarşılıqlıq şərtinə əsaslanmadığı göstərilir. Beynəlxalq müqavilənin

¹ Yənə orada, s. 474

² Международное частное право. сборник документов. /Сост. К.А. Бекяшев, А.Г. Ходаков. М., 1997, с.870-871

³ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. III xüsusi buraxılış. Bakı, 2001.s. 284

⁴ Yənə orada, s. 284

⁵ Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyyatı . Bakı, 2000, s. 472

mövcudluğu şəraitində qərarların qarşılıqlı icrası müqavilə şərtləri çərçivəsində həyata keçirilir.

Fikrimizcə, Türkiyə və Azərbaycan arasında münasibətlərə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tətbiqi qarşılıqlıq şərtinə əsaslanmamalıdır. Çünki bu şərtin pis cəhəti hər dövlətin qarşılıqlı hərəkətinə ilkin olaraq digər dövlət tərəfindən edilməsini qəzəmləyir.¹ Bu isə qarşılıqlıq prinsipini mənfi bir şərt olaraq ortaya çıxarır və bu şərt yalnız faktiki qarşılıqlıq üçün deyil,² beynəlxalq müqaviləyə əsaslanan qarşılıqlıq üçün də xarakterikdir. Belə ki, qarşılıqlıq şərtinə əsaslanan beynəlxalq müqavilələrin icrasında da ilkin hərəkət gözlənilməsi istisna edilmir.

Mənfi mənada qarşılıqlıq şərti əslində beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tətbiqində qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipinə maneçilik yaratmaqla, bir tərəfdən, yalnız Azərbaycanın və Türkiyənin dövlət kimi hüquq bərabərliyinə malik olmalarını təsdiq edir, digər tərəfdən, iki dövlətin vətəndaşlarının hüquq bərabərliyinə əməl olmaqla, insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipini pozur, həmçinin iki dövlətin hüquq sistemlərinin bərabər hüquqlu münasibətlərinə mane olur. Göründüyü kimi, qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipi ilkin hərəkətin digər tərəfdən edilməsini gözləyən qarşılıqlıq şərti demək deyil və dövlətin birtərəfli fərdi siyasi-hüquqi maraqlarına əsaslanmır. Bu prinsip öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, əsas insan hüquqlarına və azadlıqlarına riayət edilməsi, hüquq bərabərliyi, beynəlxalq nəzakət və s. kimi ümumtanınmış prinsiplərin realizəsi formasıdır.

¹ Ergin Nomer. Devletler hüsusi hükuku. İstanbul. 1996. s.388

² Aysel Çelikel. Milletlerarası özel hükuk. İstanbul. 1995. s. 353

2.5. Milli rejim prinsipi

Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin normativ qaydada təsbit olunan prinsiplərindən biri də milli rejim (national treatment) prinsipidir. Dövlətlərin hüquq bərabərliyi, insan hüquqlarına hörmət və s. kimi ümumtanınmış prinsiplərə əsaslanan, dövlətlər arasında dinc, işgüzar əməkdaşlığı şərtləndirən milli rejim prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn ümumtanınmış prinsiplərindəndir.¹ Milli rejim prinsipi dövlətlərlə xarici şəxslər arasındakı münasibətlərlə yanaşı, həmin şəxslərin mənsub olduğu dövlət arasındakı münasibətləri də tənzimləyir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziminin hüquqi əsasını təşkil edən milli rejim prinsipi, hüquq bərabərliyinə malik olan Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquq bərabərliyini şərtləndirir. Bu baxımdan milli rejim prinsipi insan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq xüsusi hüquqa məxsus təminat formasıdır. Milli rejim prinsipinin hüquqi məzmunu ondan ibarətdir ki, Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası birtərəfli qaydada (qanun əsasında) və ya ikitərəfli qaydada (beynəlxalq müqavilə əsasında) qarşılıqlı olaraq digər tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətini öz fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətinə bərabərləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyini müqayisə etsək, bu dövlətlər arasındakı münasibətlərdə milli rejim prinsipinin birtərəfli qaydada tətbiqinin bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmasının şahidi olarıq. Birinci xüsusiyyət, milli rejim prinsipinin hər iki dövlətin konstitusiyası ilə müəyyən edilməsidir. Belə ki, Türkiyə Respublikasının 1982-ci il Konstitusiyasında (Anayasasında) «Əsas haqlar və vəzifələr» adlanan hissəsində nəzərdə tutulan əsas haq və azadlıqlardan vətəndaş və ya xarici (əcnəbi) olmasından asılı olmayaraq hər

¹ Луиц Л.А. Курс международного частного право. М., 2002. с.48

kəsin istifadə etməsini müəyyən edir. Xaricilər üçün bəzi məhdudiyyətlərin zəruriliyini nəzərə alan Anayasa, bu hüquq və azadlıqların xaricilər üçün yalnız beynəlxalq hüquqa uyğun məhdudlaşdırıla bilməsini təsbit edir (m.16).

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasında, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa qayda nəzərdə tutulmadıqda, Konstitusiyanın ikinci bölməsində nəzərdə tutulan əsas hüquq və vəzifələrin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər olaraq (xaricilərə) əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də şamil olduğunu qeyd edir (m.69). Konstitusiyanın bu müddəası Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq qanunvericiliyi aktlarında, məsələn «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunda (m.15), «Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunda (m. 4), o cümlədən mülki qanunvericilik aktlarında, məsələn, Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında Qanunda (m.36) təsbit olunur.

İkinci xüsusiyyət, hər iki dövlətin qanunvericiliyi ümumi formada milli rejimin qarşılıqlıq şərtinə əsaslanmadan müəyyən olunmasını nəzərdə tutur. Əlbəttə ki, ayrı-ayrı qanunlarda bu şərtdən istifadə edilməsi, məsələn, Türkiyənin 1985-ci il Banklar haqqında Qanunu (m.6/2)¹ və ya müəyyən hallarda həmin şərtə əsaslanaraq cavab tədbirlərinin həyata keçirilməsi istisna edilmir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanunu (m.15).

Üçüncü xüsusiyyət, hər iki dövlətin qanunvericiliyində milli rejimdən istisnaların mümkün olması və bu istisnaların qanun və ya beynəlxalq müqavilə ilə həyata keçirilməsinin nəzərdə tutulmasıdır. İstər Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasında (16-cı maddə), istərsə də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (69-cu maddə) məhdudiyyət və ya istisnaların yalnız qanunla mümkünlüyü qəstərilir. Müqayisə etsək görürük ki,

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında istisna və ya məhdudiyyətin qanunla, həm də beynəlxalq müqavilə yolu ilə edilə bilməsi qeyd olunursa (m.69), Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasında məhdudiyyətin yalnız qanunla olması (m.16) təsbit olunur. İlk baxışda bunu terminoloji fərqlilik kimi müəyyən etmək olar. Əslində «istisna» və «məhdudlaşdırma» eyni məzmunlu anlayışlar deyil. Belə ki, «məhdudlaşdırma» dedikdə, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin vətəndaşlara nisbətə azaldılması başa düşülür. «İstisna» anlayışını həm bu mənada, həm də əks mənada başa düşmək olar. Məsələn ola bilər ki, əcnəbilərə daha əlverişli rejim də tətbiq olunsun. Bu rejim, milli rejimdən istisna təşkil edir və əcnəbiyə vətəndaşa nisbətə daha yaxşı hüquqi vəziyyətin verilməsini də şərtləndirir. Bu rejim isə bir qayda olaraq beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının mövqeyini daha düzgün hesab etmək olar.

Bildiyimiz, kimi əcnəbilərə münasibətdə tətbiq olunan istisnaların və məhdudiyyətlərin kökündə cəmiyyətin sağlamlığı, ictimai təhlükəsizlik, publik qayda və s. səbəblər dura bilər. Bu baxımdan istisna və ya məhdudiyyətlər heçdə qeyri-hüquqi hesab olunmur. Məsələn, siyasi hüquqlar, dövlət qulluğu ilə bağlı məhdudiyyətlər artıq ümumi qəbul olunan haldır. Bundan başqa, milli rejim iki dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərini hüquqi baxımdan bərabər etsə də, bəzi hallarda faktiki qeyri-bərabərlik yaradır. Belə ki, iqtisadi qeyri-bərabərlik şəraitində milli rejim iqtisadi baxımdan daha güclü olan əcnəbi tərəfə daha çox üstünlük verə bilər¹ və faktiki olaraq milli hüquqi şəxslərin rəqabət qabiliyyətini məhdudlaşdırıla bilər. Qeyd etdiyimiz bu və ya digər səbəblərdən dövlət milli rejimdən müəyyən istisnalar müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Sığorta haqqında 1999-cu il Qanununa görə, xarici sığortaçıların Azərbaycan Respublikasında bilavasitə sığor-

¹ Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. İstanbul.1997, s.57

¹ Багусловский М.М. Международное экономическое право. М., 1986, с.117

taçı qismində fəaliyyəti qadağandır, onlar yalnız Azərbaycan Respublikasının hüquqi və fiziki şəxsləri ilə birgə sığorta təşkilatları yarada bilərlər. Bu təşkilatların nizamnamə kapitalında xarici hüquqi və fiziki şəxslərin məcmu iştirak payı 49 faizdən artıq ola bilməz (m.23). Məsələn, 1996-cı ildə yaradılan «Başak –inam sığorta şirkəti» Azərbaycan-Türkiyə Sığorta və Təkrar Sığorta Qapalı Səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin 49%-i Türkiyə tərəfindən Başak Sığorta AS-nə məxsusdur.

Bundan başqa «Törpaq icarəsi haqqında» 1998-ci il Azərbaycan Respublikasının Qanununda, əcnəbilərin icarə münasibətlərində yalnız icarəçi və subicarəçi kimi iştirak edə bilməsi qeyd olunur (m.8).

Dördüncü xüsusiyyət, hər iki dövlətin qanunvericiliyində əcnəbilərə münasibətdə həyata keçirilən məhdudiyətlərin beynəlxalq hüquqa müvafiq olması zərurətinin təsbit edilməsidir. Belə ki, Türkiyə Respublikasında əcnəbilərin hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq (Konstitusiya, m.16), Azərbaycan Respublikasında yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər (Konstitusiya, mad. 69, II). Göründüyü kimi, hər iki dövlətin qanunvericiliyində beynəlxalq hüquqa uyğun olmaqla əcnəbilər üçün bəzi hüquqların tanınmasında şərtlər qoyulması, bəzi hüquqların isə heç tanınmaması mümkündür.¹

Əsas maraq doğuran odur ki, Azərbaycan Konstitusiyası məhdudlaşdırma üçün hüquqi əsas kimi qanunu və beynəlxalq hüquq normalarını qeyd edir. Başqa sözlə, Azərbaycan bu məsələdə yalnız tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri deyil, həm də ümumtanınmış prinsipləri və digər beynəlxalq hüquqi adətləri rəhbər tuta bilər. Göründüyü kimi əcnəbilərə münasibətdə tətbiq edilən istisnaların yalnız beynəlxalq müqavilələrə və qanunlara əsaslanmasını qeyd edən qanunverici, məhdudiyətlərin tətbiqində yalnız beynəlxalq müqavilələrlə məhdudlaşmamağı göstə-

¹ Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. İstanbul.1997, s.55

rir. Bu baxımdan beynəlxalq əsas kimi müqavilə və adətlərlə yanaşı, köməkçi mənbə qismində beynəlxalq məhkəmə qərarları da çıxış edə bilər.¹ Digər tərəfdən qanuna uyğun məhdudlaşdırma beynəlxalq hüquq normalarına zidd ola bilməz.

Milli rejim əsasən dövlətdaxili qanunvericiliklə müəyyən olunsada, beynəlxalq müqavilələrdə də təsbit olunur. Azərbaycan və Türkiyə arasında bağlanan bir sıra ikitərəfli müqavilələrdə milli rejim prinsipi təsbit olunub. Məsələn, Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2004-cü il Sazişində (m.3), Mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında 2002-ci il Müqaviləsində (m.2), Sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1998-ci il Sazişində (m.4) və s. bir tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinin digər tərəfin ərazisində milli qanunvericiliyə uyğun olaraq həmin tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinə verilmiş hüquqlardan istifadə edəcəyi nəzərdə tutulur.

Milli rejim prinsipi Azərbaycanın və Türkiyənin iştirak etdikləri bir çox beynəlxalq xüsusi hüquqi sferasındakı coxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə də təsbit olunub. Məsələn, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında 1886-cı ildə qəbul edilmiş Bern Konvensiyası (m.5.1).² Azərbaycan Respublikası 1998-ci ildən, Türkiyə Respublikası 1951-ci ildən həmin Konvensiyanın üzvüdür. Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1983-cü il Paris Konvensiyası (m.2).³ Azərbaycan Respublikası 1995-ci ildən, Türkiyə Respublikası 1957-ci ildən üzvüdür.

Milli rejim prinsipinə müvafiq olaraq Türkiyənin fiziki şəxsləri həm hüquqlardan istifadədə, həm də vəzifələrin yerinə yetirilməsində Azərbaycanın vətəndaşlarına bərabərləşdirilirlər. Onlar qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət etməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmətlə yanaşmalıdırlar (Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi və-

¹ Yenə orada, s.55

² Международное частное право. Сборник нормативных актов / Сост. Т.К. Дмитриева, М.В. Филимонова. М., 2006, с.95

³ Yenə orada, s. 134

ziyyəti haqqında Qanun, m.4). Əcnəbilər yalnız maddi hüquq sferasında bərabərlik əldə etməzlər, onların münasibətlərinə kolliziya normaların tətbiqi də bərabər şəkildə həyata keçirilir. Bundan əlavə əcnəbilər prosessual sferada da vətəndaşlarla bərabər hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyırlar (Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsi, m.439.2).¹

Dövlədaxili qanunla və ya beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən edilməsindən asılı olmayaraq milli rejim prinsipi dövlət üçün öhdəlik yaradır. Bu öhdəliyin mahiyyəti digər dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətini öz fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətinə bərabərləşdirməkdən ibarətdir. Dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri arasında mövcud olan hüquq bərabərliyi, dövlətlər arasındakı vətəndaşlıqdan irəli gələn hər hansı fərqi aradan qaldırmaqla onların siyasi və iqtisadi inteqrasiyasını təmin edir. Bu baxımdan milli rejim prinsipi Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri üçün daha xarakterik və səmərəlidir. Belə ki, bu prinsip, bir tərəfdən, Türkiyə və Azərbaycan arasında mövcud olan və yaradılmasına cəhdlər edilən iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni və dil birliyinin hüquqi əsasını təşkil edə bilər, digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının Avropanın təsərrüfat sistemində inteqrasiyasında, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və digər beynəlxalq qurumlara daxil olmasında Türkiyə Respublikasının dəstəyi üçün hüquqi zəmin yarada bilər.

2.6. Daha əlverişli rejim prinsipi

Türkiyə – Azərbaycan arasında münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin prinsiplərindən biri də daha əlverişli (millət) rejim (most favored nation) prinsipidir. Həmin prinsipə müvafiq olaraq bir dövlət (AR) digər dövlət (TR) və onun fiziki və hüquqi şəxsləri üçün, öz ərazisində və ümu-

¹ Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyyatı. Bakı, 2003. s.469

miyyətlə qarşılıqlı əməkdaşlığın realizəsi gedişində, üçüncü dövlət və onun fiziki və hüquqi şəxsləri üçün müəyyən etdiyi imtiyazlar, üstünlüklər və hüquqlar həcmində hüquqi rejim müəyyən edir. Daha əlverişli rejim prinsipinin hüquqi məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlət, daha əlverişli rejim haqda qeyd-şərt nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilə bağladığı dövlətlərin və onların fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətini bərabərləşdirir.¹

Daha əlverişli rejim prinsipinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Əvvəla, bu prinsip əsasında müəyyən edilən hüquqi rejimin faktiki əsasını hər hansı üçüncü dövlət və onun fiziki və hüquqi şəxsləri üçün müəyyən edilən və ya ediləcək hüquqi rejim təşkil edir. İkincisi, bu prinsip xarici dövlətə və onun subyektlərinə daha yaxşı imkanların, üstünlük və imtiyazların verilməsini nəzərdə tutur. Bu isə xarici fiziki və hüquqi şəxslərin həmin rejimi müəyyən edən dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinə nisbətə daha çox hüquqlara və imkanlara malik olmasına səbəb olur. Məhz buna görə də bəzi hallarda təcrübədə dövlətlər daha əlverişli rejim prinsipindən istifadədən çəkinirlər.² Üçüncüsü, daha əlverişli rejim prinsipinin məqsədi ayrı-ayrı dövlətlərə münasibətdə tətbiq edilən rejimləri bərabərləşdirməkdir.

Belə halda, dövlət ərazisində olan bütün xaricilər müəyyən olunan hüquqlardan bərabər əsaslarla istifadə edəcəklər.³ Qeyd olunan məqsədə yalnız formal baxımdan nail olmaq olar. Çünki dövlətlərin iqtisadi, güc və inkişaf səviyyəsinin müxtəlif olması, faktiki olaraq formal bərabərlikdən qeyri-bərabər yararlanacaqlar. Bu baxımdan təcrübədə daha əlverişli rejim prinsipindən müəyyən istisnaların qəbul edilməsi təbii qəbul edilir. Belə ki, müəyyən əməkdaşlıq sferalarında inkişaf etməkdə olan dövlətlər

¹ Sovaqanon E. La Clause de la nation la plus favorisee dans les relations commerciales amerisano-sovietiques. Revue queeralede droit international publis, vol 87, 1983, p. 552

² Веляминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с.109

³ Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. İstanbul.1997, s.58

üçün preferensial rejimin müəyyən olunması, qonşu dövlətlərə münasibətdə, ayrı-ayrı iqtisadi birliklər çərçivəsində tətbiq olunan xüsusi rejimlər daha əlverişli rejimdən istisnaları nəzərdə tutur.¹ Dördüncüsü, daha əlverişli rejim prinsipi əsasında müəyyən olunan güzəştlər sırf şəkildə abstrakt xarakterə malikdir. Daha əlverişli rejimin verilməsi, özü-özlüyündə faktiki olaraq hər hansı real imtiyazların və üstünlüklərin verilməsi deyil, yalnız həmin imtiyazlara, üstünlüklərə malik olmaq hüququnun verilməsidir. Nəzəri baxımdan bu imtiyazlar verilməyə də bilər, əgər nəzərə alsaq ki, həmin imtiyazları verən dövlət praktik olaraq nə əvvəl, nə də hazırda hər hansı üçüncü dövlətə və ya dövlətlərə bu rejimi verməmişdir.² Doğrudan da müqavilədə nəzərdə tutulan daha əlverişli rejim barədə qeyd-şərt nə benifisiar (imtiyazları alan) üçün konkret hüquqlar, nə də benifisiar (imtiyazı verən) üçün konkret vəzifələr müəyyən etmir, yalnız müvafiq sferada əlverişli rejimin verilməsi barədə ümumi öhdəlikdən başqa. Benifisiar konkret hüquqları üçüncü dövlətə verilən hüquqlarla müqayisədə əldə edir.³ Əgər bu hüquqlar (rejim) hər hansı üçüncü dövlətə verilməyibsə, onda benifisiar müqavilədə nəzərdə tutulsa belə, qeyd-şərt əsasında hansısa hüquqlar əldə etmir.

Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər baxımından Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin münasibətlərində daha əlverişli rejimdən çox milli rejimə üstünlük verilməsi, daha məqsədamüvafiq olardı. Müəyyən mənada milli rejimi də daha əlverişli rejimin bir növü kimi qəbul etmək olar. Belə ki, xarici şəxslər üçün daha əlverişli imkanlar və üstünlükləri müəyyən etmək olar. Yalnız bu üstünlüklər hər hansı üçüncü xarici dövlətin şəxslərinə verilən üstünlüklərə deyil, dövlətin öz fiziki və hüquqi şəxslərinə verdiyi

¹ Анифриева Л.П. Международное частное право. Общая часть. Т.1. М., 2000, с.111

² Веляминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с. 108

³ Ушаков Н.А. Международное частное право. М., 2000, с.106-107

üstünlüklərə bərabər olmalıdır.¹ Türkiyə və Azərbaycan arasındakı müxtəlif münasibətlər sferasında məhz sonuncunun daha əlverişli rejimdən istifadə etməsi səmərəli olardı. Hərçənd ki, İnvestisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında 1994-cü il Sazişinin 2-ci maddəsində məhz bu rejimdən istifadə nəzərdə tutulur, amma alternativ şəkildə. Sazişin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd olunur ki, Tərəflərdən hər biri həyata keçirilmiş investisiyalara, eyni vəziyyətdə özünün, yaxud hər hansı üçüncü ölkənin investorlarının investisiyalarına yaradılan rejimlərdən ən əlverişlisini seçməklə az əlverişli olmayan şərait yaradacaqdır.

Bununla bağlı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan Respublikasının Xarici investisiyaların müdafiəsi haqqında 1992-ci il Qanununda təsbit olunan xarici investisiyaların, həmçinin xarici investorların fəaliyyətinə tətbiq olunan hüquqi rejim, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin əmlakı, əmlak hüquqları, o cümlədən investisiya fəaliyyəti üçün müəyyən olunan hüquqi rejimdən az əlverişli ola bilməz, müddəası (m.5)² milli rejim prinsipini ifadə edir. Lakin bu formada müəyyən edilən milli rejim yuxarıda qeyd etdiyimiz daha əlverişli rejimin növü olan milli rejim kimi qəbul etmək olar. Qeyd olunan bu müddəa heç də qanunvericilik qaydasında xarici investisiyalar üçün əlavə güzəştlərin müəyyən olunmasını istisna etmir.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz heç də Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində daha əlverişli rejim prinsipinə ümumiyyətlə istinad olunmamasını ifadə etmir. Daha əlverişli rejim prinsipi özünü əsrlər boyu dövlətlərarası ticarət münasibətlərinin ilkin dövrlərində ikitərəfli, sonralar isə çoxtərəfli əsaslarla liberallaşdırılmasının səmərəli hüquqi metodu kimi sübut edə bilmişdir.³ Təsadüfi

¹ Веляминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с.109

² Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyatı, 3-cü buraxılış. Bakı, 2001.s.528

³ Веляминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с. 106

deyildir ki, hazırki Ümumdünya Ticarət Təşkilatı sistemində dövlətlər arasındakı qarşılıqlı ticarət münasibətlərinin hüquqi əsasının təşkili prinsiplərindən biri və ilkini daha əlverişli rejim prinsipidir. Həmin Təşkilatın üzvü olan Türkiyə ilə bu təşkilata üzv olmağa çalışan Azərbaycan arasındakı ticarət münasibətlərində bu prinsipə istinad edilməməsi də qeyri-məntiqi görünə bilər, həm də nəzərə alsaq ki, hər iki dövlət arasındakı münasibətlərdə ticarət əlaqələri xüsusi çəkiyə malikdir. Azərbaycan və Türkiyə bu amilləri nəzərdən qaçırmayaraq imzaladıqları Dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə 1994-cü il Müqaviləsində razılığa gəlmişlər ki, ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın ikitərəfli münasibətlərin mühüm bir hissəsini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, aralarındakı ticarət həcmnin ölkələrinin mövcud potensiallarına uyğun səviyyəyə yüksəldilməsinə, orta qapital qoyuluşu layihələrinin inkişafına və tətbiqinə zəmin yaradacaqlar, ticarət-iqtisadi və maliyyə sahələrində əməkdaşlığı ən əlverişli şərait yaradılması prinsipi əsasında həyata keçirəcəklər (m.11.).

Dövlətdaxili qanunvericiliklə və beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunan milli rejimdən fərqli olaraq, daha əlverişli rejim prinsipi yalnız beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunur. Belə ki, dövlətlər ikitərəfli, əsasən də ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, ticarət və ticarət gəmiçiliyi, investisiyaların qarşılıqlı müdafiəsi haqqında müqavilələr bağlamaqla, ya da mövcud müqaviləyə (QATT) qoşulmaqla bu prinsipi təsbit edirlər. Beynəlxalq müqavilə əsaslı olması üçün daha əlverişli rejim prinsipinin daha çox qarşılıqlıq prinsipinə əsaslanmasını şərtləndirir. Daha əlverişli rejim haqqında qaydanın müqavilə şərtlərinin tərkibinə daxil edilməsi, ticarət-iqtisadi və digər əlaqələrin bərabərlik və qarşılıqlı mənfəət prinsipləri əsasında qurmağa imkan verir.¹

Dövlətlərarası ticarət münasibətlərində geniş istifadə edilməsi, QATT kimi çoxtərəfli sazişdə təsbit edilməsi daha əlverişli rejim prinsipinin ümumtanınmış, imperativ norma olması demək

¹ Звсков В.П. Международное частное право. М., 1999, с.222

deyildir.¹ Belə ki, daha əlverişli rejimin verilməsi dövlətin vəzifəsi deyil. Bu baxımdan dövlətlərarası münasibətlərdə, o cümlədən Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində, bir dövlət digərindən daha əlverişli rejimin verməsinə tələb edə bilməz.² Bu rejim yalnız müqavilədə nəzərdə tutulduqda tətbiq oluna bilər. Daha əlverişli rejimin həcmi, hansı münasibətlərlə bağlı tətbiq edilməsi yalnız beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunur. Bu rejimin konvension, müqavilə xarakterli olması, onu beynəlxalq adət norması olan qeyri ayrı-seçkilik rejimindən fərqləndirir.

Daha əlverişli rejim dövlətlər arasındakı münasibətlərin xarakterini və xüsusi səviyyəsini xarakterizə edir. Daha çox bu münasibətlər müəyyən inteqrasiya əməkdaşlığı çərçivəsində və ya sərhəd dövlətləri arasındakı əlaqələrlə bağlı, ya da hər iki əlamətə malik olan regiondaxili münasibətlər də olur. Bunu Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə də şamil etmək olar. Çünki bu dövlətlər arasında qeyd olunan üç formada münasibətlər yarana bilər. Bu halda daha əlverişli rejim prinsipinin Azərbaycan və Türkiyənin iştirak etdikləri regional və inteqrasiya əməkdaşlığını ifadə edən çoxtərəfli müqavilələrdə də təsbit edilməsi istisna edilmir. Məsələn, «Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında» çoxtərəfli Əsas Sazişin 6-cı maddəsində qeyd olunur ki, əgər iki tərəf arasında 1-ci maddədə nəzərdə tutulan nəqliyyat növləri üçün imtiyazlı şərtlər və tariflər müəyyən olunarsa, bundan az olmayan imtiyazlı şərtlər və tariflər həmin tərəflərlə digər tərəflər arasındakı münasibətlərdə də tətbiq olunacaqdır.

Türkiyə-Azərbaycan arasında ticarət-iqtisadi münasibətlərin daha əlverişli rejimə əsaslanması digər rejimlərdən istifadəni istisna etmir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan bölgəsi ilə Türkiyə Respublikasının sərhəd olan bölgəsi arasında

¹ Веляминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. М., 2004, с.107

² Ануфриева Л.П. Международное частное право. Общая часть, М., 2000, с.110

ticarət-iqtisadi münasibətlərdə xüsusi rejim tətbiq olunması nümunə ola bilər.

Daha əlverişli rejimin hansı münasibətlərdə istifadə olunması beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunur. Bu münasibətlər, konsul münasibətləri, gömrük sferası, iqtisadi münasibətlər, xarici fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi statusu və s. bağlı münasibətlər ola bilər. Predmet baxımından bu prinsip üçün məhdudiyət yoxdur.¹ Bununla yanaşı, bu prinsipin əsas tətbiq sferası beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdir.² Başqa sözlə, daha əlverişli rejim prinsipinin tənziyyətə predmetini dövlətlərarası münasibətlər təşkil edir. Amma bu o demək deyildir ki, bu prinsip beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətənin prinsipi deyildir.

Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı daha əlverişli rejim haqqında qeyd-şərt barədə maddələr layihəsinin 5-ci maddəsinə uyğun olaraq daha əlverişli rejim dövlət tərəfindən yalnız digər dövlətə deyil, həm də həmin dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinə, o cümlədən onunla bağlı olan əşyalara da verilir. Fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən maddi və qeyri-maddi nemətləri və fəaliyyət növlərini ifadə edən şeylər daha əlverişli rejimin faktiki obyektlərini təşkil edirlər.³ Bu baxımdan fiziki və hüquqi şəxslərin və şeylərin hüquqi vəziyyətinin müəyyən edilməsi daha əlverişli rejim prinsipinin əsas predmet sferasını təşkil edir. Sadalanan məsələlər isə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətənin fəaliyyət sferasına daxildir. Belə olan halda daha əlverişli rejim prinsipi həm də beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətənin əsas prinsipi hesab edilə bilər. Daha əlverişli rejim prinsipinin beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipi olması və dövlətlərarası münasibətləri tənziyyətə belə deməyə əsas verir ki, daha əlverişli rejim prinsipi Türkiyə-Azərbaycan xüsusi hüquqi tənziyyətənin əhəmiyyətli, zəruri və əsas prinsiplərindən biridir.

¹ Ушаков Н.А. Международное право. Учебник. М., 2000, с.104

² Багусловский М.М. Международное экономическое право. М., 1986, с.114

³ Ушаков Н.А. Международное право. Учебник. М., 2000, с.105

2.7. Dövlət immuniteti prinsipi

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətənin xüsusi prinsiplərindən biri də dövlət immuniteti prinsipidir. Beynəlxalq xüsusi hüququn mühüm institutlarından biri olan dövlət immuniteti prinsipi beynəlxalq əqdlərdə, bütövlükdə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərində dövlətin hüquqi vəziyyətini müəyyən edir.¹ Mənşəcə latın sözü olan «immunitet» (immunitas) termini azad, tabe olmayan mənalarnı ifadə edir. Dövlət immuniteti prinsipinin hüquqi məzmununa görə dövlət, digər dövlətin ərazisində və ya digər dövlətin fiziki və hüquqi şəxslərinin iştirak etdiyi xüsusi hüquq münasibətlərində xüsusi hüquqi rejimdən istifadə edir. Bu rejimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət, onun mülkiyyəti, onun iştirak etdiyi əqdlər digər dövlətin hakimiyyətinə, yəni yurisdiksiyasına tabe olmur.

Beynəlxalq xüsusi hüququn ümumtanınmış prinsipi kimi² dövlət immunitetinin əsasında dövlətlərin suveren bərabərlik prinsipi durur.³ Bu prinsipə əsasən, bir dövlət digər dövlətin hakimiyyətinə tabe ola bilməz (par in parem imperium non habet). Dövlətlərarası münasibətlərin əsasını təşkil edən bu prinsip, xüsusi hüquq münasibətlərində immunitet kimi-yəni dövlətin digər dövlətin yurisdiksiyasından azad olması qismində istifadə olunur.⁴

Xüsusi hüquq münasibətləri sferasında beynəlxalq adət kimi formalaşan, müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrinin qərarlarında təsbit olunan dövlət immuniteti hazırda ümumtanınmış beynəlxalq norma kimi mövcuddur. Ümumtanınmış olması ilə yanaşı, dövlət immuniteti prinsipi imperativ xarakter daşımır. Çünki iki

¹ Ануфриева Л.П. Международное частное право. Особенная часть. М., 2000. с.85

² Лунц Л.А. Курс международного частного право. М., 2002, с.48

³ Богусловский М.М. Иммуниет государства. М., 1962, с.11

⁴ Нешатаева.Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс. М., 2004. с.143

və ya bir neçə dövlətin öz münasibətlərində bu prinsipdən istifadə etmələri, digər dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin mühüm həyati maraqlarına toxunmur.¹

Dövlət immuniteti prinsipi dövlətin hüquqi vəziyyətini müəyyən etdiyi üçün dövlətin iştirak etdiyi münasibətlərdə təsbit olunur. Dövlət hazırkı şəraitdə digər dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla, digər dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə müxtəlif əmlak hüquq münasibətlərinə daxil olur. Xarakterindən asılı olaraq bu münasibətləri iki qrupa bölmək olar: 1) dövlətin suveren funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan publik münasibətlər; 2) dövlətin hüquqi şəxs qismində çıxış etdiyi xüsusi münasibətlər.

Birinci qrup münasibətlər bir qayda olaraq dövlətlərin öz aralarında və onlarla beynəlxalq təşkilatlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sferalarda baş verir. Bu sferalarda Türkiyə və Azərbaycan arasında yaranan və suveren funksiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı olan münasibətlərdə dövlət immunitetindən istifadə mütləqdir.

Bu müddəalar Türkiyə-Azərbaycan dövlətlərarası bütün münasibətlərə şamil olunurmu? Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi dövlət digər dövlətlərlə hər hansı alqı-satqı və digər əqdlər bağlaya bilər. Başqa sözlə, dövlətlər arasında onların suverenlik siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olmayan xüsusi hüquqi xarakterli münasibətlər yarana bilər. Əslində bu münasibətlər yuxarıda qeyd etdiyimiz ikinci qrup münasibətlərə aiddir. Amma əsas odur ki, bu münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərdir. Hesab etsək ki, bu növ münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənməlidir, onda həmin münasibətlərdə iştirakçı dövlətlərin immunitətdən istifadə etməsi mübahisə doğurur. Əslində mübahisə mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Çünki, bir tərəfdən, mövcud münasibət-xüsusi-hüquqi xarakterlidir və beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənməlidir, digər tərəfdən, münasibətin hər iki iştirakçısı dövlətlərdir.

¹ Ушаков Н.А. Международное право. Учебник. М., 2000, с.89

İlk baxışdan münasibətin dövlətlərarası olması, həmin münasibətlərdə dövlətin immunitətdən istifadə etməsini şərtləndirir. Lakin münasibətin xüsusi hüquqi xarakterli olması hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi «heç də bütün dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinin əsasında immunitet prinsipinin durmaması»¹ fikri, ilk baxışdan formalaşan mövqeyin mütləq olmadığını şərtləndirir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü ildə BMT Baş Məclisinin qətnaməsi ilə bəyənən «Dövlətlərin və onların mülkiyyətinin yurisdiksiya immuniteti haqqında» Maddələr layihəsində (m.11)² və «Dövlət immuniteti haqqında» 1972-ci il Avropa Konvensiyasının³ ayrı-ayrı maddələrində (m.4, 7) dövlətlər arasında bağlanan kontraktlar üzrə münasibətlərdə immunitətdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Fikrimizcə, belə münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənməsinə baxmayaraq, həmin münasibətlərdə tərəf qismində çıxış edən dövlətlərin immunitətdən istifadə etməsi heç də inkar edilməməlidir. Çünki immunitətdən istifadə, burada digər tərəfin hüquqlarını pozmur, suveren bərabərlik prinsipi bunun qarşısını alır. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə münasibət iştirakçısı kimi dövlətin immunitətdən istifadə etməsinin istisna edilməsi, onunla bərabər səviyyədə olmayan digər münasibət iştirakçısının (fiziki və hüquqi şəxsin) hüquqlarının pozulmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Göründüyü kimi, dövlət immuniteti, dövlətlərin hüquqbərabərliyinin ifadəsi olmaqla yanaşı, dövlətin qeyri-bərabər tərəflə daxil olduğu münasibətdə (xüsusi hüquq münasibətlərində), digər tərəfin hüquqlarını pozan fakt kimi çıxış edə bilər. Yəni faktiki olaraq xüsusi münasibətdə dövlətin immunitətdən istifadə etməsi, insan hüquqlarının pozulması ilə nəticələnə bilər ki, buda

¹ Ушаков Н.А. Государство в системе международно - правового регулирования. М., 1997, с.29

² Ушаков. Н.А. Международное право. Учебник. М., 2000. с.100

³ Международное частное право. Сборник нормативных актов / Сост. Г.К. Дмитриева, М.. Филимонова, М., 2006, с.40-49

hər hansı hüquqi dövlətin, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinə uyğun deyil. Düzdür dövlət bütün xüsusi hüquq münasibətlərində immunitetə əl atmır. Öz sərhədləri çərçivəsində, fiziki və hüquqi şəxsləri ilə daxil olduğu, xüsusi münasibətlərdə dövlət, özünün xüsusi subyekt olmasına ehtiyac duymur və hüquqi statusunu hüquqi şəxslərin statusuna bərabərləşdirir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43.5-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası mülki hüquq münasibətlərində eynilə digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edir¹ və onun bu münasibətləri, qanunda ayrı qayda üzrə nəzərdə tutulmayıbsa, mülki qanunvericiliklə tənzimlənir.

Eyni xarakterli, amma beynəlxalq sferada baş verən münasibətlərdə, yəni beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərində isə dövlət, öz hüquqi statusunu digər tərəfin hüquqi statusuna bərabərləşdirilməsinə tərəddüd və ehtiyat edir. Bunun kökündə isə mövcud beynəlxalq xarakterli münasibətin, bağlı olduğu digər dövlətin hüququ əsasında tənzimlənmə bilmək imkanı durur. Bu isə həmin münasibətin iştirakçısı olan dövlətin, münasibət iştirakçısı kimi başqa bir dövlətin (beynəlxalq hüquqi baxımdan bərabər olsalar belə) yurisdiksiyasına tabe olması ilə nəticələnir. Bu növ münasibətlərdə iştirakçı dövlətin immunitətdən istifadə etməsinin məqsədi, heç də digər tərəfin hüquqlarını pozmaq deyil, özünün «beynəlxalq hüquqi şəxsiyyətini» qorumaqdır. Hərçənd ki, bunun nəticəsi digər tərəfin hüquqlarının pozulması olur.

Beləliklə, bu məqsəd bir qayda olaraq beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərindən yaranır. Xüsusən də dövlət xarici fiziki və hüquqi şəxslərlə əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində iştirak edərkən bu məqsəd mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin belə münasibətlərdə iştirakı isə obyektiv tələbatdan irəli gəlir. Çünki beynəlxalq mülki dövriyyənin inkişaf etməsi dövlətin iştirak etdiyi beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinin sferasını

¹ Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyatı. Bakı, 2002, s.246

genişləndirir.¹ Dövlət xarici hüquqi şəxslərlə mal göndərilməsi, xidmət qöstərilməsi və s. barədə müqavilələr bağlayır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Rabitə Nazirliyi Türkiyənin Azertel Telekomunikasyon Yatırım Dış Ticaret A.S. Şirkəti ilə 1995-ci ildə müqavilə imzalamışdır.

Dövlət xarici banklar ilə kredit müqavilələri bağlayır, hüquqi şəxslərinin bağladığı əqdlər üzrə təminatlar verir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin «Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin «SakaKorkmaz» Pazarlama A.S Şirkəti arasında 03.08.1991-ci il tarixli müqaviləsi üzrə öz hüquqi şəxsinin öhdəliklərinə təminat vermişdir. Dövlət konsessiya müqavilələrinin tərəfi qismində çıxış edir, xaricdə torpaq sahələrinin alınması üzrə əqdlər imzalayır və sair.

Münasibət iştirakçısı kimi dövlətin immunitətdən istifadə edib və ya etməməsi məsələsi məhz bu münasibətlər üçün daha xarakterikdir. Çünki, suveren qrup olan dövlətin qeyri-bərabər tərəfdaşla daxil olduğu bu münasibətlərdə, onun digər dövlətin yurisdiksiyasına tabe olması təhlükəsi yaranır. Məhz bu münasibətlərdə dövlət üçün paradoksal bir vəziyyət yaranır; ya dövlət xüsusi subyekt statusu ilə bu münasibətlərdə iştirak etməli və immunitətdən istifadə etmək hüququna malik olmalı, bununla digər tərəfin hüquqlarının pozulmasına şərait yaratmalıdır, ya da qeyri-bərabər tərəfdaşın hüquqlarını pozmamaq naminə həmin tərəflə bərabər hüquqlu tərəfdaş qismində münasibətə daxil olmalı və immunitet hüquqdan imtina etməlidir.

Məhz bu paradoksal vəziyyət, dövlətin iştirak etdiyi əmlak münasibətlərində onun hüquqi vəziyyəti barədə iki fərqli nəzəriyyənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Birinci nəzəriyyə mütləq immunitet nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə dövlət, iştirak etdiyi münasibətlərin xarakterindən asılı olmayaraq bütün hallarda immunitətdən istifadə hüququna malikdir və yalnız onun razılığı

¹ Международное частное право / Под ред. Н.И. Марышевой. М., 2000, с.157

ilə bu hüquqdan istisnaya yol verilə bilər. Tarixi təcrübə sübut edir ki, bu mövqe daha çox qapalı təsərrüfat sistemləri üçün xarakterikdir. Çünki bu sistemlərdə xarici iqtisadi fəaliyyət tam olaraq dövlət nəzarətində olur. Keçmiş sosialist hüquq sistemində aid olan bir sıra dövlətlərdə (Çin, Şimali Koreya və s.) hazırda da bu nəzəriyyədən istifadə olunur.

Dövlətin əmlak münasibətlərində digər tərəflə bərabər hüquqlu subyekt kimi çıxış etməsini tələb edən ikinci nəzəriyyəyə görə (məhdud və ya funksional immunitet nəzəriyyəsi), əgər dövlət mənfəət əldə etmək məqsədi ilə ticarət münasibətinə daxil olursa, onda immunitətdən istifadə etməməlidir. Çünki bu münasibətlərdə dövlət xüsusi şəxs qismində (jure personae) çıxış edir. Əgər dövlət, suveren hakimiyyət daşıyıcısı (jure imperii) qismində münasibətdə çıxış edərsə, immunitətdən istifadə edə bilər.

İlk olaraq ayrı-ayrı dövlətlərin məhkəmə təcrübəsində təşəkkül tapan sonuncu nəzəriyyə XX əsrin II yarısından sonra bir çox dövlətlərin (ABŞ, İngiltərə, Sinqapur, Kanada və s.) qanunvericiliyində təsbit edilmişdir. Eyni zamanda bu nəzəriyyə mövcud olan beynəlxalq hüquqi aktlarda, məsələn, Dövlətin ticarət gəmilərinin ümmunitetinə dair bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında 1926-cı il Brüssel Konvensiyasında,¹ Dövlət immuniteti haqqında 1972-ci il Avropa Konvensiyasında,² o cümlədən Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının maddələr layihəsi əsasında 1999-cü ildə hazırladığı Dövlətlərin və onların mülkiyyətinin yurisdiksiya immuniteti haqqında layihəsində³ də təsbit olunub.

Azərbaycan və Türkiyə qeyd olunan sənədlərə qoşulmadığı səbəbindən, onlar arasındakı münasibətlərdə dövlət immuniteti prinsipi beynəlxalq adət norması kimi tətbiq oluna bilər və məhkəmələr tərəfindən təsdiq oluna bilər. Hərçənd ki, Türkiyə-Azər-

baycan münasibətlərində dövlət immunitetinin beynəlxalq adət norması olması müəyyən dərəcədə də şərti xarakter daşıyır. Belə ki, həm Azərbaycan Respublikasında, həm də Türkiyə Respublikasında immunitet haqqında xüsusi qanunvericilik aktları olmasa da, onların beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ayrı-ayrı müddəalar, hər iki dövlətin məhdud (funksional) immunitet nəzəriyyəsinə meyli olmasını göstərir. Məsələn, Türkiyə Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında 1982-ci il Qanununa görə, xüsusi hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə xarici dövlətin məhkəmə məsuliyyətindən azad olması tanınmır (m.33).¹ Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında 2000-ci il Qanunun Dövlətlərin xarici elementli mülki hüquqi münasibətlərdə iştirakı adlanan 16-cı maddəsinə əsasən,² qanunla başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda, dövlətin iştirak etdiyi xarici elementli mülki-hüquqi münasibətlərə bu Qanunun müddəaları tətbiq edilir (m.16.1). Dövlətin bağladığı mülki-hüquqi əqdlərə, əgər bu, onun suveren funksiyaların yerinə yetirməklə əlaqədar deyildirsə, bu Qanunun 16.1-ci maddəsinin müddəaları tətbiq olunur.

Göründüyü kimi, müxtəlif məzmunlu olsa da, hər iki dövlətin qanunvericiliyi immunitetin məhdudlaşdırılması mövqeyindən çıxış edir. Hərçənd ki, Türkiyə Respublikasının qeyd olunan norması məhkəmə immunitetindən imtina nəzərdə tutursa, Azərbaycan Respublikasının müvafiq hüquq norması məzmunca daha genişdir. Məhkəmə immunitetini konkret nəzərdə tutmasa da ümumilikdə kollizion immunitətdən³ yəni münasibətin yalnız dövlətin öz hüququna tabe etdirməkdən istifadənin məhdudlaşdırılmasını müəyyən edir.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı ikitərəfli müqavilələrdə də,

¹ Международное частное право / Под ред. Н.И. Марышевой. М., 2000. с.167

² Международное частное право. Сборник нормативных актов. М., 2006. с.40-49

³ Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право. М., 2005. с.160

¹ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001.с.582

² Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyatı. 3-cü xüsusi buraxılış. Bakı, 2001, s.528

³ Гетьман-Павлова. И.В. Международное частное право. М., 2005,с.157

məsələn, «investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında» 1994-cü il Sazişində də (m.7) birbaşa olmasa da, tərəflərin immunitətdən istifadə etməməsi nəzərdə tutulur. Sazişə əsasən investisiya qoyanın istəyi ilə mübahisə, Parisdəki Beynəlxalq Ticarət Palatasının Arbitraj Məhkəməsinə, xüsusi arbitraj məhkəmələrinə, İnvestisiya Mübahisələrinin həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəzə (İSİD) verilə bilər. Hərçənd ki, bu orqanlara müraciət o halda olur ki, investor iştirakçı dövlətin ədalət məhkəməsinə müraciət etmiş olsun və bununla bağlı bir il müddətində qəti qərar qəbul edilməmiş olsun. Bundan başqa, mövcud praktikada da Azərbaycan Respublikasının və ya Türkiyə Respublikasının immunitet hüququndan istifadəsinə rast gəlinmir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Türkiyə Respublikasının «Saka-Korkmaz Pazarlama» AS arasındakı mübahisədə Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının «Eksimbankı» arasında kreditlə bağlı münasibətlərdə faktiki olaraq məhdud immunitet nəzəriyyəsinə istinad edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının məhkəmələri immunitet məsələsində öz qanunvericiliklərinə də əsaslanmaqla dövlət immuniteti prinsipini beynəlxalq adət norması kimi tətbiq və təfsir edə bilərlər. Konkret ikitərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulduğu və ya tərəflər mövcud beynəlxalq sənədlərdə iştirak etdiyi halda bu prinsip müqavilə norması kimi tətbiq oluna bilər. Hər iki halda beynəlxalq hüquq norması və daxili qanunverçiyin birgə tətbiqindən söhbət gedir.

Dövlət immuniteti prinsipi suveren bərabərlik prinsipinin xüsusi münasibətlər sferasındakı hüquqi formasıdır. Ümumi münasibətlər sferasında dövlət immuniteti bir qayda olaraq dövlətlərin hüquq bərabərliyi formasında tətbiq olunur və həmişə mövcuddur. Xüsusi münasibətlər sferasında isə bu prinsipin tətbiqi, xüsusi münasibətlərin hüquqi təbiətinə uyğun tətbiq olunmalıdır. Dövlətdaxili xüsusi münasibətlər sferasında tətbiq edilməməsini nəzərə alaraq qeyd etmək olarki, bu prinsip məhz beynəlxalq xüsusi münasibətlər üçün xasdır və beynəlxalq xüsusi hüququn

xüsusi prinsipidir.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlərdə, xüsusilə ticarət və digər xüsusi münasibətlərdə məhdud dövlət immuniteti prinsipindən istifadə edilməsi daha düzgün olardı. Bu, iki dövlət arasında iqtisadi inteqrasiyanın sferasının genişlənməsi, həm də iki dövlətin hüquqi sistemləri arasındakı hüquqi inteqrasiyanın formalaşması baxımından zəruridir.

2.8. Sıx bağlılıq prinsipi

Dünya təsərrüfat münasibətlərinin qloballaşmasının, dövlətlər arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin beynəlmilləşməsinin nəticəsi kimi beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə sistemində sıx bağlılıq prinsipinin önə çəkilməsi, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində də bu prinsipin əhəmiyyətli olmasını göstərir. Sıx bağlılıq prinsipi milli (dövlətdaxili) hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin hüquqi ifadəsidir. Bu baxımdan sıx bağlılıq prinsipi daha çox hüquq sistemləri arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Nəzərə alsaq ki, Türkiyə və Azərbaycanın hüquq sistemləri arasındakı münasibət dövlətlərəarası münasibətlərdir, o halda çıx bağlılıq prinsipi Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi əsasını təşkil edə bilər.

Sıx bağlılıq prinsipinə görə tənzimlənməli beynəlxalq (xarici elementli) xüsusi münasibət hansı hüquq sistemi ilə daha çox bağlıdırsa, münasibət həmin hüquq sistemində nəzərdə tutulan mexanizmlərlə tənzimlənməlidir. Bu prinsip daha çox kollizion tənzimləmə üçün xarakterikdir. Sıx bağlılıq prinsipi beynəlxalq xüsusi münasibətlərin milli hüquq sistemi ilə obyektiv mövcud olan əlaqələrin hüquqi formasıdır.¹

¹ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004. с.114

Nəzərə alsaq ki, hər bir forma müəyyən məzmunu malikdir, onda sıx bağlılıq prinsipinin məzmununun nədən ibarət olması məsələsi ortaya çıxır. Buradan prinsipin hüquqi təbiətinin müəyyən edilməsi zərurəti də yaranır. Hansı ki, hüquq ədəbiyyatında bu məsələyə yanaşma mübahisəlidir. Əslində sıx bağlılıq prinsipinin məzmunu bəllidir, burada tənzim edilməli münasibətlə tənzimləmədə istifadə edilməli olan hüququn qarşılıqlı əlaqəli olmasından söhbət gedir. Bu əlaqənin necə müəyyən olunması mübahisə doğurur.

Hüquq ədəbiyyatında sıx bağlılıq prinsipinin kollizion təbiətə malik olması qeyd olunur. Məsələn, V.P.Zvekov qeyd edir ki, bu prinsip əsas kollizion başlanğıc statusuna malikdir.¹ N.Y.Yerpilevaya görə isə, sıx bağlılıq prinsipi, iradə azadlığı prinsipi ilə müqayisədə əlavə kollizion bağlama forması rolunu oynayır.²

Hüquq ədəbiyyatında sıx bağlılıq prinsipinin adı kollizion normadan fərqli olaraq daha geniş məzmunu malik olması da qeyd olunur. Məsələn, V.V.Kudaşkin qeyd edir ki, sıx bağlılıq prinsipi yalnız kollizion təbiətə malik deyil, bütövlükdə beynəlxalq xüsusi hüququn mahiyyəti və təbiətini əks etdirməklə beynəlxalq xüsusi hüquqi təbiətə malikdir.³ E.V.Kabatovanın fikrinə isə, xaricdən qismən kollizion normaya oxşasa da, sıx bağlılıq prinsipi tətbiq ediləcək hüququn müəyyən edilməsi məsələsinə kollizion yanaşmadan tədricən imtina edilməsini sübut edir.⁴ Sıx bağlılıq prinsipi tətbiq ediləcək hüququn müəyyən edilməsinə yeni yanaşmanı ifadə edir, bu isə konkret işin bütün hallarını maksimum nəzərə almağa, tətbiq edilən maddi hüquq normalarını qiymətləndirməyə, daha əlverişli və ədalətli nəticələr əldə

¹ Звекон В.П. Международное частное право. М., 1999, с.124

² Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.87

³ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004. с.117

⁴ Кабатова Е.В. Новый этап развития Российского международного частного права // РЕМП. 2003, СПб, 2003. с.123

etməyə imkan verir.¹

Fikrimizcə, sonuncu müəlliflərin mövqeyi ilə razılaşmaq olar. Hərçənd, sıx bağlılıq prinsipi kollizion tənzimləmə üçün xarakterik olsa da, məzmun baxımından kollizion normadan daha genişdir. Belə ki, kollizion norma münasibəti konkret hüquq sisteminə kəskin qaydada tabe etdirirsə, sıx bağlılıq prinsipi münasibətin daha əlverişli qaydada tənzim edilməsinə imkan yaradır. Bu əlverişli qayda isə bu və ya digər milli hüquq sistemində, məsələn, transmilli hüquq sistemində də ola bilər.

Müasir beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə sistemində sıx bağlılıq prinsipinin əhəmiyyəti onun əksər dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində nəzərdə tutulmasıdır. Bir çox dövlətlərin (Avstriya, Lixtenşteyn, Rusiya və s.) qanunvericiliyində sıx bağlılıq kollizion tənzimləmənin əsas prinsipi kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, Avstriyanın «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» 1978-ci il Qanununda qeyd olunur ki, xaricə bağlı işin halları daha çox sıx əlaqəli hüquq qaydası ilə həll olunur. Qanunda nəzərdə tutulan ayrı-ayrı kollizion normalar bu prinsipin ifadəsidir (m.1).² Almaniya, İsveçrə, Gürcüstan və s. dövlətlərin qanunvericiliyində isə sıx bağlılıq prinsipi əlavə bağlama formulası qismində müəyyən olunur. Sıx bağlılıq prinsipi bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə də nəzərdə tutulur. Məsələn, Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında 1980-ci il Roma Konvensiyası (m.4, b.1), Beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinə tətbiq edilən hüquq haqqında 1986-cı il Haaqa Konvensiyası (m.8, b.3).

Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində də sıx bağlılıq prinsipi nəzərdə tutulur, yəni bu prinsipə münasibətdə hər iki dövlətin qanunvericiliyi oxşar mövqedən çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dövlətin qanunvericiliyi sıx bağlılıq prinsipinə yalnız kollizion prinsip

¹ Кабатова Е.В. К вопросу о современных проблемах международного частного права / Г., и П., 2000, №8, с.57

² Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001, с.158

kimi yanaşır. İkincisi, hər iki dövlətin qanunvericiliyi sıx bağlılıq prinsipini əsas kollizion prinsip kimi deyil, subsidiar (əlavə) tətbiq olunan bağlama formulası kimi müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanununun 25-ci,¹ Türkiyə Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında Qanununun 24-cü² maddələrində müqavilə öhdəliklərinə müqavilənin daha çıx bağlı olduğu yerin hüququnun tətbiqi, tərəflərə hər hansı hüququ seçmədikləri halda mümkünlüyü nəzərdə tutulur.

Üçüncüsü, hər iki dövlətin qanunvericiliyində sıx bağlılıq ayrı-ayrı məsələlərlə, xüsusən, müqavilə öhdəlikləri (AR-nın Qanunu, m.25; TR-nın Qanunu, m.24), iki və daha çox vətəndaşlığı olan şəxslərlə (AR-nın Qanunu, m.9.1; TR-nın Qanunu, m.4, b,c) bağlı müəyyən olunur.

Əlbəttə, bu məsələ ilə bağlı hər iki dövlətin qanunvericiliyində müəyyən fərqli cəhətlər də vardır. Türkiyənin Qanununda ziyan vurmadan yaranan öhdəliklərə də sıx bağlılığın tətbiqi nəzərdə tutulursa (m.25),³ Azərbaycanın Qanununda bu öhdəliklərə sıx bağlılığın tətbiqi nəzərdə tutulmur. Bunun əvəzində Azərbaycanın Qanununda bir neçə hüquq sistemi olan dövlətin hüququnun tətbiqində sıx bağlılıqdan istifadə nəzərdə tutulursa (m.6)⁴, Türkiyənin Qanununda belə bir müddə müəyyən olunmur. Bundan başqa, Azərbaycan qanunvericiliyində sıx bağlılıq bir qayda olaraq müxtəlif məsələlərdə birinci əlavə bağlama formulası kimi müəyyən olunur. Məsələn, 25-ci maddəyə əsasən, Qanunun 25.1 və 25.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmayan mü-

¹ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. 3-cü xüsusi buraxılış. Bakı, 2001, s. 528

² Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001. с.580

³ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001. с.580

⁴ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. 3-cü xüsusi buraxılış. Bakı, 2001, s. 527

qavilələrə, tərəflər arasında tətbiq edilməli hüquq barədə razılışma olmadığı halda belə müqaviləsinin sıx bağlı olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir. Türkiyənin Qanununda isə, sıx bağlılıq birinci deyil, əlavə baqlamalar zəncirində sonuncu həlqə qismində tətbiq olunması kimi nəzərdə tutulur. Məsələn, qeyd etdiyimiz Qanunun 24-cü maddəsinə əsasən, tərəflər tətbiq olunan hüququ seçmədikləri halda, öhdəliyin icra olunduğu yerin, bu yer bir neçə olduqda, əhəmiyyətli icranın edildiyi yerin hüququ tətbiq olunur. Bu yeri müəyyən etmək mümkün olmadıqda isə müqavilənin daha sıx bağlı olduğu yerin hüququ tətbiq olunur.

Göründüyü kimi, qeyd olunan fərqlər daha çox texniki xarakter daşıyır, mahiyyət baxımından hər iki dövlətin qanunvericiliyinin sıx bağlılıq prinsipinə münasibəti eynidir. Bundan başqa sıx bağlılığın tətbiqi əsasları baxımından da (əlbəttə qarşılıqlı münasibətlərdə) hər iki dövlətin mövqeyi üstə-üstə düşür. Belə ki, həm Azərbaycan Respublikası, həm də Türkiyə Respublikası sıx bağlılıq prinsipini təsbit edən beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmirlər. Eyni zamanda, aralarında bağladıkları qarşılıqlı hüquqi yardım, sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və s. ikitərəfli müqavilələrdə də sıx bağlılıq prinsipi nəzərdə tutulmur. Bununla əlaqədar ikitərəfli müqavilələrin bir özünəməxsusluğunu qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında müqavilələrdə və digər müqavilələrdə, sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1988-ci il Sazişi qismən istisna təşkil edir, kollizion normalar ümumiyyətlə, nəzərdə tutulmur. Hərçənd, Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə, məsələn, RF, Litva, İran və s. bağladığı müvafiq müqavilələrdə bir sıra əsas kollizion normalar müəyyən olunur.

Belə olan halda, hər iki dövlətin tətbiq orqanları sıx bağlılıq prinsipini tətbiq edərkən yalnız öz qanunvericiliklərinə əsaslanmalı bilərlər. Bu isə sıx bağlılıq prinsipinin tətbiqində müvafiq olaraq dövlətdaxili qanunvericilikdən irəli gələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz texniki müxtəlifliklə bağlı fərqlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Qeyd olunan fərqlər, sıx bağlılıq prinsipinin qeyri-

müəyyənliyindən irəli gələn xüsusiyyətlərlə birlikdə tətbiq orqanları qarşısında tətbiq prosesində müəyyən çətinliklər yaradır.

Hüquq ədəbiyyatından bəlli olduğu kimi sıx bağlılığın hansı meyarlarla müəyyən olunması qeyri-müəyyən və mübahisəlidir. Burada subyektiv, yoxsa obyektiv amillərə üstünlük verilməsinin müəyyən edilməsi əsasdır.¹ Bu amillərin hər ikisini qəbul edən ingilis doktrinasından fərqli, alman doktrinasında obyektiv amil əsas götürülür. Belə ki, tərəflər hüququ seçmədikləri halda, müqavilənin mahiyyəti üçün daha xarakterik olan icranı təmin edən hüquq tətbiq olunmalıdır.² Alman doktrinasının əsaslandığı bu meyar «Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında» 1980-cı il Konvensiyasında da təsbit olunur (m.4)

Əslində obyektiv amilin söykəndiyi «Müqavilə üçün həllədiçi əhəmiyyət daşıyan icra» formulasının müəyyən edilməsi də bəzi hallarda çətin olur. «Xarakterik icra» müqaviləni digər müqavilələrdən fərqləndirən və daha çox həmin müqavilə üçün xarakterik olan icra kimi də, «Kontraktı xarakterizə edən pulun ödənilməsi deyil, qarşılıqlı icradır, yəni ödəmənin edilməsi üçün əsas olan icra»³ kimi də müəyyən olunur.

Azərbaycan və Türkiyə məhkəmələri üçün çətinlik yaradan digər məsələ qanunvericilikdə daha sıx bağlılığın hansı əsaslarla müəyyən olunmasının təsbit edilməməsidir. Fikrimizcə, hər iki dövlətin qanunvericiliyində bu meyarların müəyyən edilməsi, xüsusən də eyni məzmununda müəyyən olunması tətbiq orqanlarının işinin asanlaşdırılması baxımından məqsədəuyğun olardı. Qeyd olunan meyarların müəyyən olunmasında istər qanunverici orqan, istəsə də tətbiq orqanı, münasibətin obyektiv və subyektiv xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Münasibətin obyektiv xüsusiyyəti,

münasibətin dövlətin ərazisi ilə bağlılığını (ərazi lokallaşdırması), suybektiv xüsusiyyəti isə, münasibətin dövlətin hüquq qaydası ilə bağlılığını (hüquqi lokallaşdırma) ifadə edir.¹ Nəzərə almaq lazımdır ki, hüquqi lokallaşdırma dövlətin münasibətə təsir istəyindən asılıdır. Hüquqi lokallaşdırma ərazi lokallaşdırmasını ifadə etsə də ona üstünlük verilməsi düzgün deyildir. Çünki belə olan halda sıx bağlılıq dövlətin istəyinə uyğun müəyyən olunur. Kollizion normaların müəyyən edilmə təcrübəsi artıq bunu təsdiq edir. Belə ki, hər bir dövlətin müəyyən etdiyi kollizion norma sıx bağlılıq prinsipini əks etdirir, amma bu əks etdirmə həmin dövlətin subyektiv mövqeyini ifadə edir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bəzi kollizion normalar ərazi lokallaşmasını ifadə etməklə sıx bağlılıq prinsipini əks etdirir. Məsələn, daşınmaz əşyalarla bağlı əşyanın olduğu yerin hüququnun tətbiq edilməsi, ərazi lokallaşdırılması, münasibətin subyektivi, obyektivi, subyektin davranışı və konkret münasibətin digər halları nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir.

Beləliklə, sıx bağlılıq prinsipi beynəlxalq xüsusi hüquqi tənziyyətə sisteminə aid əsas xüsusi prinsiplərdən biridir. Türkiyə və Azərbaycan arasında sosial-iqtisadi sferada inteqrasiyanın genişləndiyi müasir şəraitdə sıx bağlılıq prinsipi Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərini, iki dövlətin hüquq sistemləri arasında münasibətlər formasında tənziyyət etməklə, Türkiyə və Azərbaycan hüquq sistemlərinin hüquqi inteqrasiyası, ən azı kollizion tənziyyət etmələrinin ümumiləşdirilməsi üçün hüquqi əsas ola bilər. Məhz buna görə də sıx bağlılıq prinsipinin həm ikitərəfli müqavilələrdə təsbit edilməsi, həm daxili beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində əsas prinsip kimi müəyyən olunması zəruridir. Bunun üçün, heç olmasa, daxili qanunvericilik formasında təsbit olunan sıx bağlılıq prinsipinin eyni meyarlarla müəyyən edilməsi olduqca vacibdir.

¹ Чешир Дж. Норт П. Международное частное право. М., 1982, с. 246

² Кох Х., Магнус Й., Винклер фон Моренфельс. П. Международное частное право и сравнительное правоведение. М., 2001, с.141-145

³ Hay P. Flexibility versus Predictability and Uniformity in choice of law. Reflections on Current European and states Conflicts Law. Recueil des Cours. 1991. v.226, 1992. p.359

¹ Толстых В.Л. Коллизийное регулирование в международном частном праве. М., 2002, с.39

2.9. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt prinsipi

Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri arasında münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin xüsusi prinsiplərindən biri də ümumi qayda haqqında qeyd-şərt prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmənin olduğu dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq tətbiq edilməli olan xarici hüquq normaları məhkəmənin olduğu dövlətin publik qaydasına açıq-aşkar zidd olduqda, həmin normalar tətbiq edilmir. Əslində ümumi qayda haqqında qeyd-şərt prinsipi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan daxili işlərə qarışmamaq prinsipinin beynəlxalq xüsusi münasibətlər sferasında tətbiq olunan xüsusi formasıdır. Eyni zamanda dövlətlərin suveren bərabərlik və müstəqilliyi, insan hüquqlarına hörmət edilməsi kimi beynəlxalq hüquq prinsipləri də ümumi qayda haqqında qeyd-şərt prinsipinin hüquqi məzmununu müəyyən edir. Lakin dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsi göstərir ki, dövlətlər bu prinsipin məzmununu müəyyən edərkən daha çox suverenlik və daxili işlərə qarışmamaq prinsiplərinə əsaslanırlar. Nəticədə isə bu prinsipin məqsədi «sosial-siyasi və hüquqi sistemlərin xüsusiyyətlərinə hörmət olunmasını təmin etməkdən ibarət olur»¹. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, hüququ tətbiq edilən dövlətin fərqli sosial-siyasi və hüquqi sistemə aid olması, özözlüyündə ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin tətbiq edilməsi üçün əsas ola bilməz.

Bu prinsipin mahiyyətini müəyyən edərkən lazımdır ki, «ümumi qayda haqqında qeyd-şərt» və «ümumi qayda» anlayışları fərqləndirilsin. Ümumi qayda (ordre public) anlayışı daha çox sosial məzmunla malikdir və dövlətdaxili münasibətlər sisteminin sabitliyini və bütövlüyünü təmin edən ən mühüm münasibət və əlaqələrin məcmusunu ehtiva edir.² Hüquq doktrinasın-

da, qanunvericiliyin təcrübəsində mübahisə və çətinlik də məhz «ümumi qayda» anlayışının məzmununu və onun müəyyən edilmə meyarları ilə bağlıdır. Belə ki, ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində ümumi qayda anlayışı müxtəlif cür müəyyən olunur və fərqli formalarda ifadə olunur: məsələn, hüquq qaydasının əsas dəyərləri kimi (Lixtenşteyn; Avstriya), hüququn əsas prinsipləri kimi (Almaniya), hüquq qaydasının əsasları kimi (Qazaxıstan; Rusiya), ictimai quruluşun əsasları kimi (Yugoslaviya) və s.

Türkiyənin beynəlxalq xüsusi qanunvericiliyində «ümumi qayda» terminindən istifadə olunur (Qanun, m.5, m.38)¹. Hüquq ədəbiyyatında «ümumi qayda» anlayışını məzmununa türk hüququnun əsas dəyərləri, türk ədəb və əxlaqının əsasları, Anayasada yer alan əsas hüquq və azadlıqlar daxil edilir.²

Azərbaycanda isə «ümumi qayda» anlayışı beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının təsbit olunduğu ayrı-ayrı normativ aktlarda müxtəlif formalarda ifadə olunur, məsələn, Azərbaycan Respublikasının hüquq qaydasının əsasları (Ailə-nikah Məcəlləsi, maddə 15,³ Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və onun qanunvericiliyinin ümumi prinsipləri, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, hüquq qaydası, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin əsas prinsipləri və suverenliyi (Mülki Prosessual Məcəllə, maddə 456.2.1; maddə 462; maddə 465.1.5)⁴, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilmiş aktları (Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanun, maddə 4)⁵, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Beynəlxalq arbitraj haqqında Qanun, maddə 34,36) və s. Göründüyü

¹ Лукашук И.И. Международное право в судах государств. СПб, 1993, с.225

² Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004. с.176-177

¹ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001. с.576, 583

² Aysel Çelikel. Milletlerarası özel hukuk. İstanbul, 1995, s. 136-137; Ergin Nomer. Devletler hususu hukuku. İstanbul, 1996, s. 154-157

³ Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyyatı. Bakı, 2003. s. 802-803

⁴ Yəni orada, s. 471, 472, 473

⁵ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Bakı, 2001, s.527

kimi, Türkiyə ilə müqayisədə Azərbaycan qanunvericiliyinin bu məsələdə mövqeyi pərakəndə xarakterlidir, fikrimizcə, qanunvericiliyimizdə bu anlayışın vahid terminlə, «ümumi qayda» termini ilə ifadə edilməsi daha düzgün olardı. İlk baxışdan terminoloji xarakterli görsənə bilən bu məsələ, iki dövlətin qanunvericiliyinin mövqeyinin yaxınlaşması və ikitərəfli müqavilələrdə vahid anlayışlardan istifadə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında bağlanan mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında 1992-ci il Müqaviləsində «qanunvericiliyin əsas prinsipləri və ictimai qayda» (m.20, b.«i»), «Suverenlik təhlükəsizlik və ya ümumi asayiş» (m.10), 2002-ci il Müqaviləsində isə «Suverenlik, təhlükəsizlik və ictimai quruluş» (m.18, b.«e») anlayışlarından istifadə olunur.

«Ümumi qayda»-dan fərqli olaraq «ümumi qayda haqqında qeyd-şərt» anlayışı hüquqi məzmununa malikdir və daha konkret-dir. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt ümumi qaydanın müdafiəsi mexanizmi olmaqla onun məzmununun hüquqi forması qismində çıxış edir.¹

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin funksiyası məhkəmənin olduğu dövlətin ümumi qaydasını kollizion norma əsasında tətbiq edilən xarici hüquq normalarının tətbiqinin mənfi nəticələrindən qorumaqdır. Bu qeyd-şərt kollizion tənzimləmə ilə daha çox bağlı olmasına baxmayaraq kollizion norma qismində çıxış etmir. Onun tətbiq təcrübəsi göstərir ki, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt həmişə deyil, müəyyən hallarda, xarici hüququn tətbiqinin nəticələri ümumi qaydaya aşkar şəkildə uyğun gəlmədikdə, istisna qaydada tətbiq olunur. Lakin ümumi qayda haqqında qeyd-şərt istənilən beynəlxalq xüsusi münasibətlə bağlı xarici hüququn normalarının tətbiqi zamanı və ya xaricdə qəbul olunan qərarların tanınması və icrası zamanı «hüquqi süzgəc»

rolunu oynamaqla prinsip kimi fəaliyyət göstərir. Qeyd olunan prinsipin ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən irəli gəlməsi və hüquq sistemləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində əsas norma kimi çıxış etməsi bu prinsipin beynəlxalq xüsusi hüququn xüsusi prinsipi olmasını göstərir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin demək olar ki, bütün dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində təsbit edilməsi, beynəlxalq xüsusi hüquq sferasındakı çoxtərəfli müqavilələrə daxil edilməsi (məsələn, Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq olunan hüquq haqqında» 1986-cı il Vyana Konvensiyası, m.18); Vəsiyyətnamənin formasına tətbiq olunan hüquq haqqında 1961-ci il Haaqa Konvensiyası, m.7¹ və s.), ikitərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulması, onun beynəlxalq xüsusi hüquq tənzimləmənin xüsusi prinsipi olmasını təsdiq edir.

Beləliklə, həm Azərbaycan Respublikasının, həm də Türkiyə Respublikasının qanunvericilik və beynəlxalq müqavilə təcrübəsi hər iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin qəbul olunduğunu təsdiq edir. Qeyd-şərt prinsipi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Əlbəttə, bu xüsusiyyətlərin hamısını qeyd etməyimiz tədqiqat işinin həcmi baxımından mümkün deyildir. Hər halda, hər iki dövlətin qanunvericiliyini müqayisəli təhlil etməklə, qeyd-şərtin müəyyən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Əvvəla, hər iki dövlətin qanunvericiliyində, o cümlədən qarşılıqlı yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin neqativ konsepsiyasından istifadə olunur. Qeyd edək ki, qeyd-şərtin neqativ və pozitiv konsepsiyaları fərqləndirilir.² Həmin konsepsiyaların məzmunu tanınmış alman alimi L.Raape tərəfindən müəyyən olunmuşdur.³ Pozitiv konsepsiyaları

¹ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004. с.177-178

¹ Лунц Л.А. Курс международного частного права. М., 2002. с.32

² Международное частное право. Сборник документов. М., 1997, с.665

³ Раапе Л. Международное частное право. М., 1960, с.98

siyaya görə xüsusi münasibətlər sferasında publik maraqları qoruyan qanunvericiliyin əsas normalarına zidd olan xarici hüquq tətbiq olunmur. Tətbiq olunan konsepsiya beynəlxalq xüsusi hüququn imperativ normalar konsepsiyası ilə eynilik təşkil edir.¹ Bu konsepsiyadan Fransız qanunvericiliyində istifadə olunur (1804-cü il Mülki Məcəlləsi, m.6).²

Neqativ konsepsiyaya görə xarici hüquq normalarının tətbiqinin nəticələri, onu tətbiq edən dövlətin ümumi qaydasına ziddirsə, o halda xarici hüquq normaları tətbiq olunmur. Əksər dövlətlərin (Almaniya, İtaliya, İngiltərə, Tunis və s.) qanunvericiliyində neqativ konsepsiyadan istifadə olunur. Həmin dövlətlər kimi Azərbaycanın və Türkiyənin qanunvericiliyi də qeyd etdiyimiz kimi neqativ konsepsiyaya əsaslanır. Lakin konsepsiyanın qanunvericilikdə ifadə formasına görə müəyyən fərqləri mövcuddur. Belə ki, Türkiyə Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununda nəzərdə tutulur ki, əgər xarici hüququn hər hansı müddəasının müəyyən işə tətbiqi, aşkar şəkildə türk ümumi qaydasına ziddirsə, onda həmin müddəalar tətbiq olunmur; zərurət olduqda belə hallarda türk hüququ tətbiq olunur (m.5).³ Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanununa görə isə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olan xarici hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir (m.4).⁴ Əvvəldə Azərbaycan qanunvericiliyinin bu məsələdə mövqeyinin pərakəndə olmasını tənqid etsək də, qeyd etməliyəm ki, məhkəmə təcrübəsində tətbiqi baxımından Azərbaycan qanunvericiliyinin mövqeyi daha konkretdir. Belə ki, ümumi qaydanın nədən ibarət olmasını açıqlamayan Tür-

¹ Толстых В.Л. Коллизионное регулирование в международном частном праве. М., 2002, с.107

² Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001. с.594

³ Yenə orada, s.576

⁴ Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. 3-cü xüsusi buraxılış. Bakı, 2001, s.527

kiyə qanunvericiliyindən fərqli olaraq, Azərbaycan qanunvericiliyi Konstitusiyaya və referendumla qəbul edilmiş aktları pozan xarici hüquq normalarının tətbiqini qadağan edir. Neqativ konsepsiya mülki və ticarət işləri üzrə qarşılıqlı yardım haqqında ikitərəfli müqavilələrdə də təsbit olunmuşdur. Belə ki, 2002-ci il Müqaviləsinə görə, hüquqi yardım haqqında sorğunun yerinə yetirilməsi sorğu edilən Razılığa gələn Tərəfin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə və ictimai quruluşuna zərər verə biləcəyi güman edilərsə, belə bir sorğunun yerinə yetirilməsindən imtina edilə bilər (m.9).

İkincisi, hər iki dövlətin qanunvericiliyi ümumi qayda haqqında qeyd-şərt prinsipinin tətbiq sferasını yalnız kolliziya hüququ ilə məhdudlaşdırmır. Bu baxımdan kollizion və prosesual qeyd-şərti fərqləndirmək olar.¹ Kollizion qeyd-şərtin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkəmənin hüququnda nəzərdə tutulan kolliziya normasının istinadı əsasında tətbiq olunan xarici hüquq norması məhkəmənin hüququnun ümumi qaydasına ziddirsə, tətbiq olunmur. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 4-cü maddəsində və Türkiyənin müvafiq qanununun 5-ci maddəsində məhz kollizion qeyd-şərt nəzərdə tutulur.

Prosesual qeyd-şərtə görə, xarici dövlətin məhkəmələrinin çıxardığı qərarlar, hüquqi yardım haqqında sorğular qərarın icra edildiyi və ya sorğunun yerinə yetirildiyi ölkənin ümumi qaydasına zidd olarsa icra edilmir və ya yerinə yetirilmir. Prosesual qeyd-şərt Türkiyə Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanununun 38, b «s» və 45-ci maddələrində təsbit olunmuşdur. Amma 45-ci maddədə xarici arbitraj qərarlarının icrası ilə bağlı alternativ əsas göstərilir. Belə ki, arbitraj qərarı ümumi qaydaya və ya əxlaq normalarına zidd olduqda icraya yönəldilmir.²

¹ Лаптев А.Н. К вопросу о применении оговорки о публичном порядке при признании и исполнении иностранных решений в ФРГ// МЖМП, 2003, №4, 130-132

² Международное частное право. Иностранное законодательство. М.,

Azərbaycan Respublikasında müvafiq müddəalar, Mülki Prosesual Məcəllədə (m.456.2.1, m.462 və m.465.1.5) və Beynəlxalq arbitraj haqqında Qanunda (m.34 və m.36) təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı qarşılıqlı yardım haqqında 2002-ci il Müqaviləsində təsbit olunan müddəalar (m.9; m.18) prosesual qeyd-şərt ifadə edir. Kollizion normaları təsbit edən ikitərəfli müqavilələrin və hər iki dövlətin iştirak etdiyi çoxtərəfli müqavilələrin olmadığından iki dövlətin münasibətlərində kollizion qeyd-şərtin tətbiqi dövlətdaxili qanunvericiliyə əsaslanır. Prosesual qeyd-şərtin tətbiqi isə beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır. Qeyd etdiyimiz ikitərəfli müqavilədən başqa, hər iki dövlətin iştirak etdiyi bir çox müqavilələrdə, məsələn, Xarici hüquqla bağlı məlumatlar haqqında 1968-ci il London Konvensiyasında (m.11)¹, Xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icrası haqqında 1958-ci il Nyu-York Konvensiyasında (m.4)² bu qeyd-şərt nəzərdə tutulur.

Üçüncüsü, hər iki dövlətin qanunvericiliyi qeyd-şərt tətbiq edildiyi halda, subsidiar formada məhkəmənin olduğu dövlətin hüququnun (lex fori) müvafiq münasibətə tətbiq edilməsini müəyyən edir. Lakin bu qayda müxtəlif formalarda müəyyən olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanununda (m.4) qeyd-şərt halında Azərbaycan Respublikasının hüququnun tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmur. Yalnız Ailə Məcəlləsinin 157-ci maddəsində qeyd-şərt edildikdə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi qeyd olunur. Türkiyə Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında Qanununda (m.5) qeyd-şərt halında türk hüququnun tətbiqi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq qeyd-şərt halında türk hüququnun tətbiqi bir çox dövlətlərin (Avstriya,

2001, c.585

¹ Международное частное право. Сборник нормативных актов. М., 2006, с.547

² Международное частное право. Сборник документов. М., 1997, с.871

Lixtenşteyn, Rusiya və s.) qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu kimi yalnız zərurət olduğu halda tətbiq olunur.

Fikrimizcə, müddəanın və xarici hüququn tətbiqinin məhdudlaşdırılmasına, onun tətbiqi «açıq-aşkar» ümumi qayda ilə ziddiyyət təşkil etməsi halında yol verilməsi haqqında müddəanı nəzərdə tutmaqla Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən daha təkmil və müasir görsənir. Yaxşı olardı, ikitərəfli münasibətlərdə qeyd-şərtin tətbiq təcrübəsində bu nəzərə alınsın. Qeyd edək ki, hazırkı məhkəmə təcrübəsinin təhlili iki dövlətin münasibətlərində qeyd-şərtin hələlik tətbiq olunmadığını göstərir.

Ümumiyyətlə, ikitərəfli münasibətlərdə ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin tətbiqi məqsəduyğundurmu? Qeyd edək ki, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt prinsip olsa da, onun tətbiqi istisna xarakter daşıyır. Bu isə öz növbəsində onun dəyişkən və «cari» xarakterli olmasını¹ şərtləndirir.

Xüsusi olaraq onu qeyd etmək yerinə düşər ki, global inteqrasiya prosesləri fonunda hüquq qaydalarının yaxınlaşması, daxili qanunvericiliyə milli, daxili xüsusiyyətləri əks etdirən hüquq institutlarının deyil, dünya birliyi tərəfindən qəbul olunan: şəxsiyyət azadlığı, xüsusi mülkiyyətin mühafizəsi, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və sair kimi prinsiplərin qorunması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı normaların daxil edilməsini zəruri edir. Bu baxımdan müasir şəraitdə ümumi qayda haqqında qeyd-şərt daha məhdud hədlərə tətbiq olunmalıdır.²

Eyni zamanda qeyd-şərtin tətbiqi, münasibət tərəflərinin iradə azadlığını, sıx bağlılıq prinsipini pozur, xarici hüquq sistemə mənfi münasibətin formalaşmasına, nəticə etibarilə dövlətlər arasında iqtisadi əməkdaşlığın zəifləməsinə şərait yaradır.

¹ Муранов А.И. Проблема порядка подписания внешнеэкономических сделок и публичный порядок Российской Федерации (по материалам Верховного Суда России) МЖМП. 1998, №3, с.91-92

² Монастырский Ю.Э. Понятие «ordre public» в международном частном праве // РЕМП. СПб, 1998, с.158

Hansı ki, bu nəticələr Türkiyə və Azərbaycan arasındakı münasibətlər üçün məqsədəuyğun deyildir. Lakin dediklərimiz qeyd-şərt prinsipindən tam imtina edilməisni ifadə etmir. Eyni zamanda qeyd-şərtin tətbiqi iqtisadi, siyasi maraqlara deyil, sırf hüquqi əsaslara söykənməlidir. Hüquqi əsaslar isə daxili xüsusiyyətləri və maraqları deyil, daha çox inteqrasiya prosesinin tələblərini əks etdirməlidir. Bu baxımdan qeyd-şərt «hüquqi süzgəc» funksiyası ilə yanaşı, hüquq qaydalarının unifikasiyasının «keyfiyyət şkalası» funksiyasını da yerinə yetirməlidir.

Beləliklə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin prinsipləri ilə bağlı belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu prinsiplər həm beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri, həm də beynəlxalq xüsusi hüququn xüsusi prinsipləri ola bilər.

Beynəlxalq xüsusi hüququn xüsusi prinsiplərinin hüquqi məzmununu beynəlxalq hüququn prinsipləri müəyyən edir. Beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri dövlətlərarası (məsələn, sıx bağlılıq, və s. hüquq sistemlərarası münasibət formasında) münasibətləri tənzimləmək imkanına malikdirlər.

Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri və beynəlxalq xüsusi hüququn ümumqəbul olunan prinsipləri Türkiyə və Azərbaycanın hüquq sistemlərinin inteqrasiyasının, beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin unifikasiyasının hüquqi əsasını təşkil edirlər.

III Fəsil

Milli hüquq sistemlərinin inteqrasiyası Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin zəruri şərti kimi

3.1. Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin hüquqi inteqrasiyasında beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin əhəmiyyəti (müqayisəli təhlil)

İqtisadiyyat, siyasət, təhsil, elm, mədəniyyət və s. sferalarda inteqrasiya müvafiq olaraq dövlətlərin hüquqi inteqrasiyasını da zəruri edir. Başqa sözlə, bu və ya digər problemin birgə həlli üçün maliyyə, əmək, əqli və sair ehtiyatların birləşdirilməsi ilə yanaşı, dövlətlərin hüquqi siyasətinin də əlaqələndirilməsi vacibdir. Bütövlükdə, inteqrasiya proseslərinin mühüm tərkib hissəsi kimi hüquqi siyasətin əlaqələndirilməsi, dövlətlərin tələbatından və buna hazır olmasından asılı olaraq ayrı-ayrı hüquqi məsələlər üzrə razılaşmadan başlamış vahid hüquqi məkanın formalaşmasına kimi geniş bir prosesi əhatə edir. Mahiyyət etibarını ilə inteqrasiya prosesləri və hüquqi siyasətin əlaqələndirilməsi bir medalın iki üzüdür. Belə ki, vahid və ya oxşar hüquq normaları yaratmadan inteqrasiya mümkün deyil, digər tərəfdən, bu cür normaların olması inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsi üçün stimül rolunu oynayır.¹

«Unifikasiya», «dövlətlərin hüququnun beynəlmilləşməsi», «qanunvericiliyin harmonizasiyası», «hüquqi konvergensiya» «hüquqi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi» və sair kimi adlandırılmasından və hansı formada həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, hüquqi siyasətin əlaqələndirilməsinin – dövlətlərin hüquqi inteqrasiyasının məqsədi, beynəlxalq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin zəruri şərti kimi qəbul edilə bilər.

¹ Бахин С.В. Понятие и механизмы международно-правового сближения правовых систем // РЕМП. СПб, 2001. с.64

zimplənməsini təkmilləşdirmək və əlverişli tənzimətmə üsulu müəyyən etməkdir. Bu məqsədə nail olunması üçün ilk növbədə milli hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə şərait yaradılmalıdır. Belə bir şərait həm beynəlxalq hüquqi formada, həm də milli hüquqi formada yaradıla bilər. Beynəlxalq hüquqi forma barəsində növbəti paragrafda bəhs edəcəyik. Burada isə milli hüquqi formanın xüsusiyyətlərini qeyd edəcəyik.

Milli hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin milli hüquqi formada təmin olunmasında dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan mühümlük aşağıdakı amillərlə izah edilə bilər:

1) beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin tənzimətmə obyektini beynəlxalq xarakterli - bir neçə dövlətin hüquq sistemi ilə bağlı olan münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlərin realizəsi prosesində isə onunla bağlı olan milli hüquq sistemləri arasında münasibətlər yaranır. Beynəlxalq xarakterli bu münasibətlərin mühüm hissəsi məhz beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının, daha doğrusu kolliziya normalarının predmetini təşkil edir;

2) sırf milli münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edən daxili qanunvericilikdən fərqli olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin məqsədi, iqtisadi, elmi, mədəni və sair sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə yardım etməkdir. Başqa sözlə, beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı məsələləri özünün daxili qanunvericiliyi və ya bağladığı beynəlxalq sazişlərlə həll edərkən dövlət, L.A.Luntsun qeyd etdiyi kimi, bu və ya digər formada beynəlxalq əməkdaşlıq məsələsinə münasibətini müəyyən edir. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsində dövlət aktları onun xarici siyasətini ifadə edir.¹ Ona görə də istər Azərbaycan Respublikasının, istərsə də Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində təsbit olunan «kolliziya normaları özünün xidməti funksiyalarına - müxtəlif dövlətlər arasında dinc işgüzar əməkdaşlığın təşkilinə cavab ver-

¹ Лунц Л.А. Курс международного частного права. М., 2002, с.48-49

məlidir»¹;

3) beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin digər məqsədi, həm dövlətin, həm də dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak edən fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquq və mənafelərini təmin etməkdir. Bu baxımdan dövlət beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyini birtərəfli qaydada müəyyən edərsə və münasibətin beynəlxalq xarakterini nəzərə almazsa, o halda öz vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin xarici dövlətdə hüquqlarının müdafiəsi üçün təhlükə yaratmış olar.²

Bütün bunlarla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi forma baxımından millidir və Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası öz qanunlarını və inzibati qaydalarını müəyyən etməkdə müstəqildirlər (Helsinki Yekun Aktı, I)³. Əlbəttə, bununla tam olaraq razılaşmaqla qeyd edə bilərik ki, hər iki dövlət bu hüquqlarını özlərinin beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərinə müvafiq olaraq həyata keçirməlidirlər (Helsinki Yekun Aktı, X) və beynəlxalq xüsusi münasibətlərin məzmunundan irəli gələn yuxarıda qeyd olunan amilləri nəzərə almalıdırlar. İlk növbədə beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları rəhbər tutulmalıdır. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi əsasında tənzimətmə həmin prinsip və normalara zidd olaraq həyata keçirilə bilməz. Əks halda, bu normaların pozulması, dövlətlərin qarşılıqlı iddialarının yaranması üçün əsas ola bilər.⁴

Yeri gəlmişkən milli hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində əlverişli hüquqi tənzimətmədən söhbət gedirsə, o halda bu proses yalnız müvafiq hüquq normalarının müəyyən edilməsi ilə sona çatmır, eyni zamanda, həmin normaların realizəsi prose-

¹ Лунц Л.А. К вопросу о «квалификации» в международном частном праве. // СЕМП, 1980, с.215

² Федосеева Г.Ю. Международное частное право. М., 1999, с.13

³ Международное право в документах. М., 2000, с.32

⁴ Храбсков Б.Г. Проблемы соотношения международного публичного и частного права // СЕМП, 1977, М., 1979, с.122-123

sini də əhatə etməlidir. Bu, artıq mövcud olan hüquq normalarının tətbiqi baxımından da əhəmiyyətlidir. Məsələn, kumulyativ kolliziya normalarının tətbiqində, adaptasiya halında və s. hər iki dövlətin səlahiyyətli orqanlarının eyni və ya oxşar mövqedən çıxış etməsi iki hüquq sisteminin səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətdə olmasını, eləcə də ədalətli qərarın çıxarılmasını təmin edə bilər. Dil fərqlinin olmaması, eyni hüquq ailəsinə aid olmaları və s. amillər də tətbiq prosesinə əsaslı təsir edir. Digər tərəfdən, dövlətdaxili qanunvericilikdə cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətinin təsirinin, hüquqi ənənələrinin, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və s. irəli gələn təsirlərin əksini tapması Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində və həmin qanunvericiliyin təfsir və tətbiq prosesində oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin olmasını şərtləndirir.

Türkiyə Respublikasının hüquq sisteminin müsəlman hüquq sistemə yaxın olması, Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin sosialist hüquq ailəsindən çıxması amili iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyini nə qədər fərqləndirirsə, onların hər ikisinin roman-german hüquq ailəsinə aid olmaları bu qanunvericiliyin ümumi cəhətlərə malik olmasını və ya ola bilməsini asanlaşdırır. Sonuncu amilin nəticəsidir ki, hər iki hüquq sistemində beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi normativ aktlardan ibarətdir. Bu da öz növbəsində qanunvericiliyin sistemləşdirilməsində oxşar xüsusiyyətlərin olmasını göstərir. Belə ki, hər iki hüquq sistemində beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi sisteminin mərkəzində «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanun durur. Həmin qanunlar əsasən kolliziya normalarını özündə əks etdirir. Quruluş və məzmun baxımından Türkiyə Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» qanunları bir-birindən fərqlənir.¹ Belə

¹ Məmmədov Ə.Q. Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanun və Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq xüsusi hüququn məəllələşdirilməsi problemi // Azərbaycan hüquq jurnalı. 2002, №1 s.114

ki, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il Qanunu, onun məzmununu tam əks etdirmir. Çünki Qanun ailə, əmək münasibətləri ilə bağlı normaları, o cümlədən beynəlxalq mülki proseslə bağlı qaydaları özündə əks etdirmir, nəticədə həmin normalar müvafiq normativ aktlarda (Ailə Məcəlləsində, Mülki Prosessual Məcəllədə və s.) təsbit olunub.

Türkiyə Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq və beynəlxalq mülki proses haqqında» 1982-ci il Qanunu¹ kompleks yanaşmanı özündə ehtiva etməsi baxımından Azərbaycan Respublikasının müvafiq Qanunundan daha təkmildir. Amma digər dövlətlərin, məsələn, İsveçrənin 1987-ci il Qanunu ilə müqayisədə bu Qanunun çatışmazlıqları ortaya çıxır.²

Əvvəldən qeyd edək ki, hər iki Qanun beynəlxalq xüsusi hüququn milli səviyyədə məəllələşdirilməsi prosesinin «üçüncü mərhələsinə aiddir və bu mərhələ üçün xarakterik olan bir sıra xüsusiyyətləri» bu və ya digər dərəcədə özündə əks etdirir. Hər iki Qanun üçün normaların birbaşa resepsiyası və müəyyən ideya və yanaşmalardan istifadə forması xarakterikdir. Belə ki, Türkiyə Respublikasının 1982-ci il Qanunu Almaniya, Avstriya və s. dövlətlərin qanunvericiliyindən istifadə etmişsə, Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il Qanunu MDB çərçivəsində qəbul olunan Mülki Məcəllənin Model layihəsinin müddəalarına uyğun müəyyən olunub.

Hər iki Qanunun beynəlxalq hüquqa münasibəti müxtəlif və tam formada deyildir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində tətbiq ediləcək hüquq normalarının müəyyən olunma əsası kimi beynəlxalq müqavilə və ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq hüquqi adətlər nəzərdə tutulsa da, onlarla Qanunun nisbəti məsələsi açıq qalır, Türkiyə Respublika-

¹ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001, с.574-586

² Ansay A and Schneider E. The New Private international Law of Turkey // Netherlands International Law review vol. XXXVII. 1980/1. p.139-140

sının Qanununda isə (maddə 1) əksinə, Qanunun beynəlxalq müqavilələrin təsir sferasına müdaxilə etmədiyi təsbit olunmaqla beynəlxalq adətlərə münasibət bildirilmir.

Bununla bağlı bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə-Azərbaycan arasında ikitərəfli münasibətlərin tənzimlənməsində hər iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin üzərinə ağır iş düşür. Belə ki, ikitərəfli müqavilələrdə beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının (maddi və kollizion) olmaması və tərəflərin, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etməməsi buna şərait yaradır.

Beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin əsasında kolliziya normaları durur. Kolliziya normaları konkret xüsusi münasibətlərlə bağlı olan hüquq sistemləri arasında əlaqə yaradan və onlar içərisində hansının daha səlahiyyətli olmasını müəyyən edən normalardır. Təsadüfi deyil ki, hüquq sistemlərarası münasibətlərin əksər hissəsi məhz bu normaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Beynəlxalq nəzakət prinsipindən irəli gələn və ya beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan bu normaların məqsədi, milli hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətini təmin etməklə hüquq sistemlərinin mənsub olduğu dövlətlər arasında əməkdaşlığa xidmət etməkdir. Ona görə də dövlətlər kolliziya normalarını yaradarkən və ya həmin normaların təfsir və tətbiqində qeyd olunan məqsədi məcburi olaraq nəzərə almalıdırlar. Bu baxımdan daxili qanunvericilikdə daha çox ikitərəfli kolliziya normalarının təsbit olunması həmin məqsədin nəzərə alınması kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Qanununda və Türkiyə Respublikasının Qanununda bu növ normalara üstünlük verirsə də, həmin qanunlarda subsidiar formada və ya ayrı-ayrı normativ aktlarda (məsələn, Ailə Məcəlləsi, Ticarət Gəmiçilik Məcəlləsi) əsas kollizion norma qismində birtərəfli kollizion normalara rast gəlmək mümkündür. Fikrimizcə, imperativ normaların ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunun və s. mövcud olması şəraitində birtərəfli kollizion normalardan istifadə olunması, nə sıx bağlılıq prinsipini əks etdirmir, nə də

dövlətin əməkdaşlıq etmək niyyətinə uyğun gəlmir.

Kolliziya normalarının təsbit olunma formasına görə Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyi fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında bu normalar həm «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunda (dar mənada mülki hüquq münasibətləri ilə bağlı), Ailə Məcəlləsində (ailə münasibətləri ilə bağlı), Ticarət Gəmiçilik Məcəlləsində və s. normativ aktlarda təsbit olunub. Türkiyə Respublikasında isə bu normalar əsasən 1982-ci il Qanununda təsbit olunub. Bununla yanaşı, Türkiyə Respublikasının bir sıra normativ hüquqi aktlarında (Türk Ticarət Qanunu, Xarici Sığorta Şirkətləri haqqında Qanun və s.) kolliziya norması da təsbit olunub.¹

Türkiyə Respublikasının Qanunu ailə-nikah və beynəlxalq mülki proses məsələlərinə daha çox yer ayırmaqla sadə və konkret xarakterli orlsa da, öhdəlik və əşya münasibətləri ilə bağlı az sayda kolliziya normaları nəzərdə tutur. Kəmiyyət və məzmun baxımından Azərbaycan Respublikasının Qanunu üstünlük təşkil edir. Əlbəttə, mövcud xüsusi münasibətlərin hər birisi üçün kolliziya normalarının müəyyən olunması təqdirəlayiqdir və yaxşı olardı ki, hər iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində təkmilləşmələr aparılsın və bu prosesdə beynəlxalq müqavilələrin müddəaları və beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi təkmil olan dövlətlərin İsveçrə, İtaliya və s. təcrübəsi nəzərə alınsın. Belə ki, Türkiyə Respublikası 1982-ci il Qanunundan sonra bir sıra beynəlxalq müqavilələrə qoşulub və bu müqavilələrin müddəaları Qanunda nəzərə alınmayıb.² Əslində bu, mülki səviyyədə məcəllələşdirmə üçün zəruri ola bilər. Tətbiq prosesində səlahiyyətli orqanlar birbaşa olaraq dövlətin iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələri tətbiq edə bilər. Həmin müqavilələrin dövlətdaxili qanunvericiliyə inkorporasiya edilməsi bir o qədər də vacib deyil, əlbəttə, burada söhbət konkret

¹ Aysel Çelikel. Milletlerarası özel hukuk. İstanbul. 1995, s.36

² Ansary A. and Schneider E. Göstərilən əsəri, p.140

məzmunlu maddi və kolliziya normalarını özündə birləşdirən müqavilələrdən gedir.

Türkiyə və Azərbaycanın səlahiyyətli orqanlarının beynəlxalq müqavilələri tətbiq etməsi üçün normativ əsas həm Türkiyə Respublikasının Qanununda (m.1), həm də Azərbaycan Respublikasının Qanununda (m.1) nəzərə tutulur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti üçün səmərəli şəraitin yaradılmasında əhəmiyyətli olan amil, dövlətlərin qanunvericiliyində kolliziya normalarının sayı, müəyyən edilmə forması deyil, həmin normaların eyni prinsiplərə əsaslanması və eyni və ya oxşar məzmunlu olmasıdır. Kolliziya normasının müəyyən olunması beynəlxalq nəzakət, beynəlxalq əməkdaşlıq, insan hüquqlarına hörmət və s. ümumtanınmış prinsiplərə və beynəlxalq müqavilə normalarına əsaslanır.

Bununla yanaşı, kolliziya normasının müəyyən olunmasında istifadə olunan əsas prinsip sıx əlaqə prinsipidir. Bu prinsipə görə, mövcud münasibət onun daha sıx əlaqədə olduğu dövlətin hüquq sistemi ilə tənzimlənməlidir. Başqa sözlə, burada hüquqi münasibət və dövlət arasında olan sıx bağlılıqdan söhbət gedir. Hüquq münasibətləri hüquqi və sosial fenomen olması səbəbindən, sıx bağlı hüquq müəyyən olunarkən, münasibətin dövlət ərazisi ilə (ərazi bağlılığı) və dövlətin hüquq qaydası ilə (hüquqi bağlılığı) əlaqəsi nəzərə alınmalıdır.¹

Kollizion tənzimləmənin prinsipi kimi sıx bağlılıq prinsipi dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində iki formada təsbit olunur; birincisi, qanunverici kolliziya normasını sıx bağlılıq prinsipinə uyğun olaraq müəyyən edir. Məsələn, Avstriyanın «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» 1978-ci il Qanununda qeyd olunur ki, «Qanunda nəzərdə tutulan kollizion nor-

malar sıx bağlılıq prinsipinin ifadəsidir» (m.1(2)).¹

Nə Azərbaycan Respublikasının, nə də Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində bu məzmununda müddəə yoxdur. Amma qanunvericilikdə nəzərdə tutulan kollizion normalar məhz bu prinsip əsasında müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Qanununda (m.25.1) qeyd olunur ki, müqavilə tərəfləri arasında həmin müqaviləyə tətbiq edilməli hüquq barəsində razılıq olmadıqda müqaviləyə, məsələn, alqı-satqı müqaviləsinə satıcının təsis olunduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququ tətbiq edilir. Qanunvericiliyə görə, alqı-satqı münasibətlərində müqavilə üçün xarakterik olan öhdəliklərin yerinə yetirildiyi yer satıcının olduğu yerdir. Xarakterik öhdəliyin yerinə yetirilməsi isə sıx bağlılığı müəyyən edən amildir (Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq olunan hüquq haqqında» 1980-cı il Roma Konvensiyası, m.4).²

İkincisi, qanunverici sıx bağlılığı səlahiyyətli hüququn seçilməsinin müstəqil əsası kimi müəyyən edir. Bu formada hüquq münasibəti ilə sıx bağlı olan hüquq qaydası, konkret işin hallarından asılı olaraq səlahiyyətli tətbiq orqanı tərəfindən müəyyən olunur. Bir çox dövlətlərin (Avstriya, Lixtenşteynin, Rusiyanın) beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində sıx bağlılıq kollizion tənzimləmənin prinsipi və ya müstəqil əsası kimi ayrıca olaraq müəyyən olunur. Məsələn, Avstriyanın 1978-ci il «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 1-ci maddəsində³, xüsusi münasibətlə bağlı işin hallarının onunla sıx bağlı olan hüquq qaydası əsasında müəyyən olunması qeyd olunur.

Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının qanununda sıx bağlılıq prinsip kimi ümumi müddəələr bölməsində

¹ Толстых В.П. Коллизийное регулирование в международном частном праве. М., 2002, с.39

¹ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001, с.158

² Ходыкин П.М. Еще один год британского МЧП // МЖМП. 2003, №4, с.259

³ Международное частное право. Иностранное законодательство. М., 2001, с.158

nəzərdə tutulmasa da, ayrı-ayrı maddələrdə, subsidiar kollizion bağlama forması kimi müəyyən olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Qanununun 25.3 maddəsinə görə, 25.1 və 25.2-ci maddələrdə nəzərdə tutulmayan müqavilələrə, tərəflər arasında razılaşma olmadığı halda, müqavilənin daha sıx bağlı olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir. Bu müddəə bir neçə hüquq sistemi olan dövlətlərin hüququnun tətbiqində (m.6), iki və ya daha çox vətəndaşlığı olan şəxsin istinad etdiyi qanunun müəyyən olunmasında (m.9.1), eləcə də imperativ normaların tətbiqində (m.5) istifadə olunur. Sonuncu məsələnin Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulması yenilikdir və qeyd edək ki bu müddəə ilk olaraq 1980-çi il Roma Konvensiyasında (m.7) təsbit olunub. Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, dövlətin iştirakı olmadığı müqavilə müddəələrindən istifadə edib (dolayısı unifiksiya).

Türkiyə Respublikasının Qanununda da sıx bağlılıq subsidiar bağlanma kimi, öhdəlik münasibətlərində (m.24), çoxvətəndaşlığı olan şəxslərin şəxsi qanunun müəyyən olunmasında (m.4) və ziyan vurma nəticəsində yaranan öhdəliklərdə (m.25) istifadə olunur. İmperativ normaların tətbiqi ilə bağlı qanunda müddəə olmasa da ziyan vurmaqdan yaranan öhdəliklərdə sıx bağlılıq prinsipinin tətbiqini nəzərdə tutması, qanunvericiliyin, hüquq ədəbiyyatında qeyd olunan yenilikləri¹ özündə ehtiva etməsini göstərir.

Bundan başqa, konkret müddəalarda fərqlərin olmasına baxmayaraq, hər iki qanunvericiliyin şəxsi statusla bağlı vətəndaşlıq prinsipindən, əşyalarla bağlı əşyanın olduğu yerin qanunu prinsipindən, hərəkətlərlə bağlı hərəkətin edildiyi yerin qanunu prinsipindən çıxış etməsi, onların məzmun etibarını ilə yaxın olmasını sübut edir. Bu müəyyən mənada geriyyə göndərmə, təfsir və s. bağlı problemlərin aradan qaldırılmasına yardım edir və tətbiq prosesində hər iki dövlətin tətbiqedicisi orqanları tərəfindən nəzərə

¹ Кабашиова Е.Б. К вопросу о современных проблемах международного частного права // Г., и П., 2000, №8, с.54-60

alınmalıdır. Belə ki, beynəlxalq müqavilə əsaslarının olmadığı bir şəraitdə tətbiqedicisi orqanlar hər iki qanunvericiliyin kollizion tənziyyətində oxşar əsaslardan çıxış etməsindən qarşılıqlı münasibətlərdə ümumiləşdirici amil kimi istifadə etməlidirlər. Qeyd olunan amil yalnız kollizion normaların tətbiqində deyil, həmçinin bir dövlətin səlahiyyətli orqanlarının çıxardığı qərarların digər dövlətin ərazisində tanınması və icrasında da əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Dövlətlərarası münasibətləri tənzimləyən və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan¹ kolliziya normaları ilə daxili qanunvericilikdə təsbit olunan kolliziya normaları yalnız formasına görə fərqlənirlər. Onların hər ikisinin təyinatı eynidir. Kolliziya norması münasibətin xarakterindən irəli gələn elə bir hüquqi əsasdır ki, bir dövlətin səlahiyyətli orqanı bu əsasa söykənərək münasibətlə bağlı olan digər dövlətin hüquq sisteminin xüsusi hüquq normalarını tətbiq edir. Başqa sözlə, kolliziya norması digər dövlətin hüquq sistemində hüquqi əhəmiyyət verir və onun xüsusi hüquq normalarının ərazidənkənar tətbiq olunma statusunu müəyyən edir.

Buradan kolliziya normasının fəaliyyəti ilə bağlı başqa bir prinsip, xüsusiyyət, istinad olunan xarici hüququn məhz hüquq statusunda tətbiq edilməsidir. Bu prinsipin əhəmiyyəti ondadır ki, o hüquq sistemlərinin bərabər statusda qarşılıqlı fəaliyyətdə olmasını təmin edir.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təcrübədə xarici hüququn hansı statusda tətbiq edilməsinə eyni şəkildə münasibət bildirilmir. Belə ki, ümumi hüquq sistemində aid olan dövlətlərdə (İngiltərə, ABŞ və s.), o cümlədən. son dövrlərə qədər Fransada kolliziya normasının istinad etdiyi xarici hüquq hüquq kimi deyil, fakt qismində təsdiq olunur. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövlətlərin məhkəməsinin xarici hüququn məz-

¹ Рубанов А.А. Вопросы международных межправовых отношений // С. Г., и П., 1991, №10, с.104

mununun müəyyən olunmasında passiv iştirak edir və xarici hüququn məzmununun müəyyən olunması və sübuta yetirilməsi münasibət tərəflərinin üzərinə qoyulur. Lakin həmin dövlətlərin hüquq doktrinasına görə, xarici hüquqa adi fakt kimi deyil, xüsusi təbiətə malik olan fakt kimi baxılır.¹ Hərçənd, bu yanaşma da xarici hüququn statusuna münasibəti dəyişmişdir. Amma müasir ABŞ hüququnda bu məsələyə münasibət dəyişmişdir. Belə ki, ABŞ-ın 1966-cı il tarixli Mülki Proses Qaydalarının 44.1 maddəsinin müdəalarına müvafiq olaraq müasir ABŞ məhkəmələrində xarici hüquqa hüquq kimi münasibət bildirilməsi qənaətinə gəlmək olar.²

Tədqiqat işinin məqsədləri baxımından bizim üçün əsas əhəmiyyətli olan odur ki, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində xarici hüququn məhz hüquq kimi tətbiq olunması müəyyən olunur. Bu, ikitərəfli münasibətlərdə kolliziya normasının tətbiqində mühüm əhəmiyyət daşıyan amildir. Belə ki, istər Azərbaycan Respublikasının Qanununda (m.2), istərsə də Türkiyə Respublikasının Qanununda (m.2) məhkəmənin münasibət tərəflərinin yardımından istifadə etməklə *ex officio* xarici hüququn məzmununu müəyyən etməsi təsbit olunur. Hər iki qanunvericiliyə görə, məhkəmənin və tərəflərin hərəkətləri nəticə vermədikdə, məhkəmə öz hüququnu tətbiq edir (m.2). Fikrimizcə, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində sonuncu halın baş verməsi imkanı azdır. Belə ki, iki dövlət arasında hüquqi yardım haqqında müqavilənin olması, təhsil, doktrina səviyyəsində sıx əlaqələrin olması, o cümlədən, dil ümumiliyinin olması məhkəmənin işini asanlaşdırır.

Xarici hüququn tətbiqi ilə bağlı olan əsas məsələlərdən biri xarici hüququn tətbiq həcmidir. Bu həcmi kolliziya norması mü-

¹ Мотрич М.М. Некоторые проблемы применения российскими судами иностранного права // МЖМП, 2003, №2 с.263

² Чешир Дж. Норт П., Международное частное право. М., 1982, с.149

əyyən etmir. Xarici hüququn tətbiqində kolliziya normasının rolu ondan ibarətdir ki, məhkəmə kolliziya norması olmadan xarici hüququ tətbiq etmək hüququna malik deyildir.¹ Xarici hüququn həcmi ilə bağlı elə məsələlər vardır ki, onların həlli xarici hüququn özü ilə müəyyən olunur. Kolliziya norması qüvvədə olan xarici hüquqa istinad edir.² Hansı sosial normaların hüquq norması olmasını, köhnə və ya yeni qanunvericiliyin tətbiq olunmasını və s. xarici hüquq müəyyən edir.

Bununla yanaşı, kolliziya normasını nəzərdə tutan qanunvericilikdə tətbiq ediləcək xarici hüququn həcmi ilə bağlı müddəa təsbit oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Qanununda (maddə 2.1) xarici hüququn məzmununun müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiq praktikasına uyğun müəyyən olunması qeyd olunur. Maddədə nəzərdə tutulmasa da, buraya həmçinin doktrina da daxildir.

Bundan fərqli olaraq Türkiyə Respublikasının Qanununda belə bir müddəa nəzərdə tutulmur. Lakin türk beynəlxalq xüsusi hüquq ədəbiyyatında və məhkəmə təcrübəsində xarici hüququn onun ölkəsindəki rəsmi təfsir və tətbiq təcrübəsinə, eləcə də lazım gələrsə doktrinaya uyğun müəyyən olunması qeyd olunur.³

Xarici hüququn tətbiq həcmi ilə bağlı məhkəmələrin diqqət yetirməli olduğu məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, kolliziya norması xarici dövlətlər hüququna istinad edərkən, həm də dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə də istinad edir.⁴ Çünki bu müqavillər həmin dövlətin hüquq sisteminin tərkib elementi sayılır.⁵ Məsələn, türk məhkəməsi hava daşıma mü-

¹ Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984, с.49

² Ergin Nomer. Devletler hususu hukuku. İstanbul, 1996, s.27

³ Aysel Çelikel. Milletlerarası özel hukuk. İstanbul. 1995 s. 149

⁴ Толстых В.А. Коллизионное регулирование в международном частном праве. М., 2002, с.39

⁵ Зимненко Б.Л. Нормы международного права в правовой системе РФ //Международное публичное и частное право. 2003, №3, с.7

qaviləsi üzrə daşıyıcının hüququna Azərbaycan Respublikasının hüququnu tətbiq etməlidirsə, o halda daxili qanunvericiliklə yanaşı, hava daşımaları üzrə 1929-cu il Varşava Konvensiyasını da tətbiq edə bilər. Belə hallarda məhkəmə kolliziya normasına əsaslanmaqla öz ölkəsinin iştirak etmədiyi beynəlxalq müqavilələri tətbiq edə bilər.¹

Xarici hüququn tətbiqi ilə bağlı digər məsələ, xarici hüququn yalnız maddi normalarının, yoxsa bu normalarla yanaşı, xarici hüququn kolliziya normalarının tətbiq edilib-edilməməsidir. Belə ki, ikinci halda geriye istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad baş verir. Bu istinadların kökündə gizli kolliziyalar, yəni dövlətin qanunvericiliyində təsbit olunan kolliziya normalarının məzmununun bir-birindən fərqli olması durur.² Bir çox dövlətlər (Yunanıstan, Braziliya, Misir və s.) istisna olmaqla əksər dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində geriye göndərmə institutuna bu və ya digər formada pozitiv münasibət bildirilir.

Qeyd olunan institut Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyində də təsbit olunur. Türkiyə Respublikasının Qanununda (m.2) qeyd olunur ki, tətbiq edilməli olan xarici hüququn kolliziya normaları digər dövlətin hüququna istinad edirsə, həmin hüququn maddi hüquqi normaları tətbiq olunur. Digər hüquq anlayışı ilk baxışda üçüncü dövlətin hüququna istinad kimi anlaşılsa da, türk beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinasında həmin anlayışın geriye göndərməni də ehtiva etməsi qeyd olunur. Eyni zamanda türk qanunvericiliyində bu institutun beynəlxalq xüsusi münasibətlər sferası baxışından tətbiqinə məhdudlaşdırma qoyulmur.³

Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu institutdan istisna hallarda istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Qanunda (m.3)

¹ Məmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Dissertasiya. 2005, s.157

² Гетман-Павлова И.Б. Международное частное право. М., 2005, с.126

³ Aysel Çelikel. Milletlerarası özel hükuk. İstanbul. 1995 s. 111

qeyd olunduğu kimi, xarici hüquqa hər hansı istinad bu maddədə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla müvafiq xarici ölkənin maddi hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur. Qeyd olunan istisnalar isə fiziki şəxslərin mülki hüquq və fəaliyyət qabiliyyətləri (maddə 9,10), habelə ailə və vərəsəlik hüquq münasibətləri ilə bağlıdır. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi vətəndaşlıq prinsipinin tətbiq olunduğu münasibətlər sferasında geriye və ya üçüncü dövlətin hüququna istinadı qəbul edir.

Hüquq ədəbiyyatında da bu institutun tətbiqinə münasibət bir mənalı deyil və onun lehinə və əleyhinə müxtəlif fikirlər səslənir. Bu fikirlər içərisində M.Volfun fikirləri özünəməxsusdur və tədqiqatımızın məqsədi baxımından maraqlıdır. Onun fikrincə, bu institutu tətbiq etməklə müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrinin qərar qəbul etməsində vahidliyə nail olmaq olar. Amma bunun üçün bir şərt lazımdır: işdə iştirak edən dövlətlərdən biri bu institutu qəbul etməli, digəri isə qəbul etməməlidir.¹

Göründüyü kimi, qeyd olunan vahidlik bir dövlətin qanunvericiliyi əsasında baş verir və çətin ki, sıx bağlılıq prinsipini ehtiva etsin. İkincisi, tələb olunan şərt Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikasının münasibətləri üçün keçərli deyil. Çünki hər iki dövlət bu institutu qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının münasibətlərində bu məsələnin aşağıdakı qaydada həll edilməsi mümkündür:

1) kolliziya normalarının unifikasiyası əsasında Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun 1998-ci ildə qəbul etdiyi, «Xarici beynəlxalq xüsusi hüququn tətbiqi haqqında» qətnaməsində də qeyd olunur ki, bu institut beynəlxalq əsaslarla unifikasiya edilməlidir.² Belə bir unifikasiya üçün isə maddi normaların unifikasiyası lazımdır ki, bu da olduqca çətinidir. Digər tərəfdən, son dövrlərin müqə-

¹ Толстых В.Л. Коллизионное регулирование в международном частном праве. М., 2002, с.77

² Международное частное право. Сборник нормативных актов. М., 2006, с.180

vilə təcrübəsi göstərir ki, bu institutun unifikasiyası, onun qəbul edilməməsi istiqamətində aparılır. Belə ki, «Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında» 1980-cı il Roma Konvensiyasına (m.15), «Əmtələrin beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsinə tətbiq edilən hüquq haqqında» 1986-cı il Haaqa Konvensiyasına (m.15) görə, xarici hüquqa istinad, yalnız onun maddi hüququna istinad kimi qəbul edilməlidir;

2) ikitərəfli müqavilələrdə bu məsələni həll etmək olar. Amma belə müqavilələr olmadığı şəraitdə, məsələnin daxili qanunvericilik çərçivəsində həlli qalır;

3) beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyindəki kolliziya normalarının məzmunlarını və bu institutun həcmi eyniləşdirmək. Bunun üçün qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər aparmaq lazımdır;

4) mövcud qanunvericiliyə əsalanmaqla bu institutun tətbiqi prosesində eyniliyin yaradılmasıdır. Bu mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq, Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyində geriyə göndərmənin tətbiqi münasibət növləri üzrə məhdudlaşmışdır. Türk məhkəməsi Azərbaycan Respublikası ilə olan münasibətlərdə geriyə göndərmə institutunu yalnız fiziki şəxslərin hüquqi statusu, ailə və rəsəlik məsələləri ilə bağlı tətbiq edə bilər. Hesab etmək olar ki, türk məhkəmə praktikasında və qanunvericiliyində bu institut bir qayda olaraq məhz qeyd olunan məsələlərlə bağlı tətbiq olunur. Buna nümunə olaraq türk Ticarət Qanununun 678/1- maddəsini göstərmək olar.¹ Digər tərəfdən, kolliziya norması əsasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müraciət edən türk hakimi bu institutla bağlı Azərbaycan qanunvericiliyinin mövqeyini öyrənir və faktiki qarşılıqlı prinsipinə əsaslanma bilər.

Kolliziya normasının tətbiqinin prinsiplərindən biri də bu norma əsasında tətbiq olunacaq xarici hüququn statusunun kol-

liziya normasının mənsub olduğu hüququn statusu ilə eyniləşdirilməsidir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət kolliziya hüquq norması vasitəsi ilə öz ərazisində digər dövlətin hüquq sisteminin normalarının tətbiqinə icazə verir, amma həmin hüquq sisteminin yad olmasını nəzərdən qaçırmır.

Bu baxımdan R.A.Müllersonun fikirləri ilə tam razılaşmaq olar ki, dövlətin hüquq sistemi ilə və həmin dövlətdə tətbiq olunan hüquq fərqli anlayışlardır¹. Çünki dövlətin ərazisində tətbiq olunan bütün hüquq normaları onun hüquq sisteminin normaları ola bilməz. Yəni kolliziya norması tətbiq olunacaq xarici hüquq normalarını milliləşdirmir. Elə buna görə də kolliziya normasının tətbiqi əsasında hüquq sistemləri arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət, bir dövlətin hüquq normalarının resepsiyası formasında baş verən qarşılıqlı fəaliyyətdən fərqlənir.

Xarici hüquqa fərqli statusda münasibətin obyektiv əsasları var. Bu əsaslar ondan ibarətdir ki, xarici hüquq fərqli bir cəmiyyətin üstqurum elementidir. Və həmin üstqurumun elementləri ilə bağlıdır.² Bu baxımdan kolliziya norması konkret xüsusi münasibətlərin mövcud olması ilə fəaliyyətə başlasa da, yalnız həmin münasibət iştirakçılarının maraqlarına deyil, həmçinin bu maraqlarla dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının balanslaşdırılmasına xidmət edir.³ Sonuncu tələbin nəzərə alınması naminə dövlət, beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində imperativ normalar, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt və s. kimi kolliziya normasının fəaliyyətini məhdudlaşdıran mexanizmlər müəyyən edə bilər. Tətbiq baxımından problem yaradan, bu mexanizmlərin tətbiqi üçün zəruri olan konkret meyarların qanunverici tərəfindən müəyyən olunmaması və bunun tətbiq orqanlarının müla-

¹ Karahan Sami, Arslan İbrahim. Ticaret kanunu ve ilgili mevzuat. Konya, 1995, s.253

¹ Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М., 1982, с.62

² Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984, с.61

³ Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. М., 2004, с.118-123

hizəsinə uyğun həll edilməsidir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində bu məqsədlə təsbit olunan mexanizmlər içərisində ümumi qayda haqqında qeyd-şərt xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu ilk növbədə onun universal səviyyədə tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bütün dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində və beynəlxalq müqavilələrdə, məsələn, 1980-cı il Roma Konvensiyasında (m.12), 1986-cı il Haaqa Konvensiyasında (m.18), həmçinin Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının ikitərəfli müqavilələrində, məsələn, «Mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» 2002-ci il Müqaviləsində (m.8 «e») və s. təsbit olunmuşdur.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtə görə, kolliziya normasının istinad etdiyi xarici hüququn tətbiqi kolliziya normasının mənsub olduğu hüquq sisteminin ümumi qaydasına zidd olarsa tətbiq olunmur. Bu məzmununda müddəa Azərbaycan Respublikasının Qanununda (m.4) və Türkiyə Respublikasının Qanununda (m.5) təsbit olunmur. Hər iki dövlətin qanunvericiliyinin bu məsələ ilə bağlı müqayisəli təhlili tədqiqat işinin əvvəlki fəslində (2.9) verilmişdir və təkrəran bunun üzərində dayanmağa ehtiyac olmamasını vurğulamaqla qeyd etmək olar ki, beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı iki dövlət üçün ümumi hüquqi əsasların olmadığı müasir şəraitdə ikitərəfli münasibətlərdə ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin tətbiq edilməsini tələb etmək qeyri-məntiqidir. Lakin iki dövlətin hüquqi inteqrasiyası baxımından qarşılıqlı münasibətlərdə qeyd-şərtin tətbiqində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) baxmyaraq ki, ümumi qayda prinsipi sosialsiyasi və hüquqi sistemlərin xüsusiyyətlərinə hörmətin təmin edilməsinə xidmət edir¹ və fərdi xüsusiyyətlərin mövcudluğu qaçılmazdır, bu xüsusiyyətlər arasında fərq özlüyündə qeyd-şərt üçün tam əsas deyil; 2) şəxsiyyət azadlığı, xüsusi mülkiyyətin və

¹ Лукашук И.И. Международное право в судах государств. М., 1993. с.225

istehlakçıların hüquqlarının qorunması, beynəlxalq ticarət dövrüyəsinin tələblərinin nəzərə alınması kimi prinsiplərin daxili qanunvericiliyə daxil edilməsi üstəgəl qarşılıqlı münasibətlərdə hüquqi yaxınlaşma meylinin olması qeyd-şərtin olduqca məhdud hədlərdə tətbiq edilməsini şərtləndirir; 3) qeyd-şərt xarici hüququn tətbiqini məhdudlaşdırma bilər, bu hüquq əsasında əldə edilmiş subyektiv hüquqların ləğv edilməsi üçün avtomatik əsas deyil. Bu, beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin məqsədləri baxımından da düzgündür; 4) beynəlxalq xüsusi hüquqda qeyd-şərt tətbiq olunarkən beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normaları, o cümlədən dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri nəzərə alınmalıdır.

Kolliziya normasının fəaliyyətini məhdudlaşdıran, hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən institutlardan biri də beynəlxalq xüsusi hüquqda imperativ normaların tətbiqidir. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtədən fərqli olaraq imperativ normalara görə, kolliziya normasının istinadına əsasən tətbiq edilməli olan xarici hüququn məzmunundan asılı olmayaraq, kolliziya normasının mənsub olduğu hüquq sisteminin imperativ göstəriciləri tətbiq olunur. Hüquq ədəbiyyatında imperativ normalar ümumi qayda haqqında pozitiv qeyd-şərtin ifadəsi kimi də qəbul olunur.¹

Biri çox dövlətlərin (İsveçrə, Almaniya, Rusiya və s.) beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində müstəqil institut kimi qəbul olunan imperativ normalara Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində münasibət bildirilmir. Bundan fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının Qanununda (m.5) imperativ normaların tətbiqi nəzərdə tutulur. Hesab edilir ki, bu institutun tətbiqi öz əsasını 1980-cı il Roma Konvensiyasından götürür. Sonradan bununla bağlı müddəalar, 1986-cı il Haaqa Konvensiyasında da öz əksini tapıb. Azərbaycan Respublikası bu konvensiyaların iştirakçısı olmasa da, onun

¹ Международное частное право. М., 2003, с.168-174

qanunvericiliyi dolayısı unifikasiya və ya resepsiya formasında bu müddəanı əxz etmişdir. Konvensiya müddəasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Qanunu məhkəmənin hüququ ilə yanaşı, işin halları ilə sıx bağlı olan üçüncü dövlətin hüququnun imperativ normalarının tətbiqini nəzərdə tutur və bu, imperativ normaların tətbiqini qeyd-şərtdən fərqləndirən amillərdən biridir.

İmperativ normaların tətbiqi kolliziya normasının fəaliyyəti ilə yanaşı, sıx bağlılıq, iradə azadlığı prinsiplərini də məhdudlaşdırır. Qanunvericilikdə bu normaların müəyyən edilməsinin dəqiq meyarları nəzərdə tutulmadığından belə normaların tətbiqi prosesində sui-istifadə halları üçün əlverişli şərait yaranır. Məqsədəuyğun olardı ki, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının münasibətlərində imperativ normaların tətbiqi zamanı qeyd-şərtlə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz şərtlər nəzərə alınmış olsun və həlledici variant kimi iki dövlətin hüquq sisteminin normaları adaptasiya edilməklə tətbiq olunsun.

Kolliziya normasının tətbiqi ilə bağlı məsələlərdən biri də onun təfsir edilməsidir (qiymətləndirilməsidir). Kolliziya normasının təfsiri ilə əlaqədar hüquq ədəbiyyatında, dövlətlərin qanunvericilik və məhkəmə praktikasında üç nəzəriyyə: 1) məhkəmənin hüququna uyğun təfsir; 2) kolliziya normasının istinad etdiyi hüquqa uyğun təfsir; 3) müstəqil təfsir nəzəriyyəsi mövcudur. Bu nəzəriyyələrin hər birinin müsbət və çatışmayan cəhətləri vardır.

Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində ümumi formada hər hansı təfsir nəzəriyyəsi təsbit olunmayıb. Yalnız doktrina və məhkəmə təcrübəsi əsasında,¹ eləcə də ayrı-ayrı kolliziya normalarını təhlil etməklə müəyyən fikir söyləmək olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Qanununun 20-ci və 28-ci maddəsini qeyd etmək olar. 28-ci maddəyə əsasən əsassız varlanma anlayışı Azərbaycan Respublikasının hüququ ilə müəyyən olunur. Göründüyü kimi qanunverici birtərəfli qaydada məhkəməyə münasibətdə qanunauyğun təfsiri

¹ Ergin Nomer. Devletler hususu hukuku. İstanbul, 1996, s. 93-95

müəyyən edir. Təfsir məsələsinin hər iki dövlətin qanunvericiliyində təsbit olunmasını birmənalı olaraq mənfi hal kimi qiymətləndirmək, bəlkə də düzgün olmazdı. Zira elə məsələlər var ki, onların qanunvericiliklə deyil, doktrina və təcrübə əsasında həll edilməsi daha əlverişlidir. Türkiyədən fərqli olaraq Azərbaycanda sonuncular demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Belə olan halda qanunvericilikdə ya müvafiq dəyişikliklər edilməli, ya da mövcud qanunvericiliyə əsaslanmaqla məhkəmə təcrübəsində bu və ya digər nəzəriyyəni tətbiq etmək olar. Qanunvericiliyin mövqeyinin, doktrina və məhkəmə təcrübəsinin yoxluğunda Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri ikitərəfli münasibətlərdə təfsir ilə bağlı aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

1) beynəlxalq müqavilə ilə təsbit olunan kolliziya normaları müqaviləyə uyğun təfsir edilir;

2) kolliziya noldması xidməti funksiyasına uyğun ölkələr arasındakı dinc işgüzar əməkdaşlığa¹ şərait yaradılmasını təmin edəcək səviyyədə təfsir edilməlidir. Bunun üçün məhkəmə normanı genişləndirici təfsir etməli, iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyini (Beynəlxalq xüsusi huquqi təfsir nəzəriyyəsi)² müqayisəli metoda əsaslanaraq nəzərə almalıdır. Qanunverici isə hər hansı kolliziya norması müəyyən edərək normanın həcm hissəsinin ümumiləşdirilmiş huquqi anlayışlarla ifadə etməlidir;

3) təfsir hər konkret münasibətdə mövcud olan faktiki halların xüsusiyyətinə uyğun, digər huquq sisteminə əsaslanaraq əldə edilmiş hüquqların mühafizəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, kolliziya norması Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının hüquq sistemləri arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətlin həyata keçirilməsinin əsas formasıdır. Bu formanın

¹ Луниц Л.А. К вопросу о «квалификации» в международном частном праве //СЕМП. 1979, М., 1980, с.215

² Кох К. Магнус У. Винклер фон Морефельд. П. Международное частное право и сравнительное правоведение. М., 2001, с.28

milli hüquqi səviyyəsində həyata keçirilməsində hər iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi mühüm rol oynayır. Beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin tənzimləmə predmetinin beynəlxalq səviyyədə baş verən münasibətlər olması, məqsədin beynəlxalq əməkdaşlığa xidmət etməkdən idarət olması, onun beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi üçün əlverişli rejimin müəyyən olunmasında, dövlətlərin hüquq sistemlərinin inteqrasiyasında milli hüquqi əsas kimi çıxış etməsini şərtləndirir. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun məcəllələşdirilməsi və tətbiqinin təkmilləşdirilməsi olduqca zəruridir. Nəzərə alsaq ki, daxili qanunvericilik ümumi tənzimləmə rejimi müəyyən edir, o halda Azərbaycan və Türkiyənin hüquqi inteqrasiyasının xüsusi hüquqi əsasının yaradılması zəruridir və bunun səmərəli forması beynəlxalq formada unifikasiyadır.

3.2. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üsullarının unifikasiyası və harmonizasiyası Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin tənzimlənməsinin zəruri şərti kimi

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi, mədəni və sair sferalarda əlaqələrin genişlənməsi, təbii olaraq bu dövlətlərin hüquqi inteqrasiyasını da şərtləndirir. Bu baxımdan obyektiv xarakter daşıyan hüquqi inteqrasiya, iki dövlət arasında, o cümlədən onların fiziki və hüquqi şəxsləri arasında yaranan münasibətlərin səmərəli və sabit hüquqi tənzimlənməsini təmin edir. İki dövlətin hüquqi inteqrasiyası ilk növbədə onların hüquqi sistemləri arasında yaranan münasibətlərdə ifadə olunur. Hüquqi xarakterindən asılı olaraq hüquq sistemləri arasındakı aşağıdakı tip münasibətləri ayırmaq olar: ¹1) hüquq

¹ Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. М., 1984, с.8-9

sistemlərinin beynəlxalq qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bağlı yaranan münasibətlər. Bu tip münasibətlər konkret münasibətin tənzimlənməsi ilə bağlı yaranır və müxtəlif formalarda realizə oluna bilər ki, onlardan biri də kolliziya normalarının tətbiqidir; 2) bir dövlətin hüquq sisteminin digər dövlətin hüquq sisteminin normalarından bu və ya digər formada istifadə etməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərdir. Bu münasibətlərin geniş tətbiq olunan forması resepsiyadır. Resepsiya formasında digər dövlətlərin konkret hüquq normaları, hüquq institutları və s. mənimsənilə bilər. Ayrı-ayrılıqda Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının hüquq sistemi üçün resepsiya forması xarakterik olsa da, məsələn, Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi Almanyanın, Avstriyanın qanunvericiliyini, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi isə Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyini resepsiya etmişdir, onların hüquq sistemlərinin qarşılıqlı münasibətlərində bu formadan istifadə edilməyib; 3) beynəlxalq müqavilə və ya digər ümumiləşdirilmiş qaydalar əsasında hər iki dövlətin hüquq sistemində dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərdir. Məsələn, hər iki dövlət Çeklər haqqında 1930-cu il Cenevrə Konvensiyasının üzvüdür, müvafiq olaraq qanunvericiliklərini həmin konvensiyanın müddəalarına uyğunlaşdırmışdır.

Sonuncu iki münasibət tipi Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının hüquq sistemlərinin inteqrasiyasından irəli gələn münasibətləri əhatə edir. Belə ki, ikinci tip münasibətlər adətən birtərəfli yaxınlaşmanı, üçüncü tip münasibətlər isə həm birtərəfli, həm də ikitərəfli yaxınlaşmanı əhatə edir. Hüquq sistemlərinin inteqrasiyası (yaxınlaşması) ümumi anlayışdır və iki dövlət arasındakı münasibətlərin vahid və ya oxşar qaydada tənzimlənməsi prosesini özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında bu prosesi ifadə etmək üçün müxtəlif anlayışlardan istifadə olunur. Məsələn, «unifikasiya», «dövlətlərin hüququnun beynəlmilləşməsi», «qanunvericiliyin harmonizasiyası», «hüquqi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi», «hüququn

konvergenziyası» və s.¹

Nəzərə almaq lazımdır ki, hansı anlayışdan istifadə edilməsi prosesin məqsəd və mahiyyətini dəyişmir, eyni zamanda bu proses müxtəlif formalarda və fərqli üsullarla həyata keçirilə bilər. Qeyd olunan forma və üsullar özünəməxsus olaraq adlandırıla bilər. Bu baxımdan Y.A.Tixomirovla tam razılaşmaq olar ki, unifikasiya milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasının üsullarından biridir.² Unifikasiya probleminin hüquq ədəbiyyatında kifayət qədər araşdırılmasına baxmayaraq bu vaxtda qədər unifikasiya metodları ilə bağlı ciddi nəzəriyyə formalaşmamasını³ diqqətdən qaçırmamaq şərti ilə qeyd edə bilərik ki, əldə olunan nəticələrdən asılı olaraq hüquq sistemlərinin yaxınlaşması iki üsulla – unifikasiya və harmonizasiya əsasında baş verir. Və bu üsulların hər birisi müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Belə ki, hüquq sistemlərinin yaxınlaşması, dövlətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini, inteqrasiyanın olması səbəbindən nə qədər obyektiv xarakter daşıyarsa, bu prosesdə əldə olunacaq nəticələr bir o qədər dövlətlərin arzusu ilə müəyyən olunur. Problemə bu müstəvidən yanaşdıqda, prosesdə iştirak edən dövlətlərin hüquqi sistemində tam eyni olan normalardan tutmuş ümumi cəhətləri oxşar olan normalara kimi qaydalar yarana bilər. Bu normaların yaranması, əlbəttə, eyni bir üsul çərçivəsində mümkün deyil.

Unifikasiya və harmonizasiya eyni məqsədə, hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasına xadmət edən, amma nəticə etibarlı ilə müxtəlif olan və müəyyən situasiya ilə şərtlənən müstəqil hüquqi inteqrasiya formalarıdır. Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında bu formalardan birinin digərinin tərkib hissəsi olması ilə bağlı fikirlərlə razılaşmaq düzgün olmazdı. Belə ki, Q.K.Dmitriyevanın fikrincə, harmonizasiya daha geniş anlayış olmaqla unifikasiyanı

¹ Бахин С.В. Понятие и механизмы международно- правового сближения правовых систем // РЕМП. 2001, СПб, 2001, с.68

² Тихомиров Ю.А. Курс сравнительное правоведения. М., 1996, с.97

³ Вилкова Н.Г. Методы унификации права международных коммерческих контрактов // Г., и П., 1998, №7, с.74

da özündə birləşdirir.¹ N.Q.Daronininin fikrincə isə, harmonizasiya unifikasiyanın bir növüdür və ona daha çox inzibati hüquq sferasında rast gəlinir.² Müstəqil formalar kimi onlar bir-birindən fərqlənir. Əsas fərq unifikasiya və harmonizasiya üzrə əldə olunan nəticələrdir. Belə ki, unifikasiyada dövlətlərin hüquq sistemləri üçün vahid olan və müstəqil tətbiq oluna bilən hüquqi qaydalar müəyyən olunur. Bu qaydalar dəyişiklik edilmədən dövlətin hüquq sistemində tətbiq edilə bilər.³

Unifikasiya əsasən beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Unifikasiya normaları həmçinin beynəlxalq adətlər, xüsusilə beynəlxalq ticarət adətləri qismində, bəzi hallarda isə beynəlxalq təşkilatların hüquqi məcburi xarakterli qərarları vasitəsilə də yaradılır.⁴ Hətta Avropa İttifaqı çərçivəsində reqlament və direktivlərin köməyi ilə unifikasiya, ənənəvi beynəlxalq müqavilə üzrə unifikasiyadan daha səmərəlidir.⁵

Harmonizasiya isə birtərəfli qaydada və ya qarşılıqlı olaraq milli hüquqi və beynəlxalq hüquqi vasitələrin, məsələn, beynəlxalq müqavilə, model qanunlar və s. köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, harmonizasiyada istifadə olunan vasitələrin dairəsi unifikasiyadakından genişdir.

Ümumilikdə unifikasiya və harmonizasiya qarşılıqlı əlaqədə

¹ Международное частное право /Под ред. Г.К.Дмитриевой, М., 2000, с.186

² Доронина Н.Г. Правовое регулирование иностранных инвестиций (вопросы унификации) // Проблемы международного частного права (сборник статей), М., 2000, с.130

³ Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное морское право. Л., 1984, с.52

⁴ Елисеев Н.Г. Унификация международных подсудности гражданский и торговых дел в странах Европейского Союза // Актуальные проблемы международного частного и гражданского права. Сборник статей. М., 2006, с.86-94

⁵ Базедов Ю. Унификация международного частного права в Европейском Союзе // Международное публичное и частное право. 2003, №3, с.44

olan proseslərdir. Təcrübədə onların hansından istifadə edilməsi müxtəlif amillərdən: tənzimetmə predmeti, dövlətin hazırlığı, vahid tənzimetməyə olan tələbat və s. asılı olaraq müəyyənləşir. Əlbəttə, bu amillərdən asılı olaraq bu və ya digər formanın üstünlüyə malik olmasından danışmaq olar. Amma mütləq üstünlükdən danışmaq düzgün olmazdı. Bu baxımdan bir-biri ilə bağlı olan iki prosesi qarşı-qarşıya qoymaq deyil, bir çox hallarda onlardan uzlaşdırılmış şəkildə istifadə edilməsi səmərəli tənzimetmənin xeyrinə olardı. Məsələn, Avropa İttifaqı çərçivəsində hüquqi şəxslərin statusu sferasında beynəlxalq müqavilə əsasında unifikasiya ilə yanaşı, qanunvericiliyin harmonizasiyası mexanizmlərindən də istifadə olunması vahid hüquqi tənzimetmənin yaradılmasında əhəmiyyətli olmuşdur.¹

Hüquqi tənzimetmənin bütün sferalarında unifikasiya və harmonizasiyaya rast gəlinmə də, bu problem beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimetmə üçün daha xarakterikdir. Beynəlxalq xüsusi hüquq elmində kolliziya hüququnun problemlərini ikinci plana salsada,² unifikasiya müasir dövrdə beynəlxalq xüsusi hüququn əsas inkişaf meyli qismində çıxış edir.³

Beynəlxalq xüsusi hüquq üçün xarakterik olmaqla yanaşı, unifikasiya və harmonizasiya bu sferada müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu ilk növbədə onunla izah oluna bilər ki, xarici hüquq normalarının tətbiq edilməsi formasında milli hüquq sistemləri arasında beynəlxalq qarşılıqlı əlaqədən yaranan münasibətlər bir qayda olaraq beynəlxalq xüsusi hüquq, xüsusilə kollizion-hüquqi tənzimetmənin predmetinə daxildir. Beynəlxalq xüsusi hüquqda unifikasiyanın predmetini də ilk növbədə həmin

¹ Кадышева О.В. Унификация и гармонизация норм международного частного права в отношении определения государственной принадлежности иностранных юридических лиц. // Вестник МГУ. Серия. 11, право, 2002, №3, с.63

² Садиков О.Н. Коллизионные нормы в современном международном частном праве // СЕМП, 1982, М., 1983, с.205

³ Международное частное право: современные проблемы. М., 1994, с.29

münasibətləri tənzim edən normaların vahid formaya salınması təşkil edir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, unifikasiya və harmonizasiya prosesi ilə əlaqədar da milli hüquq sistemləri arasında münasibətlər yaranır, amma həmin münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimetmə sferasına aid deyil.

İkinci xarakterik xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, beynəlxalq xüsusi hüquqda tənzimetmənin obyektini bir neçə hüquq sistemi ilə bağlı olan, beynəlxalq mülki dövriyyədən irəli gələn münasibətlər təşkil edir. Unifikasiya və harmonizasiyanın məqsədi isə beynəlxalq mülki dövriyyə üçün vahid hüquqi qaydaların yaradılmasından ibarətdir. Yalnız bu qaydalar əsasında əmtəə və xidmətlərin, kapital və işçi qüvvəsinin azad şəkildə hərəkət etməsi, ayrı-ayrı dövlətlərin və onların xüsusi hüquq subyektlərinin hüquq və maraqlarının qorunması üçün lazım olan əlverişli hüquqi mühit yaratmaq olar. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi hüquqda unifikasiyanın məqsədi, digər hüquqi sferalarda olduğu kimi yalnız milli hüquq sistemlərinin ümumiliyini və ya yaxınlaşmasını təmin etmək deyil, həmçinin tənzimetmə obyektini təşkil edən münasibətlərin beynəlxalq xarakterindən irəli ələn müstəqil hüquqi əsaslar müəyyən etməkdir. Yeri gəlmişkən, sırf beynəlxalq xarakterli xüsusi münasibətlər üçün müəyyən olunan bu qaydalar, məsələn, «Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında» 1980-cı il Vyana Konvensiyasının müddəaları, daxili xüsusi münasibətlərə də tətbiq oluna bilər.¹ Əks halda, bir tərəfdən, vahid bazarın maraqları naminə unifikasiyanı müdafiə edib, digər tərəfdən, daxili və beynəlxalq əqdlər üçün fərqli hüquqi rejim müəyyən etmək düzgün olmazdı.²

Üçüncü bir xarakterik xüsusiyyət unifikasiya və harmonizasiyanın predmeti ilə bağlıdır. Məhz bu baxımdan maddi hüquq normaları ilə yanaşı, kolliziya normalarının unifikasiya edilməsi

¹ Венская Конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М., 1994, с.241

² Базедов Ю. Возрождение процесса унификации права: Европейское договорное право и его элементы // Г., и П., 2000, №2, с.68

beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün xarakterikdir. Tədqiqat işinin məqsədi baxımından kolliziya normalarının unifikasiyası əhəmiyyətlidir. Çünki hüquq sistemləri arasındakı münasibətlər və dövlətlərarası münasibətlər məhz bu normaların tənzimlənmə predmetinə aiddir. Bununla yanaşı, konkret xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı dövlətlərin hüquq sistemləri arasında baş verə biləcək kolliziyaların aradan qaldırması məqsədinə xidmət edən maddi hüquq normalarının unifikasiya edilməsi də əhəmiyyətlidir. Belə ki, yalnız unifikasiya edilmiş maddi hüquq normaları baş verə biləcək kolliziyaların qarşısını ala bilər.

Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin hüquqi inteqrasiyasında unifikasiya və harmonizasiyanın hansı forma və tiplərindən istifadə olunmasını ilk növbədə iki dövlət arasındakı münasibətlərin səviyyəsi və xüsusiyyətləri ilə müəyyən etmək olar. Unifikasiya inteqrasiyanın ayrılmaz peyki qismində çıxış edir və inteqrasiyanın həyata keçirilməsinin hüquqi vasitələrindən biridir.¹ Unifikasiya və harmonizasiyanın obyektivliyi də iki dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Əvvəldən qeyd edək ki, iki dövlətin hüquqi inteqrasiyası üçün zəruri olan obyektiv şərait var. İki dövlət arasında bütün Avropa üçün iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən neft və qaz boru kəmərlərinin, dəmir-yol xəttinin çəkilməsi, Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri arasında mövcud olan iqtisadi ticarət münasibətlərinin məzmunca genişlənməsini, digər tərəfdən, həmin münasibətlərin tənzimlənməsi üçün vahid hüquqi mühitin yaradılmasını şərtləndirir. Vahid hüquqi mühitin yaradılması üzrə hər iki dövlətin istəyi də mövcud olan obyektiv şəraitlə müəyyən olunmalıdır. Dil fərqi olmaması, eyni hüquq ailəsinə mənsub olmaları səbəbindən, iki dövlətin hüquq sistemindəki hüquqi əcnəblərin oxşar olması və sair amillər də vahid hüquqi mühitin yaradılmasını asanlaşdırır.

¹ Бахин С.В. Понятие и механизмы международно-правового сближения правовых систем //РЕМП.2001, СПб, 2001, с.73

Bu məsələ ilə bağlı belə bir suala cavab axtarmaq vacibdir – vahid hüquqi mühitin yaradılması ikitərəfli formada mümkündürmü və bunun çoxtərəfli mexanizmlərə münasibəti necə olmalıdır? Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquqi vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilən unifikasiya və ya harmonizasiya tərəflərin sayından asılı olaraq ikitərəfli, subregional, regional və universal olur. İkitərəfli münasibətlərdə ikitərəfli yaxınlaşma daha səmərəli forma kimi müəyyən oluna bilər. Çünki burada yaradılan hüquqi rejim xüsusi olmaqla ikitərəfli münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alır. İkitərəfli unifikasiyanın ən səmərəli üsulu ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrdir. Bu müqavilələri adına, predmetinə, tərəflərinə və s. uyğun olaraq təsnif etmək olar. Türkiyə və Azərbaycan arasında müxtəlif məsələlərlə bağlı ikitərəfli müqavilələr mövcuddur: «Mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında» (2002-ci il); «İnvenstiyaların qarşılıqlı təşfiqi və qorunması haqqında» (1994-cü il); «Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında» (2004-cü il); «Sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında» (1998-ci il); «Konsulluq Konvensiyası» (1992-i il); «Uzunmüddətli iqtisadi və ticari əməkdaşlıq haqqında» (2004-cü il) və s.

Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmədə ikitərəfli müqavilələrin əhəmiyyəti ikitərəfli münasibətlər üçün xüsusi hüquqi rejim yaratması ilə bitmir. Beynəlxalq birliklərdə iştirak etməyən, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə qoşulmayan dövlət (dövlətlər) üçün ikitərəfli beynəlxalq müqavilələr əsas ünsiyyət vasitəsi qismində çıxış edir. Bundan başqa, ikitərəfli müqavilələrdə müqavilə tərəflərinin iradələrini uzlaşdırmaq da az müddətdə baş verir.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasında ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrin əhəmiyyətini qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, ikitərəfli unifikasiyanı və harmonizasiyanı regional və universal unifikasiyaya qarşı qoymaq olmaz. Əvvəla, dövlətlər ikitərəfli müqavilə bağlayarkən regional və

universal müqavilələrlə müəyyən olunan imperativ normaları poza bilməzlər. Əks halda bu, ikitərəfli müqavilələrin hüquqi baxımdan etibarsızlığına səbəb ola bilər.

Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı münasibətlər yalnız ikitərəfli deyil, bu münasibətlər müəyyən regional (məsələn, Avropa Şurası, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və s.) və universal (məsələn, BMT, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı və s.) birliklər çərçivəsində də baş verir. Bu baxımdan ikitərəfli müqavilələrdə təsbit olunan normaların çoxtərəfli müqavilələrə zidd olması, hər iki dövlətin beynəlxalq birliklərdə iştirakının məqsəd və vəzifələrinə uyğun deyil. Eyni zamanda bu, hər iki dövlətin bir sıra beynəlxalq birliklərdə (Avropa İttifaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və s.) iştirak etmək strategiyasına və bütövlükdə unifikasiyanın obyektiv əsasını təşkil edən inteqrasiya prosesinin tələblərinə uyğun olmalıdır.

Bu baxımdan ikitərəfli müqavilələr bağlayarkən müqavilə tərəflərinin iştirak etdiyi çoxtərəfli müqavilələrin, o cümlədən beynəlxalq hüququn ümumi müddəaları nəzərə alınmalıdır. Bunun səmərəli yolu unifikasiyanın qarışıq formasından istifadə edilməsidir. Bu formanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətlərin iştirak etdikləri çoxtərəfli müqavilələr ikitərəfli müqavilələr əsasında qüvvəyə minir və ya çoxtərəfli müqavilələrin müddəaları ikitərəfli müqavilələrlə konkretləşir və ya əlavələr olunur.¹ Sonuncu formadan Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı münasibətlərdə də istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Türkiyə Respublikasının Hökuməti arasında sənaye mülkiyyətinin mühafizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 2004-cü il Sazişi, Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi haqqında 1883-cü il Konvensiyasının (1967-ci il Stokholm dəyişikliyi ilə) müddəalarını konkretləşdirir

¹ Международное частное право: современные проблемы. М., 1994, с.368

(hər iki dövlət bu Konvensiyanı iştirakçısıdır).

Azərbaycan və Türkiyənin hüquq sistemlərinin çoxtərəfli əsaslarla unifikasiyası ilə bağlı qeyd etmək olar ki, bu sferada da vəziyyət ürəkəçən deyildir. Bu ilk növbədə onunla izah oluna bilər ki, Türkiyə Respublikası və xüsusilə Azərbaycan Respublikası çox az sayda çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak edirlər. Eyni zamanda hər iki dövlətin iştirak etdiyi müqavilələr maddi hüquq və prosessual normaları unifikasiya edən müqavilələrdir. Həmin müqavilələr aşağıdakılardır: Beynəlxalq hava daşımaları haqqında 1929-cu il Varşava Konvensiyası, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında 1986-cı il Bern Konvensiyası¹, Xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icrası haqqında 1958-ci il Nyu-York Konvensiyası², Çeklər haqqında 1931-ci il və Veksellər haqqında 1930-cü il Cenevrə konvensiyaları³, Xarici qanunvericiliyə dair məlumatlar haqqında 1968-ci il London Konvensiyası⁴ və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyini, beynəlxalq müqavilə təcrübəsini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir dövrdə unifikasiya Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin hüquqi inteqrasiyasının səmərəli forması kimi qəbul edilə bilər. Bunu aşağıdakı amillərlə izah etmək olar:

1) unifikasiyanın yalnız beynəlxalq müqavilə formasında mümkün olması qəbul olunur. Halbuki hazırda təcrübədə unifikasiyanın qeyri-konvension formalarından istifadə olunur. Belə ki, beynəlxalq hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində müəyyən olunan ümumiləşdirilmiş qaydalar, məsələn, Beynəlxalq ticarət müqavilələrinin Prinsipləri əsasında həyata keçirilən qeyri-normativ (kontraktlar üzrə tənzimləməyə uyğun)

¹ Международное частное право. Сборник нормативных актов. М., 2006, с.93-115

² Yəni orada, s.449-452

³ Yəni orada, s.288-305

⁴ Yəni orada, s. 546-549

unifikasiya¹ belə formalardandır;

2) unifikasiya forması kimi qəbul olunan beynəlxalq müqavilələr bir çox çatışmazlıqlara malikdir ki, onlar unifikasiya prosesinin səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərir. Bu çatışmazlıqlara aşağıdakıları göstərmək olar: birincisi, qeyd etdiyimiz kimi hər iki dövlətin iştirak etdiyi çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrin sayı azdır. Mövcud olan müqavilələrin hamısını əsil mənada (birbaşa)²unifikasiyaya aid etmək olmaz. Əgər nəzərə alsaq ki, əsl mənada unifikasiya elə beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilə bilər ki, həmin müqavilədə təsbit olunan norma özüicraedilən göstərişlərdən ibarətdir və dövlətdaxili hüquq normasına çevrilmədən birbaşa tətbiq oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının iştirak etdikləri beynəlxalq müqavilələr içərisində bu tip müqavilələr azlıq təşkil edir. Bu müqavilələrə, Beynəlxalq hava daşımaları haqqında 1929-cu il Varşava Konvensiyasını, Beynəlxalq yük daşınması müqaviləsi haqqında 1956-cı il Cenevrə Konvensiyasını, Xarici arbitraj qərarlarının tanınması və icrası haqqında 1958-ci il Nyu York Konvensiyasını aid etmək olar. Eyni zamanda belə müqavilələrlə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar predmeti təşkil edən münasibətlərin bütün aspektlərini əhatə etmir,³ hər iki dövlət bu müqavilələrə edilən bütün dəyişiklikləri qəbul etmir, dövlətlər bu və ya digər qeyd-şərtlə müqaviləyə qoşulurlar və s. Bütün bu amillər onunla nəticələnir ki, birbaşa unifikasiya aktı hesab olunan müqavilə iştirakçı dövlətlərin ərazisində müxtəlif həcmdə fəaliyyət göstərir.⁴

¹ Зыкин И.С. Развитие международного частного права в свете принятия части третьей Гражданского Кодекса РФ //Г., и П., 2002, №12, с.57

² Маковский А.Л. Унификация морского права и понятие международного частного морского права //СЕМП, 1979, М., 1980, с.223

³ Матвеева Т.Б. Гражданско-правовые отношения с иностранным элементом и унификация международного частного права //РЕМП. 2003, СПб, с.191-192

⁴ Бахин С.В. К вопросу о пределах сближения национальных правовых систем //РЕМП, 2003, с.81-83

Hər iki dövlətin iştirakçı olduğu digər çoxtərəfli müqavilələrdə dövlətlər üçün məcburi olan ümumi müddəalar nəzərdə tutulur ki, həmin müddəalar bu və ya digər formada üzv dövlətlərin qanunvericiliyi ilə dəqiqləşir və tamamlanır. Belə ki, bir formaya görə üzv dövlətlər müqaviləyə uyğun olaraq qanunvericiliklərində eyni məzmunlu normalar müəyyən edirlər, amma bəzi məsələlərdə müəyyən qanunvericilik səlahiyyətinə malik olurlar. Bu növ müqavilələrə, Ədəbi və bədii əsərlərin mühafizəsi haqqında 1886-cı il Bern Konvensiyasını nümunə göstərmək olar.

Digər formaya əsasən, beynəlxalq müqaviləyə əlavə qisimdə vahid qanun adı ilə normalar daxil edilir. İştirakçı dövlətlər qanunvericilik aktı qəbul etməklə müqavilənin əlavəsindəki normaları daxili qanunvericiliyə daxil etməlidir. Bu tip müqaviləyə, Sadə və dönərli veksellər haqqında Vahid qanun müəyyən edən 1930-cu il Cenevrə Konvensiyasını nümunə göstərmək olar.

Sonuncu iki formada həyata keçirilən unifikasiya nəticələri baxımından dolayısı unifikasiya adlanır¹ və daha çox harmonizasiya forması kimi qəbul olunur.

İkincisi, unifikasiya predmetinə görə təsnifat aparsaq, iki dövlətin iştirak etdiyi çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr maddi hüquq və prosessual hüquq normalarını unifikasiya edir. Türkiyə kolliziya normalarını unifikasiya edən bir sıra çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak etsə də, Azərbaycan həmin müqavilələrin heç birinin üzvü deyil. Nəticə etibarilə bu o deməkdir ki, onların hüquqi inteqrasiyasında kollizion unifikasiya metodundan istifadə olunmayıb. Əgər nəzərə alsaq ki, dövlətlərin qanunvericiliyində təsbit olunan kolliziya normalarının əksəriyyəti imperativ xarakterlidir və bu səbəbdən də həmin normaların unifikasiyası məhz beynəlxalq müqavilə ilə mümkündür.²

¹ Маковский А.Л. Унификация морского права и понятие международного частного морского права //СЕМП, 1979, М., 1980, с.222-223

² Drobning U. Unification of national law and the uniformisation of the rules of private international law // L'influence des Communautés sur le droit international privé des Etats membres. –Bruxelles. 1981. p.1-12

Səmərəlilik prizmasından məsələyə yanaşsaq, Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının müqavilə təcrübəsi düzgün istiqamətdədir. Çünki maddi-hüquqi unifikasiya metodu kollizion-hüquqi unifikasiya metodundan daha səmərəlidir. Belə ki, unifikasiya edilmiş maddi-hüquqi normaları kollizion normalardan fərqli olaraq mülki hüquq sistemləri arasındakı kolliziyaların baş verməsinin qarşısını alır. Kollizion-hüquqi unifikasiya metodunun çatışmayan cəhəti ondadır ki, beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunan kolliziya norması bu və ya digər mülki hüquqa göndərişdir.¹ Hansı ki, ayrı-ayrı dövlətlərin mülki hüququ müxtəlif olur, digər tərəfdən, istinad olunan mülki hüquq milli məhkəmələr və beynəlxalq arbitrajlar tərəfindən fərqli tətbiq oluna bilər.²

Buna baxmayaraq qeyd edəcəyimiz amillərə əsaslanaraq Azərbaycan və Türkiyənin hüquqi inteqrasiyasında kollizion hüquqi unifikasiya metodundan istifadə olunmasını məqsədəuyğun olması qənaətinə gəlmək olar:

1) maddi-hüquqi unifikasiya ayrı-ayrı xüsusi münasibətlər, öhdəlik, hesablaşmalar, daşıma və əqli mülkiyyət sferasını əhatə edir. Bəzi münasibətlər, vərəsəlik, ailə-nikah, mülkiyyət və sair sferasında maddi-hüquqi unifikasiyanın aparılmasının mümkünsüz olması səbəbindən həmin sferalarda kollizion-hüquqi unifikasiyadan istifadə olunur.³ Digər tərəfdən, maddi-hüquq normalarını unifikasiya edən beynəlxalq müqavilələr, predmeti təşkil edən münasibətlərin bütün aspektlərini əhatə etmir. Bu səbəbdən həmin müqavilələrin özündə kollizion normalardan (əlbəttə, belə hallarda unifikasiya edilmiş kolliziya normalarının istifadə olunması daha məqsədəuyğundur) istifadə olunması nəzərdə tutulur.

¹ Rui Manuel Noura Ramos/ The impact of the Hague Conventions on Portuguese private international law //Netherlands international law Review, 1993, XL: 79- 92, p.82

² Шах. X.Международное гражданское процессуальное право. М., 2001, с.100

³ Maarit Jatera-Lareborg The influence of the Hague convention on the development of Swedish law review. 1993. XL: 49-65.

Məsələn, Beynəlxalq alqı-satqı müqaviləsi haqqında 1980-ci il Vyana Konvensiyası, m.7(2) ¹;

2) kolliziya normaları beynəlxalq xüsusi hüququn normativ sistemini, milli-hüquq sistemlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin hüquqi əsasını təşkil edir. Hansı ki, həmin fəaliyyət beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə üçün xarakterik olan unifikasiya və harmonizasiyanın predmetini təşkil edir. Kollizion-hüquqi unifikasiyanın müsbət cəhəti ondadır ki, o, kolliziya probleminin həllində ən çətin mərhələ olan səlahiyyətli hüququn seçilməsi üçün ümumi olan qaydalar müəyyən edir.

Üçüncüsü, çoxtərəfli müqavilələrlə bağlı deyilənləri Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının ikitərəfli müqavilələri üçün də qeyd etmək olar. Belə ki, bu müqavilələrdə daha çox milli qanunvericiliyə göndəriş edən qeyri-müəyyən müddəalar nəzərdə tutulur. Bu baxımdan investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında, sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında, hüquqi yardım haqqında sazişlər istisna təşkil edir. Digər tərəfdən, ikitərəfli müqavilələrdə əsas tənzimləmə obyektini təşkil edən münasibətlər üçün kolliziya normaları yox dərəcədədir. Yalnız sosial müdafiə sahəsində əməkdaşlıq haqqında 1998-ci il Sazişi bu sfera üçün müəyyən kollizion qaydalar (II. Bölmə) müəyyən edir. Nəzərə alsaq ki, hər iki dövlətin beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində həmin sfera ilə bağlı müddəalar yoxdur, Sazişin müddəalarını qənaətbəxş hesab etmək olar. Mülki və ticarət işləri üzrə hüquqi əməkdaşlıq haqqında 2002-ci il Müqaviləsində, baxmayaraq bu müqavilə təkrar bağlanmışdır, yalnız prosessual xarakterli qaydalar təsbit olunur. Hərçənd Azərbaycan Respublikasının müqavilə təcrübəsinə görə, onun digər dövlətlərlə (Rusiya, Gürcüstan, Litva və s.) bağladığı eyni adlı müqavilələrində beynəlxalq xüsusi hüququn əsas institutları ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulur.

¹ Международное частное право. Сборник нормативных актов. М., 2006, с.183-200

Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərin nəticəsidir ki, hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında baş verən hüquqi inteqrasiyada, bu inteqrasiyanın əsas hüquqi forması kimi beynəlxalq müqavilələrin imkanlarından yetərincə istifadə olunmur. Nəticədə səmərəli unifikasiya vasitəsi olan beynəlxalq müqavilə harmonizasiya forması qisimində istifadə olunur. Belə ki, hər iki dövlət, xüsusilə Azərbaycan beynəlxalq müqavilələrdən qeyri-birbaşa və ya «dolaysı» formada istifadə edir.¹ Bu formanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və Türkiyə bu və ya digər beynəlxalq müqavilələrdə iştirak etmədən ümumi formada konvension tənziyyətə əsaslanan modellərdən istifadə etməklə milli normativ aktlar qəbul edirlər.² Məsələn, hər iki dövlət «Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında» 1980-cı il Roma Konvensiyasında iştirak etməsə də, sıx bağlılıq, imperativ normalarla bağlı konvensiya müddəalarını daxili beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində təsbit etmişlər. Fikrimizcə, iştirak etmədiyi beynəlxalq müqavilə normalarından dövlətin «dolaysı» istifadə etməsi, birbaşa müqaviləyə əsaslanmaqla deyil, müqavilə normalarını qanunvericiliyində təsbit edən digər dövlətin qanunvericiliyini resepsiya etmək yolu ilə baş verir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası daha çox Rusiyanın³, Türkiyə Respublikası isə Almaniyanın⁴ qanunvericiliyindən istifadə edir.

Hər iki dövlətin təcrübəsində istifadə olunan digər harmonizasiya vasitəsi müasir dövrün harmonizasiya prosesi üçün xarakterik olan və beynəlxalq orqanlar çərçivəsində müəyyən olu-

¹ Məmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Dissertasiya. 2005, s.145-146

² Ануфриева А.П. Международное частное право. Общая часть. М., 2000, с.31

³ Məmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Dissertasiya. 2005, s.147

⁴ Kurt Siehr. The Alague contaerence on private international law and Germani // Netherlands International Law/ Rewiew, 19993. XL"129-142

nan model və ya nümunəvi qanunlardır, hər iki dövlətin əsaslına biləcəyi bu növ qanunlara BMT-nin Beynəlxalq ticarət hüququ üzrə Komissiyası (YUNSIİTRAL) çərçivəsində hazırlanan «Beynəlxalq ticarət arbitrajı haqqında» 1985-ci il,¹ «Malların (işlərin) və xidmətlərin alınması haqqında» 1994-cü il² Nümunəvi qanunlarını nümunə göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq arbitraj haqqında» 1999-cu ildə qəbul etdiyi Qanunu YUNSIİTRAL-ın 1985-ci il Nümunəvi Qanununa əsaslanır.

Beləliklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin hüquqi inteqrasiyasında unifikasiya və harmonizasiya üsullarından paralel istifadə olunur və bu müsbət qiymətləndirilməlidir. Çünki məqsəd heç də iki dövlətin hüquq sistemini əvəz edəcək bir hüquq sisteminin yaradılması deyil³ (ola bilsin gələcəkdə bu istisna olunmasın - *müəllif*), iki dövlət arasında, müxtəlif sferalarda yaranan münasibətləri səmərəli tənzim etmək üçün milli hüquq sistemlərinin yaxınlaşmasını, eyni zamanda onların mövqeyinin beynəlxalq inteqrasiya prosesinin tələblərinə uyğun olmasını təmin etməkdir. Əlbəttə bunun üçün daha səmərəli yaxınlaşma formalarından, ilk növbədə beynəlxalq müqavilələrin imkanlarından geniş istifadə edilməsi məqsəduyğundur. Bu baxımdan hər iki dövlətin ikitərəfli münasibətlər üzrə maraqlarını və beynəlxalq təsərrüfat sistemində inteqrasiya perspektivlərini nəzərə alaraq regional və universal müqavilələrdə iştirakı zəruridir. İki dövlət arasında münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin səmərəliliyi baxımından maddi-hüquqi və kollizion hüquqi unifikasiya meto- dundan paralel istifadə edilməsi əhəmiyyətlidir.

Qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində xüsusi hüquqi rejim müəyyən etməsi baxımından ikitərəfli müqavilələrin əhə-

¹ Международное частное право. Сборник документов. М., 1997, с.898-902

² Yenə orada, s.241-271

³ Cruz P. Comparative Law, in a Changing Word. London, 1995, p.23

miyyətini nəzərə alaraq həmin müqavilələrdə konkret maddi-hüquqi, prosessual və kollizion-hüquqi müddəaların təsbit olunması, ikitərəfli münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin xeyrinə olardı. Bu məqsədlə qarşılıqlı hüquqi yardım haqqında müqavilənin məzmununda dəyişikliyin olunması, məhkəmə aidiyyətinin müəyyən olunması, konkret münasibətlərlə bağlı kollizion normaların, o cümlədən beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi məsələləri ilə bağlı müddəaların həmin müqaviləyə daxil edilməsi tərəfimizdən təklif olunur. Həm də o şərtlə ki, bu müqavilənin və digər ikitərəfli müqavilələrin müddəaları regional və universal müqavilələrin imperativ normalarına ziddi olmamalıdır. Bu şərtə riayət olunmasının əhəmiyyəti ondadır ki, bir tərəfdən, hər iki dövlətin beynəlxalq inteqrasiyanın tələblərinə əməl etməsini, digər tərəfdən, ikitərəfli müqavilə normalarının mövcud olan və gələcəkdə yarana biləcək regional və ya sub-regional birliklərin və ya layihələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün hüquqi baza ola bilməsini təmin edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının hüquqi inteqrasiyası vahid və ya oxşar normaların yaradılması ilə məhdudlaşmır. Nəzərə alsaq ki, hüquqi inteqrasiyanın məqsədi iki dövlət arasında yaranan beynəlxalq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini təmin etməkdir, o halda bu tənzimlənmənin səmərəli və ya səmərəsiz olmasını yalnız müəyyən olunan qaydaların tətbiqinin nəticəsinə müvafiq aydınlaşdırmaq olar. Bu baxımdan hüquqi inteqrasiya üsulları kimi unifikasiya və harmonizasiya prosesi iki mərhələdən keçir. Birinci mərhələ- vahid və ya oxşar hüquq normalarının yaradılması mərhələsidir. İkinci mərhələ – müvafiq münasibətlərin tənzimlənməsində həmin normalardan istifadə edilməsi mərhələsidir. Göründüyü kimi, unifikasiya və harmonizasiya bir proses olaraq özündə hüquqyaratma və hüquq-tətbiqetməni birləşdirir. Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında unifikasiyaya normayaratma forması¹ və ya tənzimləmə üsulu¹ kimi

¹ Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. М., 1996,

yanaşmaq problemin mahiyyətinə məhdud yanaşma kimi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, ayrı-ayrı amillərin təsiri nəticəsində özünəməxsusluq kəsb edən müxtəlif iradələrin uzlaşdırılaraq ümumi qaydanın yaradılması nə qədər çətindir, həmin normaların qeyd olunan amillərin mövcud olduğu sferada tətbiq edilməsi bir o qədər çətindir.

Tətbiq prosesini çətinləşdirən amillərdən biri unifikasiya və harmonizasiya əsasında yaradılan normaların fərqli tətbiq olunmasıdır. Əlbəttə, belə fərqin olması təbiidir. Çünki onlar fərqli formalarda yaradılmış və nəticə etibarilə fərqli hüquqi xarakterə, hüquq sistemində fərqli yerə malikdirlər. Müvafiq olaraq bu fərq tətbiq prosesində də özünü büruzə verməlidir. Belə ki, harmonizasiya formasında yaradılan normalar kolliziya problemini aradan qaldırmır və dövlətin daxili hüquq normaları kimi tətbiq olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, harmonizasiya metodlarından asılı olaraq bu normaların tətbiqinə fərqli yanaşılmalıdır. Belə ki, digər dövlətin qanunvericiliyini resepsiya etmək formasında yaradılan norma dövlətin sırf milli normasıdır və dövlət onun tətbiqində də müstəqildir. Lakin tətbiqedicisi orqan beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı bu növ normaları tətbiq edərkən normanın məqsədini, münasibətin beynəlxalq xarakterini nəzərə almalıdır. Hansı ki, bu barədə əvvəlki paraqraflarda qeyd etmişik.

Nümunəvi qanunlar əsasında yaradılan normalar da dövlətin daxili normaları hesab edilsə də, imkan daxilində məhkəmə bu normaları tətbiq edərkən nümunəvi qanunun məqsədini, beynəlxalq xüsusi münasibətlə bağlı çıxarılaçaq qərarların icra edilməsi zərurətini nəzərə almalıdır. Əlbəttə, bu formada yaradılan

с.169;

Луниц Л.А. Марышева Н.И. Садиков О.Н. Международное частное право. М., 1984, с.39

¹ Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГК РФ) М., 2002, с. 123; Швыдак Н.Г. Международная унификация коллизионных норм в семейном и наследственном праве // СЕМП, 1987, М., 1988, с.249

normaların tətbiqində məhkəmə qeyd olunanları nəzərə almaya da bilər.

Vahid qanun müəyyən edən və özündə ümumi müddəalar nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələr əsasında yaradılan normaların tətbiqində beynəlxalq orqan daxili normanı beynəlxalq müqavilənin məqsədinə uyğun və ya onun müddəaları ilə birlikdə tətbiq etməlidir.

Tətbiq zamanı fərqləndirmə unifikasiya edilmiş hüquq normalarına da aiddir. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi bu tip normalar həm beynəlxalq müqavilələr, həm də beynəlxalq adətlər, xüsusilə ticarət adətləri əsasında yaradılır. Sonuncu normaların xüsusiyyətləri ondadır ki, onlar daha çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları çərçivəsində həyata keçirilir və belə normaların məzmunu daha konkretir. Maddi-hüquqi xarakterli bu normalar beynəlxalq müqavilələrlə yaradılan maddi hüquq normaları kimi fəaliyyət göstərir və kolliziya probleminin qarşısını alır.¹ Bu normaların məzmununun konkret müəyyən olması, onların tətbiqini asanlaşdırır. Həmin normaların tətbiqi konkret sferada baş verən bütün münasibətlər üçün vahid hüquqi rejimin müəyyən olumasını təmin edir.²

Beynəlxalq müqavilə ilə yaradılan unifikasiya edilmiş normaların tətbiqinin xüsusiyyətləri, onların beynəlxalq müqavilə ilə bağlılığından irəli gəlir. Belə ki, unifikasiya edilmiş normaların məkan hədləri beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunur. Tədqiqat işində söhbət ikitərəfli münasibətlərdən getdiyi üçün ikitərəfli müqavilələrin və Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikasının iştirak etdiyi çoxtərəfli müqavilələrin tətbiqində problem yoxdur. Hər iki dövlətin orqanları qanunvericiliyə müvafiq olaraq, dövlətlərin bağladığı və ya üzvü olduqları beynəlxalq müqavilə normalarını tətbiq edə bilərlər. Bununla razılaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə (məsələn, TR-nın

məhkəməsi) öz dövlətinin üzv olduğu, amma digər dövlətin (AR-nın) iştirak etmədiyi müqavilə normalarını tətbiq edə bilər. Məsələn, Türkiyə Respublikasının iştirak etdiyi «Vəsiyyətnamənin formasına dair qanunların kolliziyası haqqında» 1961-ci il Haaqa Konvensiyasına görə (m.6)¹ konvensiya ilə müəyyən olunan hüquq, iştirakçı dövlətin hüquqi olmasından asılı olmayaraq tətbiq olunur.

Bundan başqa unifikasiya normalarının zamana görə qüvvəsi, təfsiri beynəlxalq müqavilə ilə müəyyən olunur. Belə ki, belə normaların təfsiri vahid qaydada, müqavilənin məqsəd və vəzifələrinə, məzmununa uyğun həyata keçirilir.

Unifikasiya edilmiş normaların, tətbiqi nəinki kolliziya problemini, həmçinin milli hüququn tətbiq edilməsi zərurətini aradan qaldırır. Amma maddi hüquq normalarından fərqlə olaraq unifikasiya edilmiş kolliziya normalarının tətbiqində milli hüququn tətbiqi istisna edilmir.² Sadəcə vahid qayda əsasında müəyyən olunan milli hüquq tətbiq edilir. Bununla yanaşı, hər iki növ normanı tətbiqi üçün ümumi olan odur ki, tətbiqedici orqan müvafiq normaları unifikasiya edən müqavilə olduqda ilk növbədə həmin müqavilə normalarını tətbiq etməlidir. Bununla bağlı yalnız ziddiyyət halında beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq, Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyi təkmil təsir bağışlayır. Belə ki, Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanuna əsasən (m.1) Türkiyə Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəaları toxunulmazdır, başqa sözlə, bu müddəaların mövcudluğu dövlətdaxili qanunvericiliyin tətbiqini istisna edir.

Ümumi qaydaya əsasən tətbiqedici orqan özünün səlahiyyətli olmasını müəyyən etmək üçün ilk növbədə unifikasiya edilmiş

¹ Лунц. Л.А. Курс международного частного право. М., 2002, с.33-34

² Международное част. право. Сборник документов. М., 1997, с.665

¹ Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное право. М., 1984, с.34

² Бардина М.П. Конвенции ООН о договорах между купли-продажи товаров и субсидарное применения национального права // Г., и П., 2002, №3, с.56

prosesual normalara müraciət etməlidir. Səlahiyyətli olması halında məhkəmə növbəti addım olaraq məsələ ilə bağlı unifikasiya edilmiş maddi normaların olmasını müəyyən etməlidir və belə normalar olduğu halda onları tətbiq etməlidir. Maddi hüquq normaları olmadığı halda unifikasiya edilmiş kolliziya normaları tətbiq etməlidir. Əlbəttə bu ardıcılıq eyni münasibətləri tənzimləyən normaların tətbiqində nəzərə alınır.

Beynəlxalq müqavilə normalarını tətbiq edərkən məhkəmə ikitərəfli, regional və universal beynəlxalq müqavilələrin mövcudluğu şəraitində ilk növbədə ikitərəfli müqavilə normalarına, sonra regional, daha sonra universal müqavilələrə istinad etməlidir. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, regional və ya universal müqavilələrin imperativ normalarının ziddinə olaraq ikitərəfli müqaviləyə istinad edilməsi hüquqi baxımdan etibarsızdır.

Qeyd olunan qaydalara riayət olunması konkret münasibətin tənzimlənməsində vahid hüquqi rejimin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bundan başqa, unifikasiya və harmonizasiyanın ikinci mərhələsinin müəyyən edilmiş normaların tətbiqi mərhələsinin nəticədə səmərəli olmasında tətbiqedici orqanların fəaliyyəti xüsusi rol oynayır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında inteqrasiyanın həyata keçirilməsinin hüquqi forması kimi unifikasiya və harmonizasiya, ikitərəfli münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Əgər nəzərə alsaq ki, iki dövlətin hüquqi inteqrasiyası ilk növbədə onların hüquqi sistemlərinin qarşılıqlı münasibətlərində ifadə olunur və münasibətlərin böyük bir qismi, beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimlənmə predmetinə aid olan kollizion normaya əsaslanan qarşılıqlı fəaliyyətdən ibarətdir, o halda unifikasiya və harmonizasiyanın beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmə üçün xüsusi əhəmiyyət daşması təbiidir.

Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasındakı münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmənin vahid və səmərəli rejiminin müəyyən edilməsi üçün maddi hüquq,

kolliziya və prosesual normaların ümumiləşdirilməsi zəruridir. Bunun üçün forma və nəticələri baxımından fərqli olsalar da, harmonizasiya və unifikasiya üsullarından paralel istifadə olunmalıdır. Eyni zamanda daha səmərəli inteqrasiya forması kimi beynəlxalq müqavilənin imkanlarından geniş istifadə edilməlidir. Bu, çoxtərəfli müqavilələrdə bərabər iştirak etmək və ikitərəfli müqavilə sisteminin təkmilləşdirilməsi formasında olmalıdır. Bunun üçün ikitərəfli müqavilələrdə, xüsusilə hüquqi yardım haqqında müqavilədə ikitərəfli münasibətlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən maddi-hüquq, kollizion və prosesual normaların təsbit edilməsi olduqca vacibdir. Əlbəttə bu, regional və universal müqavilələrin imperativ normalarına uyğun olmalıdır. Bununla, bir tərəfdən, hər iki dövlətin beynəlxalq inteqrasiyasının tələbələrinə əməl etməsi, digər tərəfdən, mövcud olan və gələcəkdə yarana biləcək regional layihələrin tənzimlənməsi üçün hüquqi baza yaradılması təmin oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının hüquqi inteqrasiyasının və nəticə etibarilə ikitərəfli münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin səmərəli olması üçün vahid və ya oxşar normaların yaradılması ilə yanaşı, həmin normaların vahid və oxşar qaydada tətbiq edilməsi zəruridir.

NƏTİCƏ

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdiyi müasir şəraitdə Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin məzmununun genişlənməsi, bir tərəfdən, iki dövlətin fiziki və hüquqi şəxsləri arasındakı münasibətlərin artması, digər tərəfdən, iki ölkənin hüquq sistemlərinin inteqrasiyası ilə müşayiət olunur. Etnik baxımdan yaxın olan, bir millət, iki dövlət konsepsiyasından çıxış edən Türkiyə və Azərbaycan arasında qeyd olunan istiqamətlərdə inteqrasiya labüddür. Ona görə ki, bir tərəfdən, milli hüquq sisteminin qarşılıqlı münasibətləri ilə müşayiət olunmayan dövlətlərə qarşı münasibətlər «cansızdır» və yalnız siyasi xarakter daşıyır, digər tərəfdən, siyasi və iqtisadi inteqrasiyanın sabit və səmərəli olması hüquqi inteqrasiya olmadan mümkün deyil.

Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında inteqrasiyanın sabit və səmərəli olması yalnız ikitərəfli münasibətlər üçün deyil, beynəlxalq sferada maraqların birgə qorunması üçün, eyni zamanda, artıq başlamış və ya gələcəkdə yaranacaq regional və subregional səviyyədə inteqrasiya proseslərində Türkiyə və Azərbaycanın həlledici mövqeyə malik olması üçün əhəmiyyətlidir. Hüquqi inteqrasiya iki dövlət arasında müxtəlif sferalarda yaranan münasibətlərin yalnız beynəlxalq ümumi hüquq vasitəsilə deyil, beynəlxalq xüsusi hüquqi vasitələrin də iştirak etdiyi kompleks tənzimləmə mexanizmlərinin köməyi ilə tənzimlənməsini zəruri edir. Belə ki, bir tərəfdən, beynəlxalq sferada yaranan və dövlətlərin də iştirak etdiyi xüsusi münasibətlər və bu münasibətlərin realizəsi zamanı iki dövlətin hüquqi sistemləri arasında yaranan münasibətlər məhz beynəlxalq xüsusi hüququn tənzimləmə sferasına daxildir. Beynəlxalq sferada yaranan və dövlətin də iştirak etdiyi münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq xüsusi hüququn rolu ilə bağlı aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

1. Beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə özünəməxsus tən-

zimetmə mexanizminə malik olan bir sistemdir. Bu tənzimləmənin özünəməxsusluğu, obyektə təşkil edən münasibətlərin beynəlxalq sferada baş verməsi və bu münasibətlərin realizəsi zamanı dövlətin milli hüquq sistemləri arasında hüquqi münasibətlərin yaranmasıdır. Hansı ki bu münasibətləri beynəlxalq xüsusi hüquq kolliziyası metodu vasitəsilə tənzimləyir.

2. Tənzimləmə obyektini kimi beynəlxalq münasibətlər iki qrupa ayrılır; beynəlxalq ümumi və beynəlxalq xüsusi münasibətlər. Ümumi münasibətlərin əksəri, xüsusi münasibətlərin bir qismi dövlətlərarası münasibətlərdir.

3. Subyekt meyarı münasibətin xüsusiyyəti barədə obyektiv təsəvvür yaratmır. Belə ki, dövlətlər həm öz aralarında, həm də fiziki və hüquqi şəxslərlə xüsusi münasibətlərə daxil ola bilər. Dövlətlər arasında yaranan xüsusi münasibətlər nə beynəlxalq ümumi hüquq, nə də dövlətdaxili mülki hüquqla deyil, məhz beynəlxalq xüsusi hüquqla tənzimlənir və iştirakçı dövlətlərin bağlılıqları sənədlə nizama salınır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu münasibətləri siyasi aspektdən kənar təsəvvür etmək bir qədər çətindir;

4. Beynəlxalq hüquqi ünsiyyətin təşkilatçısı qismində çıxış edən dövlətlər, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq subyektliliyini və fəaliyyət sferasını, onların iştirak etdiyi münasibətləri tənzim etmək üçün və müvafiq qaydaların yaradılması üzrə müəyyən münasibətlərə daxil olurlar. Dövlətlər arasında yaranan bu münasibətlər, eləcə də bu fəaliyyətlə bağlı dövlətlərin hüquqi sistemləri arasında yaranan münasibətlər beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmə sferasına daxil deyildir. Belə münasibətlər beynəlxalq ümumi hüquqla və dövlətdaxili hüquqla tənzimlənir;

5. Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri, onların hüquqi sistemləri arasında yaranan münasibətlər formasında beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimləmənin predmetinə daxil olur. Bu, beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinin sistemlərarası olmasından irəli gəlir və kollizion normaların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, kolliziyası norması dövlətlərarası münasibətləri beynəlxalq hü-

quqdan fərqli qaydada, dövlətin öz ərazisində digər dövlətin hüquq sisteminin müddəalarının tətbiqi və tanınmasını sanksiyalaşdırmaqla tənzim edir. Kolliziya norması tətbiq ediləcək səlahiyyətli hüquq sistemini münasibətin sıx bağlılığı əsasında müəyyən edir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi münasibət hansı dövlətin ərazisi ilə və hüquq qaydası ilə sıx bağlıdırsa, o dövlətin hüququ tətbiq edilir. Əslində dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi kolliziya normasının ümumi hüquqi funksiyası olmaqla onun əsas, xüsusi hüquqi funksiyasının - beynəlxalq xüsusi münasibətlərin tənzimlənməsinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

6. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri hüquqi baza rolunu oynayır. Bu prinsiplər iki dövlətin hüquqi inteqrasiyasının əsasını təşkil etməklə, həm birbaşa formada, həm də beynəlxalq xüsusi hüquq prinsiplərinin məzmununu müəyyən etməklə beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmədə iştirak edirlər. Bu baxımdan qeyd olunan prinsiplərin həm Türkiyə Respublikasının, həm də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ümumi qaydasına (ordre public) daxil edilməsi hüquqi inteqrasiyanın səmərəliliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

7. Daxili qanunvericilikdə və ya beynəlxalq müqavilədə nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərindən irəli gəlir və onlara riayət edilməsi dövlətlər arasında dinc işgüzar əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin mühüm şərtidir. Bu prinsiplərin bir çoxu (milli rejim, daha əlverişli rejim, beynəlxalq nəzakət və s.) fiziki və hüquqi şəxslərə münasibətdə realizə olunsalar da, faktiki olaraq həmin şəxslərin mənsub olduqları dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzim edirlər;

8. Beynəlxalq xüsusi hüququn prinsipləri beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmə sisteminin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan beynəlxalq xüsusi hüquq normaları sadalanan prinsiplərə, məsələn, beynəlxalq nəzakət, dövlətlərin

qarşılıqlı əməkdaşlığı və s. əsaslanmalıdır. Xüsusi ilə ikitərəfli müqavilələr bağlanarkən bu prinsiplərə əməl olunması Türkiyə-Azərbaycan dövlətləri arasında yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi baxımdan əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq nəzakət (comitas gentium comity) beynəlxalq xüsusi hüququn qədim köklərə malik olan institutlarından biridir. XVII əsrdə holland doktrinasında meydana gələn bu institut, o dövr üçün xarakterik olan beynəlxalq ticarətin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq iqtisadi dövrüyyəni sürətləndirmək üçün əlverişli şərait yaradılması tələblərindən və sırf ərazi prinsipinə əsaslanan dövlətdaxili hüququn bu tələblərini yerinə yetirə bilməməsi zərurətindən irəli gəlmişdir. Beynəlxalq nəzakət prinsipi beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsipi olması ilə yanaşı, beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlı bir sıra məsələlərin həll edilməsi üçün də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu prinsip, beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənmədə ərazi prinsipinin, dövlət suverenliyinin mütləq olması fikirlərinin düzgün olmadığını göstərməklə yanaşı, beynəlxalq xüsusi hüququn hüquqi təbiəti məsələsinə də aydınlıq gətirir. Əslində beynəlxalq nəzakət-qarşılıqlı əməkdaşlığın adət mənzəli «yumşaq» formasıdır.

Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının tətbiqi üzrə dövlətlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı prinsipi (qarşılıqlıq) beynəlxalq xüsusi hüququn əsas prinsiplərindəndir. Bu prinsip, bir tərəfdən beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının səmərəli realizəsini, digər tərəfdən, beynəlxalq hüququn subyektlərinin (dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin-kursiv mənimdir) hüquq və maraqlarını təmin edir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi əsasını təşkil edən milli rejim prinsipi, hüquq bərabərliyinə malik olan Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquq bərabərliyini şərtləndirir. Bu baxımdan milli rejim prinsipi insan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq xüsusi hüquqa məxsus təminat formasıdır. Milli rejim prinsipinin hüquqi məzmunu ondan ibarətdir ki, Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası birtərəfli qay-

dada (qanun əsasında) və ya ikitərəfli qaydada (beynəlxalq müqavilə əsasında) qarşılıqlı olaraq digər tərəfin fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətini öz fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətinə bərabərləşdirir.

Türkiyə – Azərbaycan arasında münasibətlərin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin prinsiplərindən biri də daha əlverişli (millət) rejim (most favored nation) prinsipidir. Həmin prinsipə müvafiq olaraq bir dövlət (AR) digər dövlət (TR) və onun fiziki və hüquqi şəxsləri üçün, öz ərazisində və ümumiyyətlə qarşılıqlı əməkdaşlığın realizəsi gedişində, üçüncü dövlət və onun fiziki və hüquqi şəxsləri üçün müəyyən etdiyi imtiyazlar, üstünlüklər və hüquqlar həcmində hüquqi rejim müəyyən edir. Daha əlverişli rejim prinsipinin hüquqi məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlət, daha əlverişli rejim haqda qeyd-şərt nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilə bağladığı dövlətlərin və onların fiziki və hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətini bərabərləşdirir. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin xüsusi prinsiplərindən biri də dövlət immuniteti prinsipidir. Beynəlxalq xüsusi hüququn mühüm institutlarından biri olan dövlət immuniteti prinsipi beynəlxalq əqdərdə, bütövlükdə beynəlxalq xarakterli xüsusi hüquq münasibətlərində dövlətin hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Xüsusi hüquq münasibətləri sferasında beynəlxalq adət kimi formalaşan, müxtəlif dövlətlərin məhkəmələrinin qərarlarında təsbit olunan dövlət immuniteti hazırda ümumtanınmış beynəlxalq norma kimi mövcuddur. Ümumtanınmış olması ilə yanaşı, dövlət immuniteti prinsipi imperativ xarakter daşımır. Çünki iki və ya bir neçə dövlətin öz münasibətlərində bu prinsipdən istifadə etmələri, digər dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin mühüm həyatı maraqlarına toxunmur.

9. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün iki dövlətin hüquqi sistemlərinin inteqrasiyası mühüm rol oynayır. Beynəlxalq vasitələrin olmadığı və ya bu vasitələrdən lazımcına

istifadə edilmədiyi halda, hansı ki bu, Türkiyə-Azərbaycan hüquq sistemlərinin münasibəti üçün xarakterikdir, hüquqi inteqrasiyanın həyata keçirilməsində dövlətdaxili beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Oxşar cəhətlərlə yanaşı, müəyyən fərqlərin olduğu Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi əsasında inteqrasiyanı həyata keçirmək bir qədər çətindir. Əvvəla bu qanunvericiliklər ümumi tənzimləmə rejimini müəyyən edir və ikitərəfli münasibətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaya bilər. İkincisi, bunun üçün qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi vacibdir ki, bu da gələcəyin işidir. Yeri gəlmişkən, belə dəyişikliyin aparılması halında beynəlxalq xüsusi hüquq prinsipləri rəhbər tutulmalı, xüsusilə qanunvericiliyi təkmil olan dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunmalıdır;

10. Mövcud qanunvericiliyə əsaslanan tənzimləmədə hüquqi inteqrasiya üzrə ağırlıq mərkəzi tətbiqedici orqanların üzərinə düşür. Bu orqanlar kolliziya normasının tətbiq və təfsirində, beynəlxalq müqavilə əsasları olmadıqda, hər iki qanunvericiliyin təsbit etdiyi oxşar əsaslardan ümumiləşdirici amil kimi istifadə etməli, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərini və beynəlxalq xüsusi hüququn prinsiplərini nəzərə almalıdırlar;

11. Hüquqi inteqrasiyanın müxtəlif formalarından paralel istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Nəzərə almaqla ki, bunlar içərisində beynəlxalq müqavilə əsasında unifikasiya daha səmərəlidir.

12. Hər iki dövlətin, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq sferasında mövcud olan çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə zəif iştirak etməsi, ikitərəfli münasibətlərin tənzimlənməsində beynəlxalq müqavilələrin imkanlarından lazımi qədər istifadə olunmadığını göstərir. Dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsi göstərir ki, onlar beynəlxalq müqavilələrdən dolayısı ilə, birbaşa müqavilə öhdəlikləri götürmədən istifadəyə üstünlük verirlər. Hər iki dövlətin regional və universal müqavilələrdə, xüsusilə kolliziya normalarını təsbit edən

müqavilələrdə iştirak etməsi vahid tənzimləmə rejiminin müəyyən olunması üçün əhəmiyyətlidir.

13. Çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrdə zəif iştirak, ikitərəfli müqavilələrin qarşılıqlı münasibətlərdə çəkisini artırır. Bundan başqa, belə müqavilələr ikitərəfli münasibətlərin xüsusiyyətlərini daha yaxşı əks etdirməsi və ikitərəfli münasibətlər üçün xüsusi hüquqi rejim müəyyən etməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Lakin Türkiyə-Azərbaycan arasında ikitərəfli müqavilələrin qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsindəki yerini də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki bu müqavilələr kifayət qədər beynəlxalq xüsusi hüquq normaları, xüsusilə kolliziya normaları nəzərdə tutmurlar. Bu baxımdan hüquqi yardım haqqında müqavilədə ikitərəfli münasibətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alan beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının, bu normaların tətbiqi ilə bağlı ümumi müddəaların daxil edilməsi Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi hüquqi tənzimlənməsində mühüm rol oynaya bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Azərbaycan dilində, Bakı: Qanun, 2009
2. Azərbaycan Respublikasının Məcəllələr Külliyyatı, I cild, Bakı: Digesta, 2002; II cild, Bakı: Digesta, 2003
3. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəşri, 1999; 2000; 2002
4. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan normativ sənədləri (1992-1997). Diplomantik fəaliyyət haqqında. I cildi, Bakı: Diplomat nəşriyyatı, 1997
5. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Azərbaycan dilində. Qanunun II xüsusi buraxılışı, Bakı: Qanun. 2001; Qanunun III xüsusi buraxılışı, Bakı: Qanun, 2001
6. Xarici dövlətlərin konstitusiyası // Qanun jurnalı, 1994, № 2-3
7. Məmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi. Hüq. elm. nam. diss... Bakı, 2005
8. Məmmədov Ə.Q. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Qanun» və Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq xüsusi hüququn məcəllələşdirilməsi problemi /Azərbaycan hüquq jurnalı. Bakı, 2002, №1
9. Məmmədov Ə.Q. Beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyinin hüquqi əsası kimi // Azərbaycan hüquq jurnalı. Bakı, 2004, №3
10. Məmmədov Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyi və beynəlxalq hüquq. Avtoreferat. Bakı, 2005
11. Sadıqov Ə.İ. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq neft kontraktları beynəlxalq enerji hüquq sistemində. Avtoreferat. Bakı, 2003

12. Hüseyinov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2000

13. Ergin Nomer. Dövlətlər hüsusi həkuku: Genel Prinsipler-uygulama –milletlerarası usul hukuku. Yabancı kararların tanınması ve tentizi. 8 bac. İstanbul: Beta Basım Yayım Dagıtım A.C. 1996

14. Aysel Çelikel. Yabancılar hukuku. 7 bası, İstanbul, Beta, Basım A.Ş., 2997

15. Aysel Çelikel. Milletlerarası özel hukuk. 4 bası, İstanbul, Beta Basım A.Ş. 1995

16. Kemal Öğuzman, Mustafa Dural. Aile hukuku. İstanbul, Filiz kitabevi, 1994

17. Sami Karahan, İbrahim Arslan. Ticaret kanunu ve ilgili mevzuat. Konya, Mimoza Basım A.Ş. 1995

18. Алексеев С.С. Теория права. М: Издательство БЕК, 1994

19. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия; Опыт комплексного исследования. М: Статут, 1999

20. Альтшулер А.Б. Международное валютное право. М.: Международные отношения, 1984

21. Андрианова М.А. Соотношение и взаимодействие международного частного и трудового права России в вопросах регулирования трудовых отношений с участием иностранцев. Международное частное трудовое право // Государство и право, 2002, №9

22. Ануфриева Л.П. Международное частное право. В 3-х т. Т.1. Общая часть; Учебник. М: Издательство Бек, 2000, Т.2. Особенная часть; Учебник. М: Издательство БЕК, 2000, Т. 3. Трансграничные банкротства. Международный коммерческий арбитраж. Международный гражданский процесс: М. Издательство Бек, 2001

23. Ануфриева Л.П. Соотношение международного публичного и международного частного права; правовые категории. М.: Спарк, 2002

24. Бабаев М.Х. Международной договор и нормы международного частного права Автореферат диссерт. к. юр. наук. Киевский Университет, 1983

25. Бабаев М.Х. Международный договор и источники международного частного права // Вестник Киевского Университета. Международные отношения и международное право. 1981, Выпуск 13

26. Бабаев М.Х. Советское международное частное право: предмет и способы регулирования // Вестник Киевского Университета. Международные отношения и международное право. 1982, Выпуск 15

27. Базедов Ю. Возрождение процесса унификации права. Европейское договорное права и его элементы // Государство и право, 2000, №2

28. Базедов Ю. Унификация международного частного права в европейском союзе // Международное публичное и частное право, 2003, №3

29. Бардина М.П. Конвенция ООН о договорах международной купли-продажи товаров и субсидиарное применение национального права // Государство и право, 2002, №3

30. Бахин С.В. К вопросу о пределах сближения национальных правовых систем // Российский ежегодник международного права, 2003, СПб, 2003

31. Бахин С.В. Понятие и механизмы международно-правового сближения правовых систем / Российский ежегодник международного права. 2001, СПб, 2001

32. Бендевский Траян. Международное частное право: Учебник /перев. с македонского С.Ю.Клейн. М.: Статут, 2005

33. Блищенко И.П., Дория Ж. Прецеденты в международном публичном и частном праве. Издание 2-е, дополненное. М.: издательство МНИМП, 1999

34. Богатырев А.Г. Инвестиционное право. М.: Российское Право, 1992,

35. Богуславский М.М. Иммуниет государства. М.: Издательство института международных отношений. 1962
36. Богуславский М.М. Правовое регулирование международных хозяйственных отношений. М.: «Наука», 1970
37. Богуславский М.М. Международное частное право. Учебник- 4-е изд. перераб. и доп.- М.: Юристь, 2002
38. Богуславский М.М. Международное экономическое права. М.: Международные отношения, 1986
39. Буткевич В.Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. Киев: Вища школа, 1981
40. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. (Академический курс), Учебник. М.: Волтерс Клувер, 2004
41. Вельяминов Г.М. Международные договоры в международном частном праве» и его понятие // Государство и право, 2002, №8
42. Венская Конвенция о договорах международной купли-продажи товаров. Комментарий. М.: Юридическая литература, 1994
43. Венская Конвенция о праве международных договоров. Комментарий. М.: Юридическая литература, 1997
44. Вилкова Н.Г. Методы унификации права международных коммерческих контрактов // Государство и право. 1998, №7
45. Гаврилов В.В. Международное частное право / Краткий учебный курс. М.: Издательство НОРМА (издательская группа НОРМА-ИНФРА-М.) 2001
46. Галенская Л.Н. Действие общих принципов международного права в сфере международного частного права // Журнал международного частного права. 1996, №1-2
47. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право: Учебник. М.: Издательство Эксмо, 2005

48. Давид Р. Основные правовые системы современности. Пер. с фран. и вступ. ст. В.А.Туманова. М: Прогресс, 1988
49. Действующее международное право. В 3-х томах. Т.1 / Сост. Ю.М.Колосов, Э.С.Кривчикова. М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1999
50. Джудитта Кордеро Мосс. Автономия воли в практике международного коммерческого арбитража. М.: Норск Гидро, 1996
51. Дмитриева Г.К. Международное частное право (часть третья ГК РФ). Учебное пособие. М.: Юристь, 2002
52. Доронина Н.Г. Правовое регулирование иностранных инвестиции (вопросы унификации) // Проблемы международного частного права. М.: Юридическая фирма Контракт, 2000
53. Егоров В.В. Некоторые инструменты негосударственного регулирования в международной торговле: правовые аспекты // Государство и право, 2000, №8
54. Елисеев Н.Г. Унификация международной подсудности гражданских и торговых дел в странах Европейского Союза // Актуальные проблемы международного частного и гражданского права. К 80-летию В.А.Кабатова: Сборник статей / п.р. С.Н.Лебедева. М.: Статит, 2006
55. Ермолаев В.Г., Сиваков О.В. Международное частное право. Курс лекций. М.: Былина, 1999
56. Ерпылева Н.Ю. Международное частное право. Учебник для вузов. М.: Издательский дом. NOTA BENE, 1999
57. Жильцов А.Н., Муранов А.И. Национальные кодификации в современном международном частном праве. Тенденции и противоречия в его развитии на пороге третьего тысячелетия. // Международное частное право: Иностранное законодательство. М.: Статут, 2001

58.Звеков В.П. К вопросу о соотношении материально-правового и коллизионного способов регулирования в международном частном праве // Советский ежегодник международного права. 1973, М.: Издательство Наука, 1975

59.Звеков В.П. Международное частное право. Курс лекций. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М., 1999

60.Зимненко Б.Л. Нормы международного права в правовой системе РФ //Международное публичное и частное право, 2003, №3

61.Зыкин И.С. Развитие международного частного права в свете принятия части третьей гражданского кодекса Российской Федерации // Государство и право, 2002, №12

62.Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное морское право. Л: Судостроение, 1984

63.Игнатьева И.А. Соотношение источников экологического права: Экологическое законодательство и международные договоры // Государство и право, 2001, №2

64.Исмаилов М.И. Правовые регулирование международных торговых контрактов (некоторые вопросы теории). Баку: Типография А.Н. Азербайджана, 1992

65.Иссад М. Международное частное право. М.: Прогресс, 1989

66.К.Маркс, Ф.Энгелс. Сочинения. Издание второе. Т. 23. М: Государственное издательство политической литературы. 1960

67.Кабатова Е.В. К вопросу о современных проблемах международного частного права / Государство и право, 2000, №8

68.Кабатова Е.В. Новый этап развития российского международного частного права // Российский ежегодник международного права, 2003. Sankt-Peterburq., 2003

69.Кадышева О.В. Унификация и гармонизация норм международного частного права в отношении определения

государственной принадлежности иностранных юридических лиц / Вестник Московского университета. Серия, 11, Право, 2002, №3

70.Карро Д. Жюйар П. Международное экономическое право: Учебник / Пер. с франц. Серебренникова В.П, Шумилова В.М. М.: Международные отношения, 1971

71.Карташкин В.А. Права человека в международном и внутригосударственном праве. М.: Институт государства и права РАН, 1995

72.Керимов Д.А. Общая теория государства и права: предмет, структура, функции. М.: Юридическая литература, 1977

73.Колосов Ю.М. Рецензия на кн.: Международное воздушное право. Кн. 1. М.: Наука, 1980 // Советское государство и право. 1981, №7

74.Кольцов Б.И. Философские проблемы международного частного права // Актуальные проблемы современного международного права. Выпуск. 5, М.: МГИМО, 1976

75.Корецкий В.М. Избранные труды.: В 2 кн.: //АН УССР Институт государства и права; Редкол; Н. Денисов (гл. ред.) и др. Киев: Наукова думка, Кн. 1, 1989; кн.2, 1989

76.Кох Х. Магнус У., Винклер фон Мореньфельс П. Международное частное право и сравнительное правоведение. Пер. с нем. д-ра юр. наук Ю.М.Юмашева. М.: Международные отношения, 2001

77.Крылов С.Б. Международное частное право. Пособие к лекциям. М: Прибой, 1930

78.Кудашкин В.В. Правовое регулирование международных частных отношений. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004

79.Кузнецов М.Н. Международное частное право: Общая часть. Учебное пособие. М.:Издательство УДН, 1991

80. Курс международного права. В 7 т. Т. 2. Основные принципы международного права / Г.В.Игнатенко, В.А.Карташкин, Б.М.Клименко и др. М.: Наука, 1989

81. Лабин Д.К. Анализ некоторых аспектов международно-правовой практики заключения государствами двухсторонних инвестиционных договоров // Государство и право, 1999, №10

82. Ладыженский А.М. К вопросу о юридической природе так называемого международного частного права. Вестник МГУ, 1948, №5

83. Ламинцев А.А. Международное частное право в вопросах и ответах: Учебное пособие, М.: ТК Велби, 2004

84. Лаптев А.Н. К вопросу о применении оговорки о публичном порядке при признании и исполнении иностранных решений в ФРГ (часть 1) Московский журнал международного права, 2003, №4

85. Лаптев А.Н. Публичный порядок России: некоторые проблемы защиты / Международное публичное и частное право, 2003, №3

86. Лебедев С.Н. О природе международного частного права // Советский ежегодник международного права. 1979, М.: Наука, 1980,

87. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век М: Спарк, 2000

88. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. М.: Издательство БЕК, 1996; Особенная часть. М.: Издательство БЕК, 1998

89. Лукашук И.И. Международное право в судах государств. СПб., СКФ Россия –Нева, 1993

90. Лукашук И.И. Механизм международно-правового регулирования: Учебное пособие. Киев: Вища школа, 1980

91. Лунц Л.А. К вопросу о «квалификации» в международном частном праве // Советский ежегодник международного права. 1979, М.: Наука, 1980

92. Лунц Л.А. Курс международного частного права: в 3 т. М.: Спарк, 2002

93. Лунц Л.А., Марышева Н.И. Садиков О.Н. Международное частное право. М: Юридическая литература, 1984

94. Маковский А.Л. Унификация морского права и понятие международного частного морского права // Советский ежегодник международного права, 1979, М.: Наука, 1980

95. Малинин С.А. Мирное использование атомной энергии: международно-правовые вопросы. М.: Издательство Международные отношения, 1971

96. Марченко М.Н. Теория государства и права. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное. М.: ООО ТК Велби, 2002

97. Матвеева Т.В. Гражданско-правовые отношения с иностранным элементом и унификация международного частного права / Российский ежегодник международного права, 2003, СПб, 2003

98. Международное право / Учебник для вузов. 2-е изд. изм. и доп. / Отв. ред. проф. Г.В.Игнатенко и проф. О.И.Тиунов. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М.), 2002

99. Международное право в документах. Учебное пособие / Сост.: Н.Т.Блатова, Г.К.Мелков –3-е изд. перероб. доп. М: 2000

100. Международное право: Учебник / Под ред. Член корреспондент АН СССР Г.И.Тункина. М.: Юридическая литература, 1982

101. Международное публичное право / Учебник. 2-е изд. перераб: и доп. / Под ред. К.А.Бекяшева. М: ТК Велби. Издательство Проспект, 2003

102. Международное частное право / Учебник для студентов вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция», Доронина Н.Г., Звекон В.П., Лазарева Т.Т. и др: М: Контракт, ИНФРА-М: 2000

103.Международное частное право. Действующие нормативные акты. Институт международного права и экономики имени А.С.Грибоедова. М.: Триада, 1999

104.Международное частное право. Сборник документов / Составитель и авторы вступительной статьи. К.А.Бекашев, А.Г.Ходаков. М.: Издательство БЕК, 1997

105.Международное частное право. Сборник нормативных актов / сост. Г.К.Дмитриева, М.В.Филимонова, 3-е изд., перер. и доп., М.: ТК Велби, Издательство Проспект, 2006

106.Международное частное право: Иностранное законодательство / Предисл. А.Л.Маковского. М.: «Статут», 2001

107.Международное частное право: Современные проблемы. М.: ТЕИС, 1994

108.Международное частное право: Учебник / Л.П.Ануфриева, К.А.Бекашев, Г.К.Дмитриева и др. Отв. ред.Г.К.-Дмитриева 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Издательство Проспект, 2003

109.Международные акты о правах человека. Сборник документов.М.:Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М.) 2000

110.Минаков А.И. Международный договор как источник международного частного права (вопросы теории.) // Советский ежегодник международного права. 1986. М.: «Наука», 1987

111.Монастырский Ю.Э. Понятие «ordre public» в международном частном праве // Российский ежегодник международного права, 1996-1997, СПб, 1998

112.Мотруч М.И. Некоторые проблемы применения российскими судами иностранного права // Московский журнал международного права, 2003, № 2

113.Муранов А.И. Права человека и международное частное право // Российский ежегодник международного права. 2003, Санкт-Петербург. 2003, с.162-168.

114.Муранов А.И. Проблема порядка подписания внешнеэкономических сделок публичных порядок РФ (по материалам одного из решений Верховного Суда России) // Московский журнал международного права. 1998, №3

115.Мюллерсон Р.А. Коллизионные и отсылочные нормы в регулировании международных отношений // Вестник Московского Университета. Серия.11, Право, 1983, №5

116.Мюллерсон Р.А. Международное публичное и международное частное право; соотношение и взаимодействие // Советский ежегодник международного права, 1985, М.: Наука, 1986

117.Мюллерсон Р.А. Национально-правовая имплементация международных договоров //Советский ежегодник международного права. 1978, М.: «Наука», 1980

118.Мюллерсон Р.А. О соотношении международного публичного, международного частного и национального права // Советское государство и право. 1982, №2

119.Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. М.: Международные отношения, 1982

120.Нешатаева Т.Н. К вопросу о правовых системах регулирующих международные отношения // Российский ежегодник международного права, 1993-1995

121.НешатаеваТ.Н. Международное частное право /Учебное пособие по спецкурсу. Пермь, 1991

122.Нешатаева Т.Н. Международное частное право и международный гражданский процесс: Учебник курс в трех частях. М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004

123.Нешатаева Т.Н. Международный гражданский процесс. Учебное пособие. М: Дело, 2001

124.Общая теория права и государства. Учебник / Под ред. В.В.Лазарева. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Юристъ, 1996

125.Проблемы государства и права. Под ред. С.С.Алексеева. М.: «Юридическая литература»,1987

126. Проблемы современного международного частного права. Сборник обзоров. М.: ИНИОН АН СССР, 1988

127. Разумов К.Л. Международное частное право: (некоторые вопросы теории и практики) // Торгово-промышленный Палата СССР, М., 1983, №34

128. Рубанов А.А. Вопросы теории международных межправовых отношений // Советское государство и право, 1991, №10

129. Рубанов А.А. Имущественные отношения в международном частном праве // Правоведение. 1982, №6

130. Рубанов А.А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем / Отв. ред. В.П. Мозолин М.: Издательство Наука, 1984

131. Садилов О.Н. Коллизионные нормы в современном международном частном праве // Советский ежегодник международного права, 1982, М.: 1983

132. Сильченко Н.В. Проблемы предмета правового регулирования // Государство и право. 2004, №12

133. Скариндов А.С. Международное частное право. Учебное пособие, 3-е изд. СПб.; Издательство Михайлова В.А. 2000

134. Словарь международного права / Бацапов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И., др. 2-3-е изд. перераб. и доп. М.: Международные отношения. 1986

135. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительное правоведения. М.: Издательство НОРМА, 1996

136. Толстых В.П. Коллизионное регулирование в международном частном праве: проблемы толкования и применения раздела VII части третьей ГК РФ. М.: Спарк, 2002

137. Топорнин Б.Н. Европейское право. М.: Юристъ, 1999

138. Тункин Г.И. Теория международного права. / Под общ. ред. проф. Л.Н. Шестакова. М.: Зеркало, 2000

139. Усенко Е.Т. О научном вкладе Л.А. Лунца / Проблемы международного частного права (сборник статей). М.: Юридическая фирма КОНТРАКТ. 2000

140. Усенко Е.Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутрисоветского права // Советский ежегодник международного права, 1977, М.: Наука, 1979

141. Усенко Е.Т. Формы регулирования социалистического международного разделения труда. М.: Издательство «Международные отношения», 1965

142. Ушаков Н.А. Международное право. М.: Юристъ, 2000

143. Федосеева Г.Ю. Международное частное право Учебник, М.: Остожье, 1999

144. Ходыкин Р.М. Еще один год британского МПЧ / Московский журнал международного права, 2003, №4

145. Храбсков В.Г. Международное частное право в системе общего международного права // Правоведение, 1982, № 6

146. Храбсков В.Г. О концепции «гражданско-правового характера отношений» в международном частном праве и некоторых дискуссионных вопросах хозяйственного права // Государство и право, 1997, №12

147. Храбсков В.Г. Проблемы соотношения международного публичного и международного частного права // Советский ежегодник международного права, М.: Наука, 1979

148. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права; В 2-х Т.Т. Том I. Основы; перев. с немец. М.: Международные отношения, 1998; Том II. М.: Международные отношения, 1988

149. Черниченко С.В. Личность и международное право. М.: Издательство Международные отношения, 1974

150. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том.1: Современные теоретические проблемы. М.: Издательство «НИМП»; 1999; Том. 2: Старые и новые теоретические проблемы. М., Издательство «НИМП», 1999

151.Чешир Дж., Норт П. Международное частное право / Перев. с англ. С.Н.Андрианова, под ред. и со вступ. стат. М.М.Богуславского. М: Прогресс, 1982

152.Шах Х. Международное гражданское процессуальное право. Учебник / Пер. с немец. Е.В.Гречникова, под ред. М. М. Богуславского. М.: Издательство БЕК, 2001

153.Швыдак Н.Г. Международная унификация коллизионных норм в семейном и наследственном праве // Советский ежегодник международного права. 1987, М.: «Наука», 1988

154.Cruz P. Campazative Law in a Changing World, London, 1995

155.Drobniq U. Unification of national Law the uniformication of the rules of private international Law // L'infunce des Communantes sur le international prive des Etats members. – Bruxelles: Malson Ferd. Lawcier, 1981

156.Hay P. Flexibility versus Predictability and Uniformity in Choice law Reflections on current European and United States Conflicts Laws: Recuil des Covers. 1991, v.226, 1992

157.Helene Gaudemet-Tallon. The influence of the Hague conventions on private international Law in France. // Netherlands International Law Rewiew, 1993, T.M.C. Asser Instituut and contributors, XL: 31-47.

158.Jessup Ph. The present state of transnational law. The present state of international law. A other essays.- Amsterdam: Kluwer, 1973

159.Kurt Siehr. The Hague conference on private international law and Germany // Netherlands International Law Review, 1993, T.M.C. Asser Instituut and contributors, XL: 129-143.

160.Lalives P. Tendencies et methodes en droit international prive // Rec. des. Cours – Leiden, 1970. T.131

161.Maarit Jantera-Jareborg. The influence of the Hague convention on the development of Swedish family conflicts Law

// Netherlands International Law Review, 1993, T.M.C. Asser Instituut and contributors, XL

162.Maier H.G. Extpaterritorial Jurisdiction at a Crossroads; an intersection between public and private international law //American journal of international Law .- wash, 1982. –vol. 76, №2

163.Maurice V. Polak. Towards codified dutch private International Law! / Martinus Nijhoff Publishers / Dordrecht. XXXVIII-NILR 1991

164.Mayer P. Droit international prive 2 ed. P.1983

165.Mayer P. Droit international prive et droit international public sous langle de la notion de competence // Rev. critique de droit intern. prive. P.1979, t.68, №1

166.Rui Manuel Moura Ramos. The impact of the Hague conventions on Portuguese private international Law // Netherlands International Law Review, 1993, T.M.C. Asser Instituut and contributors, XL

167.Savignon E. La clause de la nation la plus favorisee dans les relations commercial's Americano-sovietiques – Revue generale de droit international public, vol. 87, 1983

168.Ansay T and Schneider E. The new private international law of Turkey // MNP/ Dordrecht. XXXVIII-NILR 1990

Ofeliya Əbilhəsən qızı Mahmudova

**Türkiyə-Azərbaycan
münasibətlərinin beynəlxalq xüsusi
hüquqi tənzimlənməsi**

Çapa imzalanmışdır: 23.07.2013

Format: 60x90 1/16.

Həcmi 14 ç.v.

Tiraj: 300

Kitab «Bakı Çap Evi»-nin mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur